

ԶՕՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁԻՆ
ՀԱՐՈՒԱԾՈՂ ԶՕՐԱՄԱՍԸ

ԵՂԻՇԷ ՔԱԶՈՒՆԻ

Արեմոտահայերէն,
մեարդեան
ուղղագրութիւն

ԵՂԻՇԷ ՔԱՁՈՒՆԻ

ԶՕՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ՀԱՐՈՒԱԾՈՂ
ԶՕՐԱՄԱՍԸ

Երրորդ հրատարակություն

Արեւմտահայերէն, մերօրեան ուղղագրութիւն

Երևան

Հայկական ուսումնասիրութիւններու ԱՆ հիմնադրամ
2015

ՀՏԴ 94 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (52)

Ք 238

Քաջունի Եղիշե

Ք 238

Զօրավար Անդրանիկ Հայկական առանձին հարուածող
գօրամասը/ Ե. Քաջունի.- Երրորդ հրատարակութիւն.-
Եր.: Հայկական ուսումնասիրությունների ԱՆԻ Հիմ-
նադրամ, 2015.- 178 էջ

ՀՏԴ 94 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (52)

Հեղինակային բոլոր իրաւունքները պաշտպանուած են: Այս
գիրքի ամբողջութեամբ կամ մասամբ պատճենահանումը կամ
վերատպումն արգիլուած է առանց Հայկական ուսումնասիրու-
թիւնների ԱՆԻ հիմնադրամին թոյլտուութեան:

Խմբագիր՝ Թաթուլ Յակոբեան

Խմբագրման եւ ծանօթագրութիւններու օժանդակումը՝ Գեորգ
Եազըճեանի

Կողքի ձեւաւորումը՝ Գեորգ Շառռեանի

Էջադրումը՝ Արթուր Պոյեախչեանի

Համակարգչային շարուածքը՝ Արմենուհի Մանուկեանի

ISBN 978-9939-1-0189-7

© Հայկական ուսումնասիրությունների ԱՆԻ հիմնադրամ, 2015

Գիրքը լոյս է տեսնում

ՏԱՇԻՐ

բարեգործական հիմնադրամի հովանավորութեամբ

Երրորդ հրատարակության առիթիւ

Զօրավար Անդրանիկի հայաստանեան օրագրութիւնը (1918 ապրիլ-1919 ապրիլ) առաջին անգամ հրատարակուած է 1921-ին, Պոսթընի մէջ՝ «Հայկական առանձին հարուածող զօրամասը - Ժեներալ Անդրանիկ» խորագիրով, Ռամկավար կուսակցութեան «ԱԶԳ» թերթի տպարանէն:

Տասնամեակներ աւելի քան 50 տարի ետք, երկրորդ հրատարակութիւնը տպագրութեան կը պատրաստէր օրագրութեան հեղինակը՝ Եղիշէ Քաջունին: Խմբագրութեան աշխատանքներուն մէջ անոր կ'օգնէր ընկերը՝ Արամ Հայկազը: Երկրորդ հրատարակութիւնը լոյս տեսած է Նիւ Ճըրզիի մէջ, 1976-ին՝ հեղինակին մահէն ամիսներ ետք, և կը կրէ «Անդրանիկի եւ Հայկական առանձին հարուածող զօրամասի հետ» խորագիրը:

Երրորդ հրատարակութիւնը պատրաստելու ընթացքին մենք հիմնուած ենք առաջին՝ 1921-ի հրատարակութեան վրայ, պահելով նախկին խորագիրը և միայն «Ժեներալ» բառին փոխարէն գործածելով հայերէն համարժէքը՝ զօրավար. այսպիսով՝ «Զօրավար Անդրանիկ - Հայկական առանձին հարուածող զօրամասը»:

Առաջին եւ երկրորդ հրատարակութիւններուն միջեւ կան որոշ տարբերութիւններ: Այսպէս, «ԱԶԳ»ի տպագրութեան մէջ օրագրութեան աւարտին, զետեղուած են շարք մը պատմական վաւերաթուղթերու պատճէններ, ինչպէս նաեւ «ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿԸ ԽՕՄԻ» յօդուածաշարքը, որ լոյս տեսած էր «Ապագայ»ի մէջ: Քաջունիի պատրաստած հրատարակութեան մէջ այս յօդուածաշարքը տեղ չ'է գտած: Ի դէպ, մենք եւս յարմար չ'ենկատեցինք այդ յօդուածաշարքին ներառումը, որովհետեւ անիկա ուղղակիօրէն կապ չունի Քաջունիի օրագրութեան հետ և կը վերաբերի Անդրանիկ-Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն փոխարաբերութիւններուն:

Երկրորդ հրատարակութեան մէջ Քաջունին աւելցուցած է «Զօրավարի գործունէութիւնը արտասահմանի մէջ» բաժինը, գրած կարճ նախաբան մը, ինչպէս նաեւ գիրքին աւարտին տուած է հեղինակին կենսագրութիւնը:

Նոր հրատարակութեան մէջ մենք տեղ կու տանք «ԱԶԳ»ի խմբագրութեան «Երկու խօսք»ին, երկրորդ հրատարակութեան «Երկու խօսք»ին, զոր ստորագրած է Քաջունին, վերջինիս կենսագրականը (համառօտ), ինչպէս նաեւ Քաջունիի թոռներուն գրած Յառաջաբանը՝ յատուկ այս հրատարակութեան համար, և կենսագրականը՝ հայերէն և անգլերէն լեզուներով:

Քաջունին օրագրութեան մէջ յաճախ օգտագործած է արեւելահայերէն բառապաշար: Այս հրատարակութեան մէջ մենք արեւելահայերէնով օգտագործուած հաստուածները վերածած ենք արեւմտահայերէնի: Մենք անհրաժեշտ նկատած ենք նաեւ տասնեակ ծանօթագրութիւններ տալ, քանի որ օրագրութենէն անցած է գրեթէ հարիւր տարի եւ բազմաթիւ անուններ ու տեղանուններ անծանօթ են ընթերցողին: Քաջունին մարդոց անունները տալու փոխարէն գրած է անոնց անունին սկզբնատառերը եւ գիրքին աւարտին տուած ամբողջական ցանկը: Այսպէս, Ա. Մ. Մ.ը Աշոտ Մելիք-Մուսեանն է: Այս հրատարակութեան մէջ մենք անհրաժեշտ նկատեցինք տալ մարդոց անուն մակա-նունները ամբողջութեամբ: Այս հրատարակութեան մէջ կան տեղեր, ուր որոշ լեզուական փոփոխութիւններ կատարած ենք կամ օտար բառերուն փոխարէն ժամանակակից արեւմտահայերէն համարժեքը զետեղած, նման պարագաներու մասին ծանօթագրութիւններուն մէջ նշած ենք:

Յառաջիկային ԱՆԻ-ն ձեռնամուխ պիտի ըլլայ այս հատորին արեւելահայերէն տարբերակի տպագրութեան:

Այս հատորը կը նուիրուի Զօրավար Անդրանիկի 150-ամեայ յորելեանին, որ ամբողջացաւ 2015-ի Փետրուարին:

ԱՆԻ-ն շնորհակալութիւն կը յայտնէ ՏԱՇԻՐ Բարեգործական հիմնադրամին եւ անոր Հոգաբարձուներու խորհուրդի նախագահ Կարէն Կարապետեանին, այս՝ երրորդ հրատարակութեան տպագրական ծախսերը հոգալու համար:

*Թաթուլ Յակոբեան
Հայկական ուսումնասիրութիւններու ԱՆԻ հիմնադրամ*

Ներկայ հատորը կը բովանդակէ Կովկասի ճակատին վրայ Զօրավար Անդրանիկի ղեկավարութեամբ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ՀԱՐՈՒԱՍՏՈՂ ԶՕՐԱՄԱՍԻ զինուորական գործողութիւնները՝ օրը օրին, հարազատօրէն, Կարնոյ անկումէն մինչեւ զօրացումը-Մարտ 12, 1918- Մայիս 27, 1919, զորս Զօրավար Անդրանիկ իր անմիջական հսկողութեան տակ գրի առնել տուած է իր գրագրին՝ Պր. Եղիշէ Քաջունիի:

Զօրավարին այս օրագրութիւնն իր պատմական թանկագին արժէքէն զատ, կը յայտնաբերէ դիւցազնական այն դրուագները զորս Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասը կերտած է այնքան հոյակապ քաջասրտութեամբ մը, որ անթառամ փառքն է հայրենիքի գաղափարով տոգորուած զինուորին:

Հայ Ազգային Ռաւակավար Կուսակցութեան Շիքակոյի անդամներէն Տիար Սամուէլ Տօնեան, որ իր գործի մարդու բնածին կարողութեան շնորհիւ *ֆորչիւն պիլտըր*¹ մը դարձած է ի պատիւ իր Յեղին, ինչպէս ուրիշ առիթներով այս անգամ եւս կուգայ դրապէս իր խորունկ հիացումը յայտնել հանդէպ Ազգային Մեծ Հերոսին՝ Զօրավար Անդրանիկի, մօտ \$ 1000 գումար մը տրամադրելով ներկայ հատորի հրատարակութեան համար:

Գրքին վերջը յարմար դատեցինք կցել կարգ մը պատմական վաւերաթուղթերու պատճէններ, ինչպէս նաեւ «ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿԸ ԽՕՍԻ» յօդուածաշարքը, որ լոյս տեսաւ «Ապագայ»ի մէջ եւ որ կերպով մը լրացուցիչ մասը կը կազմէ այս պատմական գործին:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԱԶԳ»Ի

Մեյտնմբեր 1, 1921, Պոսթօն, Մետելուսեց

¹ Անգլերէն՝ fortune builder, յաջողած անձ:

Ոչ միայն Շապին Գարահիսարի, այլ նաեւ համայն հայութեան ամենէն աչքառու, հերոս ու առասպելական դէմքն էր Անդրանիկ. տեսակ մը մեր օրերու Մասունցի Դաւիթը, որուն անունը աւելի քան քառորդ դար սարսափ ազդեց թշնամիին:

Հայ ժողովուրդը ինք մեծագոյն պատիւը մատոյց անոր, երբ իր անսխալական բնագոյով ճանչցաւ անվիճելի մեծութիւնն անոր, որ իր ողջութեանն իսկ, գովեց ու երգեց զայն մէկէ աւելի անգամներ՝ «Իբրեւ Արծիւ», «Հերոս Մոնչեց», «Դաշնակցական Խումբ» եւ այլն:

Պարագաներու բերմամբ, ան եղաւ նաեւ ամենէն շատ դատափետուած, ամբաստանուած, նաեւ սիրուած, յարգուած, փառաբանուած ու օրհնուած դէմքը, ու մնաց, հակառակ այս բոլորին, իր պատուանդանին վրայ՝ ամուր ու անսասան:

Ունէր երկու հօր ու հիմնական կիրք.՝ անվերապահ ատելութիւն մեր ազգին թշնամիներուն նկատմամբ, ու խոր սէր՝ դէպի ժողովուրդը, մանաւանդ խոնարհ խաւերը: Եղաւ միշտ արդարամիտ ու յանդուգն՝ առասպելական չափերով: Կոխ վարելու, դիրքեր ընտրելու անոր ընդունակութիւնը մարգարէութեան կը մօտենար: Միշտ խնայեց իր զինուորներուն ու փոքրաթիւ զոհերով մեծ գործեր կատարեց:

Իբրեւ մարդ՝ անշահախնդիր էր, ուղղամիտ ու արդարադատ: Ունէր սքանչելի յիշողութիւն եւ պատմելու շնորհք:

Այս հատորին հեղինակը, որ որոշ շրջան մը իր գործակիցն ու քարտուղարը եղաւ, բախտաւորութիւն ունեցած է օրագրութիւն պահելու: Ահա այդ օրագրութեան էջերէն օգտուելով կու տանք ճակատագրական այդ օրերուն Զօրավարին գործունէութեան ուրուագիծը, կարելի եղած հարագատութեամբ ու ճշգրտութեամբ:

Զօրավարը մեծ կիրքեր ու մեծ կարողութիւններ ունէր: Ունեցաւ նաեւ զինակիցներ, աւելի շատ՝ հետեւորդներ, որոնք մնացին իր ծանր ձեռքին տակ՝ կարգապահ ու հնազանդ: Աւելի՛ն, մնացին կապուած անոր: Անոր ղեկավարութեան տակ, մանաւանդ կռուի պահերուն, ինքզինքնին ապահով զգացին բոլորը:

Իր գթառատութիւնն ու արդարամտութիւնը յարգանք ներշնչեցին նոյնիսկ մեր թշնամիներուն:

Ուրիշ խօսքով, եղաւ ինքնագոհ ու նուիրաբերուող սերունդի մը ընտրելագոյններուն մէջ ընտրելագոյնը:

Քաջերու սերունդի մը մէջ քաջ մը:

ՔԱՁ տիտղոսը, հայ ժողովուրդը, իր անսխալ բնագոյով, կցեց իր քաջ որդւոյն անունին.

«ՔԱՁ ԱՆԴՐԱՆԻԿ»

Այս հատորը կը ձօնենք անոր անկորնչելի յիշատակին:

Ներկայ հրատարակութիւնը, կարելի սահմաններուն մէջ, ամբողջացումն է 1921 թուականին Պոսթընի մէջ, «ԱԶԳ»ի տպարանէն լոյս տեսած «Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասի Օրագրութիւն» գիրքին: Այդ շրջանին ազգային եւ միջազգային կացութիւնը չափազանց փափուկ, զգայուն եւ անորոշ ըլլալուն, կարելիութիւն եւ յարմարութիւն չկար բոլոր անցուղարձերը, յատկապէս անձնաւորութիւնները ներկայացնել այնպէս, ինչպէս որ էին:

Գիրքին այդ մասը կ'ընդգրկէր միայն զօրամասի եւ յատկապէս Զօրավար Անդրանիկի ազգային պատմութեան ամենէն մոայլ շրջանին ցոյց տուած անյողդող հաւատքը, անընկճելի կամքը, որ կը բոցավառէր ազգային ազատութեան գաղափարով, եւ այդ ժողովուրդի անվերապահ օժանդակութիւնը այդ վսեմ նպատակին հասնելու համար:

Յաւելուածին երկրորդ մասը ցոյց կու տայ հայրենիքէն հեռու ապրած այդ հերոսին կորովն ու ազգային նուիրումը, հայ ժողովուրդին բարօրութեան եւ հայրենիքի վերականգնման համար ի գործ դրած ջանքերը, ինքնակամ զինուորագրումը այս անգամ որբերու, անկարներուն, կարօտեալներուն օգնութեան գործին:

Այս գիրքի հրատարակութեան ուրախ առիթով, անհրաժեշտ կը նկատեմ մեր խորին շնորհակալութիւններ յայտնել PICTORIAL POWERS CONWAY ֆօթօ ինկլըյվի ընկերութեան, որ սիրայօժար յանձն առաւ գիրքին մէջ զետեղուած բոլոր նկարները եւ քարտէսներու պատրաստութեան աշխատանքը, խղճամիտ կերպով եւ անվճար:

Շնորհակալություն նաեւ ծանօթ եւ յարգելի գրագետ պրն. Արամ Հայկազին, որ անհատնում համբերութեամբ, կատարեալ խղճմտութեամբ զլուխ հանեց ձեռագիրի արտագրութեան եւ իմբագրութեան աշխատանքները, նաեւ տպագրութեան ծանր աշխատանք տանող Այրիս Փափագեանին:

Յատուկ շնորհակալություն Տիգրան Սառաջեանին, որուն նիւթական եւ բարոյական օժանդակութեամբ միայն կարելի եղաւ այս գիրքին հրատարակությունը. նաեւ բոլոր անոնց, որոնք որեւէ կերպով օժանդակեցին գործի յաջողութեան:

Եղիշէ Քաջունի

1975 թուական, Նիւ Զրրզի

ԵՂԻՇԷ ՔԱՋՈՒՆԻ, ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Մնած է 27 Նոյեմբեր 1889-ին, Խարբերդ նահանգի Արաբկիր քաղաքը: Հայրը՝ Յուսիկ քահանայ, աշխարհական անունով Յակոբ Հազարեան, եղած է ուսուցիչ, 16 Օգոստոս 1886-ին Եզնիկ եպիսկոպոս Ապահունիի կողմէ քահանայ ձեռնադրուած է ու կոչուած Յուսիկ քահանայ, Քաջունի՝ դառնալով Արաբկիրի առաջնորդական փոխանորդ: Մայրը՝ Նարդուհի Շապոյեան կը մահանայ 1894-ին, որք ձգելով Եղիշէն՝ հինգ տարեկանին, նաեւ անոր երեք եղբայրները՝ Վրոյրը, Գուրգէնը, Եզնիկը եւ քոյրը՝ Մարգարիտ:

Ընտանիքով ականատես կ'ըլլան 1895-1896-ի կոտորածներուն, 1897-ին Տէր Յուսիկը որպէս յեղափոխական կ'աքսորուի Պոլիս, իրեն հետ տանելով չորս որդիները: Նախ կը հաստատուին Ենի Գափու, ապա Սկիւտար, ուր նոր կեանք մը կը սկսի Եղիշէին համար: 1903-ին կը մտնէ Պոլսոյ Կեդրոնական վարժարանը, զոր 1908-ին կ'աւարտէ «Պատուոյ աշակերտ» աստիճանով: Օսմանեան սահմանադրութենէն ետք կը մտնէ Պոլսոյ պետական իրաւաբանական վարժարան:

1914-ի գարնան՝ աւարտելով համալսարանի դասընթացքը, վանեցի դասընկեր Զաւէն Կորկոտեանին հետ Պաթում, Իգտիր, Պայազիտ գիծով կը մեկնի Հայաստան, Վան, ուր հասնելով, տեղոյն վրայ ընկերոջ հետ փաստաբանութենէն զատ Վանայ Կեդրոնական վարժարանի մէջ կը ստանձնէ նաեւ նախ մարմնակրթութեան, ապա Օսմանեան պատմութեան ուսուցիչի պաշտօնը:

Վանի ինքնապաշտպանութեան շրջանին՝ 1915-ին, կը մասնակցի տեղեկատու դիւանին, նաեւ իր զինուորական մասնակցութիւն կը բերէ Քաչալ Միրզա դիրքին մէջ: Վանի հայկական նահանգապետութեան շրջանին նախ կը նշանակուի դատարանի անդամ, ապա՝ անտանձին դատաւոր:

Վանի առաջին նահանջին հետիոտն կը հասնի մինչեւ Իգտիր, ապա Էջմիածին եւ Երեւան: Երեւանի մէջ ֆրանսերէն մասնաւոր դասեր տալէ զատ կը ստանձնէ նաեւ Գայեանեան

փախստականներու վարժարանին մէջ ուսուցչական պաշտօն մինչեւ դպրոցական արձակուրդը: 9 Մայիս 1915-ին կը վերադառնայ Վան, Վանայ կառավարիչ Արամ Մանուկեանի կողմէ կը հրաւիրուի Վանի դատարանի անդամակցութեան: 1916-ին Աղաբէկ Համբարեանի եւ Հրանտ Գալիկեանի հետ Խոյի վրայով կ'անցնի Վան՝ իբրեւ դատարանի անդամ, այս անգամ ռուս զննապետ Թերմենի նահանգապետութեան տակ, ուր Աւետիս Թերզիպաշեան իբրեւ քաղաքագլուխ եւ Արմենակ Եկարեան ոստիկանապետ օգնական ունենալով ամերիկահայ կամաւորներ, որոնց առաջնորդն էր Ճիմի Չանգալեանը:

Սակայն նոյն տարուան աշնան դարձեալ նահանջի իբրեւ հետեւանք կը թողու Վանը եւ այս անգամ Մատախլուի կամուրջով կը հասնի Երեւան, ուր Խորէն սրբազանին դասաւորումով Աղաբէկ Համբարեանի եւ Հրանտ Գալիկեանի հետ կը նշանակուի գաղթականական քննիչ յանձնախումբի անդամ:

Ռուսական յեղափոխութենէն ետք կ'անցնի Կովկաս, Թիֆլիս, միանալու իր եղբօր Եզնիկին: Կ'անդամակցի Անդրանիկի հովանաւորութեամբ հրատարակուող «Հայաստան» թերթի խմբագրական կազմին, Արաբկիրի հայրենակցական միութեան եւ կը ստանձնէ Արեւմտահայ խորհուրդի քարտուղարութեան պաշտօնը մինչեւ 1918-ի գարնան, երբ կը մեկնի Հայաստան, Երեւան, իբրեւ օգնական Քաղաքներու Միութեան Կովկասի ներկայացուցիչ բժիշկ Մատինեանի:

Թուրք եւ հայ հաշտութեան դաշնագիրէն ետք 1918 Յունիսին կը միանայ Զօրավար Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ գտնուող «Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամաս»ին՝ նախ իբրեւ գանձապահ եւ ի վերջոյ նաեւ քարտուղար: Զովֆայի, Խոյի, Նախիջեւանի, Ջանգեզուրի եւ Միսիանի դէպքերէն ետք Զօրավար Անդրանիկի հետ կը վերադառնայ Հայաստան, Էջմիածին: Զօրամասի ցրուելէն ետք Անդրանիկի հետ կը մեկնի արտասահման, Թիֆլիս, Պաթում, Մելանիկ, Մարսել, Փարիզ, Լոնտոն եւ Մանչեսթըր՝ իբրեւ պատուիրակութեան անդամ:

Անդրանիկ Մանչեսթըրի մէջ կը հիմնէ Հայ գաղթականներու հագուստեղէնի ֆոնտը, եւ Եղիշէն կ'ընտրուի այդ ֆոնտին հիմ-

նարկութեան ներկայացուցիչը՝ Կովկաս-Հայաստան: 1919-ի վերջերուն կը մեկնի Հայաստան, ուր պետական հիմնարկութիւններու հետ համախորհուրդ եւ NEAR EAST RELIEFի աջակցութեամբ եւ հսկողութեան տակ կը բաշխէ հագուստեղէն, կօշիկ, կերպասեղէն, պլանքէթ զինուորներու, որբանոցներու եւ կարօտեալ ժողովուրդին:

Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած քաղաքական վերիվայրումներուն իբրեւ հետեւանք՝ 1921-ի գարնան Զանգեզուրի վրայով կ'անցնի Պարսկաստան, ուր մօտաւորապէս 8000-9000 գաղթականներ հաւաքուած էին յատկապէս Թաւրիզի մէջ: Հայ գաղթականներու ֆոնտին հաշուոյն կը կազմակերպէ հագուստեղէնի բաշխում, բժշկական դարմանատան ծառայութիւններ եւ 50 անկողինով հիւանդանոց, օգտակար ըլլալով մերկերուն եւ հիւանդներուն: Նոյն տարուան Մեպտեմբերին կը վերադառնայ Հայաստան, հոնկէ, ֆոնտի կեդրոնին հրահանգով կը մեկնի Անգլիա, ուր տեղի կ'ունենայ Մանչեսթըրի ֆոնտին հաշուետուութիւնը: 1922 Յուլիսին Զօրավար Անդրանիկին հետ կը մեկնին Միացեալ Նահանգներ, Նիւ Եորք:

1927-1928 թուականներուն, Նիւ Եորք գտնուած շրջանին, կը ստանձնէ Հ. Մ. Ը. Մ.ի Կեդրոնական վարչութեան ատենապետութիւնը:

Ամուսնացած է Սաթենիկի հետ, որ իր ընկերոջ՝ Զաւէն Կորկոտեանի քոյրն է, կնքահայրութեամբ Զօրավար Անդրանիկի եւ Գրիգորիս վարդապետ Պալաքեանի պաշտամունքով: Ունի երկու դուստր եւ մէկ մանչ, նաեւ՝ ութ թոռներ:

Կը մահանայ Փետրուար 1976-ին, երբ մամուլի տակ էր իր վերջին օրագրութիւնը, որուն անհամբեր կը սպասէր, որպէսզի օր առաջ լոյս տեսնէր՝ նախ գոհացնելու համար Հայաստան գտնուող իր բարեկամները եւ Անդրանիկի զինուորները, ապա որպէս քարտուղար, փայլք մը եւս աւելցնելու իր սիրելի Զօրավարին անմոռաց յիշատակին:

*Երկրորդ հրատարակութիւն
1976 թուական, Նիւ Զրզդի*

Yeghishe Catchouny biography

Yeghishe Catchouny was born November 27, 1889 the youngest child of Der Hoosig Kahana Hazarian and Yeretzgin Nartouhi in Arabkir, where Der Hoosig was the Der Hayr of St. Illuminator's Church. During the Hamidian massacres of the 1890's Der Hoosig served as Locum Tenens. As the Turkish officials tried to get Der Hoosig to sign affidavits that the local Armenians in Arabkir were treasonous Der Hoosig refused and was found guilty of treason. Sentenced to prison in Kharpert, it is believed that Der Hoosig was saved by the intervention of the Armenian Patriarchate and moved to Constantinople with his 4 sons while his daughter stayed in Arabkir. At that time the family name was changed to Katchouni in recognition of Der Hoosig's bravery. Der Hoosig Avak Kahana Katchouni was one of the leaders of the Armenian people arrested on April 24, 1915 at the beginning of the Genocide and died during a death march in Syria.

Yeghishe graduated from Getronagan in 1908 and attended the University of Istanbul Law School with his brother Yeznik. During these years he was one of the founders of the Armenian Football Club of Constantinople and many other athletic groups, which eventually led to the formation of Homenetmen. Upon graduation in 1914, he traveled to Van with his classmate, Philip Gorgodian, and began the practice of law. In 1915, he became a judge.

During the defense of Van, he served as a member of the press bureau. Upon the retreat from Van, he went to Etchmiadzin where worked as a teacher at the Kayanyan Institute for Refugees. He returned to Van in 1916 (then under Russian control), where he resumed his position as a member of the court. Yeghishe later traveled to Yerevan, where he was appointed a member of the Refugee Commission by Archbishop Khoren.

In 1917, he headed to Tiflis where he met Andranik. Yeghishe and Yeznik served on the editorial board of Andranik's publication,

"Hayastan." By 1918 Yeghishe returned to Yerevan serving on the staff of the Commissioner of Nationalities of the Caucasus.

In June 1918 Yeghishe joined Andranik's strike force serving as an officer, treasurer and secretary to Andranik. The relationship with Andranik extended past the war as after Andranik disbanded the strike force in Etchmiadzin, they traveled to Tiflis, Batum, Marseille, London and Manchester, where Yeghishe assisted Andranik as he founded the Manchester Armenian Refugees Clothing Fund. From 1919 through 1921, Yeghishe travels took him through Armenia & Persia distributing clothing and funds and collaborating with Near East Relief.

In September 1921 he returned to Armenia where he reunited with Satenig Gorgodian (the sister of his law school classmate) and they joined Andranik as they journey to Manchester (where they are married by Very Reverend Grigoris Balakian with General Andranik as best man) and arrived with Andranik in NY in June 1922.

After arriving in NY, Yeghishe and Satenig ultimately settled in Orange, NJ where he owned and operated Embassy Cleaners. Yeghishe and Satenig had three children, Alice, Arax and Armen. In the US, Yeghishe remained active in Armenian affairs through the founding of Armenian athletic organizations, including the Homenetmen (and served as US chair) and the Arapkirtsee Compatriotic organization. He maintained correspondence with many of his comrades including Aram Haigaz.

Yeghishe Catchouny passed away February 1, 1976.

Introduction

As three of Yeghishe Catchouny's grandchildren our memories of him are as varied as his life was. As in most families, the memories center around visits to his home in Orange, NJ (with an occasional stay during the summer), Thanksgiving there, and his visits to our home for Christmas Eve (when he and grandma would stay over at our house). There were father's and mother's days with shish kebab cooking either at our home or our aunt's. Often these events would include grandpa's extended family (his nieces) or their friends from Van and other parts of their homeland.

But we knew there was something special about our grandparents. As we grew and learned about the Armenian Genocide and World War I, we understood that that our grandparents were an important part of that history. From our great-grandfather Der Hoosig Avak Kahana Katchouni who was among the first taken on April 24, 1915 to the stories of our grandparents as they met in Van and what the ensuing years brought them... times of war, survival as they were separated and then traveled together to survive.

Throughout those stories was one almost mythic figure: General Andranik. A hero to the Armenian people, we understood that our grandfather was a key member of his military staff, fought courageously with Andranik and then worked tirelessly with Andranik providing relief to the Armenian people after the war. We learned of our grandfather's service to Armenia and its people and his strong relationship with Andranik.

Our grandfather was a meticulous man in the records he kept. His diary of Andranik's strike force provides a detailed record and insight into that army and that time. As we commemorate the 100th anniversary of the Armenian Genocide at the hands of the Ottoman Turks, we also look forward to 2018 and the 100th Anniversary of the founding of the first Independent Republic of Armenia. And as we do, we are honored that our grandfather's journal will be available to those who wish to study the story of General Andranik, whose

stature defined the fight for independence, the brave men who fought with him, and their service to their people.

Richard Sarajian

Ken Sarajian

Carol Sarajian Kennelly

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ՀԱՐՈՒԱԾՈՂ ԶՕՐԱՄԱՍԸ

Համաշխարհային պատերազմի ամբողջ ընթացքին չէ եղած հայ զորամաս մը ասելի առանձնայատուկ պայմաններու տակ, ուեւ զորամաս չէ ունեցած ասելի նշանակալից գործունեութիւն, քան «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ՀԱՐՈՒԱԾՈՂ ԶՕՐԱՄԱՍ»Ը: Բոլոր զինուորական ուժերը առաւել կամ նուազ կապուած են եղած որեւէ մեծ զանգուածի, պետութեան հետ եւ, հետեւաբար, չեն ունեցած այն «գուտ ազգային-քաղաքական ինքնուրոյն բնոյթն ու նշանակութիւնը», որը ունեցած է «Առանձին հարուածող»ը. մնացեալ բոլորը առաւել կամ նուազ չափով մաս կազմած են, յենած են ասելի մեծ ֆրոնտի² մը, պետութեան մը:

Դժբախտաբար, ներկայ պարագաները, ներքին թէ արտաքին, չեն թոյլատրեր ներկայացնելու ամբողջ իրականութիւնը, դեռ շատ վերապահում եւ զգուշութիւն հարկաւոր է, դեռ շատ հնարաւորութիւններ կան, հետեւաբար առայժմ պէտք է գոհանալ ընդհանուր կէտերով ներկայացնելու Զօրամասի հետ պատահած դէպքերը:

Կարնոյ ճակատագրական անկումէն վերջ, 1918 Մարտ 12 (-Նոր Տոմարով) երբ ամբողջ Թիւրքահայաստանը գրաւուեցաւ թիւրք զօրքերէ, թիւրքահայ երկրամասի պաշտպանութեան հարցը դադրեցաւ առժամայէս գոյութիւն ունենալէ, հետեւաբար լուծուեցաւ այդ նպատակով կազմուած «Հայաստանի Երկրապահ Զօրագունդը (*Shirhazn*)», որու հրամանատարն էր Զօրավար Անդրանիկ:

Ծանր օրեր էին հայութեան համար. թիւրքերը Կարնոյ դիրին յաջողութենէն քաջալերուած, անյազ պխորժակներ կը ցուցնէին. միւս կողմէ Կովկասի տեղական թաթարները⁴ ամէն միջոցներով կ'աշխատէին դիւրացնել թիւրքերու մուտքը Կովկաս եւ դժուարացնել հայկական դիմադրութեան կազմակերպութիւնները:

² Ֆրանսերէն՝ front, ճակատ, ռազմաճակատ:

³ Անգլերէն՝ Division, զօրագունդ, դիվիզիա:

⁴ Ցեղազային՝ ազրայճանցիներ:

Թիրքական բարբարոս հորդաներու դէպի Կովկաս արշաւանքի հետանկարը կը սարսափեցնէր ամէն անհատ, որ տեսած էր անոնց վայրենի բնագոյներու ազատ ասպարէզ գտնելը: Կովկասի միջավայրը հետզհետէ դժոխային կը դառնար մասնաւորապէս թիրքահայերու համար:

Թիրքերը արդէն գրաւէր էին ամբողջ Թիրքահայաստանը, Մարըղամիշը, որոնց մէջ սպաստանած գաղթականութիւնն ու այդ շրջաններու հայ բնակչութիւնը թափած էր այս ու այն կողմ՝ անպաշտպան ու անխնամ: Տարիէն աւելի էր որ Կովկասի մէջ անտանելի էր դարձած սնունդի նուազութիւնը. մարդիկ ժամերով, գիշերներով փողոցներու մէջ հերթի կը սպասէին կարենալ ձեռք բերելու համար կէս ֆունտ (*փաունտ*)⁵ հաց, շաքար, նաւթ եւայլն: Այնպէս որ, այդ դրութեան մէջ եթէ նոյն իսկ թիրքական նոր յառաջխաղացութիւն չլինէր՝ սովը, մերկութիւնը եւ հիւանդութիւնը անպայմանօրէն պիտի կոտորակէին գաղթականութիւնը:

Միւս կողմէ, գրաւիչ լուրեր կը հասնէին Ռեւանտուզի⁶ ուղղութեամբ անգլիական յառաջխաղացման եւ այն շրջանի գաղթականութեան դրութեան մասին: Վանն ալ դէռ չէր գրաւուած թիրքերու կողմէ, հետեւաբար Երեւան-Նախիջեւան-Խոյ-Ուրմիա-Ռեւանտուզ-Մուսուլ-Պաղտատ, անգլիական ուժերու հանդիպումը միակ եւ հնարաւոր փրկութիւնը պիտի լինէր թիրքահայ թէ՛ զինուորական ուժերու եւ թէ՛ գաղթականութեան համար:

Հայկական Առանձին Հարուածող Ջորամասի կազմութեան սկզբնական նպատակը այդ պիտի լինէր՝ հարաւի ուղղութեամբ կապուիլ անգլիական ուժերու հետ: Բայց աւելի վերջը Կովկասի ինքնապաշտպանութեան մտահոգութիւնը առաւելակշիռ դարձաւ եւ որոշուեցաւ որ Հարուածող Ջորամասը մնայ Կովկասի սահմաններուն մէջ:

Միաժամանակ, հայկական ղեկավար շրջանակներու մէջ այն համոզումը կար, թէ թիրքերը, համաձայն Պրեսթ-Լիթովսքի

⁵ Անգլերէն՝ pound, չափի միավոր = 453,6 գրամ:

⁶ Ռեւանդուզ, քաղաք Իրաքի մէջ:

դաշնագրին Կարս, Պաթում, Արտահանը գրաւել վերջ, պիտի մնային Արփա-Չայի⁷ վրայ, եւ այլեւս պիտի չյառաջանային:

Այս պայմաններու տակ էր որ 1918 Ապրիլ 10ին Աղեքսանդրապոլի⁸ մէջ, Զօրավար-Մայոր Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ թիւրքահայ 1400 ընտրուած կամաւորներէ կազմուեցաւ Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասը:

Զինուորական տեսակէտով՝ Զօրամասը պիտի ենթարկուէր Հայկական Կորպուսի հրամանատարութեան Զօրավար Նազարբէկովին:

Համաձայն Կորպուսի Հրամանատարութեան Զօրամասը պիտի բռնէր Աղեքսանդրապոլ-Արտահան-Լոռին, իբր սահմանապահ:

Ինչպէս սպասելի էր սակայն շատ-շատերու համար, թիւրքերը չյարգելով ոչ մի պայման, յանկարծակի կերպով սկսան ումբակոծել Աղեքսանդրապոլը եւ, միաժամանակ, անցնիլ Արփա-Չայը:

Ղարաքիլիսէի⁹ չարաքաստիկ անկումէն վերջ Հայոց Ազգային Խորհուրդը պարտաւորուած եղաւ հաշտութիւն կնքել թիւրքերու հետ՝ ամէն գնով:

Հայկական Առանձին Հարուածողը այդ օրուրնէ սկսեալ դադրեցաւ կապ ունենալ Հայկական Հանրապետութեան հետ եւ գործեց բոլորովին անկախ, անոր սահմաններէն դուրս, հող ունենալով միայն իր հրամանատարին աննուաճ հաւատքը դէպի վերջնական Յաղթանակը, անոր կամքը, զինուորներուն անձնուրացութիւնը, քաջութիւնը եւ հայ ժողովուրդի զոհաբերութեան եւ ազատութեան ոգին:

Իսկ Պաքուի անկումէն վերջ, այդ Զօրամասը, թառած Զանգեզուրի լեռներուն մէջ, կազմեց միակ եւ վերջին կանգուն ֆրոնտը այն բազմաթիւ ֆրոնտներէն որը հայ ժողովուրդը կերտեց իր հաւատքով ու արիւնով Կովկասի մէջ եւ մնաց անպարտելի, յաղթական:

⁷ Արփա-Չայ, Ախուրեան գետին թուրքական անուանումը:

⁸ Աղեքսանդրապոլ, յետագային՝ Լենինական, ներկայիս՝ Գիւմրի քաղաք:

⁹ Յետագային՝ Կիւովական, ներկայիս՝ Վանաձոր քաղաք:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ՀԱՐՈՒԱԾՈՂ ԶՕՐԱՄԱՄԻՆ ՀԵՏ

ԱՊՐԻԼ 10.- Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասը կազմուած է արդէն. Անդրանիկ ինք զատած է թիւրքահայերէ կազմուած այդ զօրամասին կամաւորները. ամէն կողմերէն կան այնտեղ. կան որ Սուրատի հետ գտնուած են Երզնկա, կան որոնք Էրզրումի նահանջին են գտնուած, կան որոնք նոր են զինուորագրուած եւ կան ալ որ դեռ նոր հասած են Հիւսիսային Կովկասէն կամ Սեւ Ծովու ռուսական եզերքներէն:

Զօրամասը բանակած է Ադքսանդրապոլի զօրանոցներէն մէկուն մէջ, ունի Էրզրումէն բերուած 2 թնդանօթ եւ բաւական առատ քանակութեամբ *միթրայէօզ*¹⁰ եւ փամփուշտ, բոլորը՝ Հայաստանի Երկրապահ Զօրամասի պահեստներուն մէջէն:

Դրութիւնը անորոշ է. ճիշդ է որ թիւրքերը ըստ Պրետօ-Լիթովսքի դաշնագրի՝ արդէն տիրած են Պաթումին, Արտահանին ու Կարսին եւ հետեւաբար շատ լաւատեսներ կը յուսան թէ թիւրքերը այլեւս յարգելով այդ դաշինքը պիտի չփորձեն անցնիլ Արփա-Չայը, բայց Հայ ժողովուրդին բնագոյր եւ ղեկավարներու մեծամասնութիւնը թերահաւատ էին թիւրքերու այդ խոստումին հանդէպ. Վէհիպ փաշան¹¹ յայտարարած էր որ թիւրքերը յառաջ-խաղացութիւնը պիտի դադրեցնեն միայն այն պարագային, երբ հանդիպին ռուսական զօրքի:

Վրաստանը պայքարի սկզբէն իսկ ցոյց տուած էր երկդիմի եւ նոյնիսկ թիւրքամոլ տրամադրութիւն. իսկ Կովկասի թաթարներու մասին կասկած անգամ չկար. անոնք արդէն միացած էին թիւրքերուն եւ պիտի շարունակէին օժանդակել անոնց գործնական միջոցներով գրաւելու համար Կովկասը:

Ոչ ոք կը հաւատար դրութեան կայունութեան. Էրզրումի, Բասէնի, Սարըղամիշի, Կարսի շրջանի գաղթականութիւնը թա-

¹⁰ Ֆրանսերէն՝ mitrailleuse, գնդացիք:

¹¹ Մեհմեդ Վեհիբփաշա (Mehmed Vehip Paşa, 1877-1940), թիւրք զօրավար, - Կովկասեան ճակատի հրամանատար:

փուած եր Աղեքսանդրապոլէն սկսեալ մինչեւ Ղարաքիլիսէ երկարող շուէի²¹ վրայ, սայլերով, կենդանիներով, երեխաներով, իսկ կայարաններու մէջ (կը տիրէին) խճողում, անկարգութիւն, անտէրութիւն:

Որոշուած է որ Հարուածող Զօրամասը պիտի պահէ Աղեքսանդրապոլ-Ախալքալաք շոսէն,¹² ահագին տարածութիւն, որը բռնելու համար սակայն անհրաժեշտ էր ունենալ տասնապատիկ անելի թուով զինուոր, քան ինչ որ ունէր Զօրավար Անդրանիկը: Այդպիսի անկայուն շրջանի մը դժուար էր ճշդել Զօրամասին դերը, սահմանապահ թէ՛ կոռուող, որովհետեւ վայրկեան առ վայրկեան կոիւր հնարաւոր էր: Այդ պարագային մեծ անխտէմութիւն կըլինէր այդ ահագին տարածութեան երկայնքին ցրուել զինուորը:

Զօրամասի գրեթէ կէսը ձիաւորներ էին իսկ կէսը՝ հետեւակ. Կային նաեւ, իբր առանձին բաժին, *արթիլերիան*¹³, միթրայեօզի եւ *թրանսպորթ*¹⁴ բաժանմունքները:

ԱՂՏԻԼ 11.- Զօրամասը պիտի շարժի: Կէսօրէ առաջ, բոլոր բաժանմունքները դասաւորուած, հանդիսաւոր զօրանցք կատարուեցաւ Աղեքսանդրապոլի մէջ: Առաջնորդութեամբ հրամանատար Անդրանիկի, ամբողջ Զօրամասը կանոնաւոր շարքերով, դրօշակներով ու *միւզիքով*¹⁵ շրջան կատարեց Աղեքսանդրապոլի հրապարակին վրայ եւ փողոցներու մէջ: Այդտեղ խօսեցաւ Հայկական Կորպուսի Հրամանատար Զօրավար [Թովմաս] Նազարբէկով. Զօրամասը հասաւ բերդին առջեւ, եւ իւրաքանչիւր մաս ստանալով իր առանձին հրահանգները, Զօրամասը շարժեցաւ դէպի առաջ, բռնելու իր դիրքը Արփա-Չայի եզերքին, նոր սահմանի վրայ:

Ամբողջ շուէի վրայ ձիաւորներու ու հետեւակներու սեւ զիծ մը միայն կ'երեւայ. Շրջանին մէջ զիւղերը շատ մեծ չեն, հետեւա-

¹² Ֆրանսերէն՝ *chaussée*, մայրուղի:

¹³ Ֆրանսերէն՝ *artillerie*, հրետանի:

¹⁴ Ֆրանսերէն՝ *transport*, փոխադրութիւն:

¹⁵ Ֆրանսերէն՝ *musique*, երաժշտութիւն:

բար զանազան բաժանմունքներ պիտի գիշերեն զանազան գիւղերու կամ դաշտի մէջ: Իսկ թնդանօթները դեռ Աղեքսանդրապոլ են:

Զօրավարը կը մնայ Պօլ¹⁶ հայկական գիւղը՝ գիշերելու:

ԱՊՐԻԼ 12.- Առաւօտէն Զօրամասը սկսաւ շարժիլ դէպի առաջ՝ թեւերը աւելի տարածելու համար: Արփա-Չայի եզերքը կանտնատր շոսէ է ձիաւորի, հետեւակի եւ սայլի համար. Աւելի ձախ՝ բարձունքներ են: Քիչ ատենէն կ'անցնի Թորոս հայկական գիւղը, սարի կողքին, կիսովին քանդուած: Գիւղացիներուն մէկ մասը հեռացած է գիւղէն՝ վախնալով թիրքերու մերձաւորութենէն:

ԱՊՐԻԼ 13.- Զօրամասին կեդրոնը կը հասնի Տիւզ Խարապայ¹⁷ հայկական աւերակ գիւղը, հաստատուած խոշոր քարաժայռի մը ստորոտին:

ԱՊՐԻԼ 14.- Զօրամասը աճապարանքով կազմուած է. Շատ հրամանատարներ դեռ չեն ճանչնար իրենց զօրքին ընդունակութիւնն ու վարժութիւնը. Կրթուած զինուորի կողքին կայ նորագիրը. այդ պատճառով մարզանքի անհրաժեշտութիւնը ակնհայտ է: Տիւզ Խարապայի դիրքը իր բաց դաշտով յարմարութիւն կ'ընծայէ Զօրամասի բոլոր բաժանումներուն համար կատարել մարզանք: Կռիւի հաւանականութիւնը աւելի քան մեծ է, հետեւաբար պէտք է օգտուիլ ամէն հնարաւորութենէ: Ատոր համար, Զօրավարը այսօր ձիաւոր, հետեւակ, միթրայեօզի բաժանմունքներու մարզանք կատարել տուաւ:

Թնդանօթները, որոնք մնացած էին Աղեքսանդրապոլ, այսօր հասան Զօրամասին, արթիլերիայի հրամանատար Քօլօնել¹⁸ Ժազ Ժամկոչովի հրամանատարութեամբ:

¹⁶ Ներկայիս՝ Մուսայելեան գիւղ:

¹⁷ Ներկայիս՝ Հարթաշէն գիւղ:

¹⁸ Ֆրանսերէն՝ colonel, գնդապետ:

Հազիւ թէ մարզանքը լրանալու վրայ էր երբ լուր հասաւ, թէ թիւրքերը յարձակած են, սահմանէն ասդին, Ղազանճիի կողմը, հայ գաղթականներու կարաւանին վրայ, զանոնք կը կողոպտեն եւ կը սպաննեն:

Անմիջապէս երկու ձիաւոր հարիւրեակ, հետեւակի վաշտ մը եւ միթրայեօզի մէկ գունդ դրկուեցաւ: Թիւրքերը փոքր դիմադրութենէ վերջ փախան. Անոնց հետապնդեցին ձիաւորները:

Այդ միջադէպը կազմակերպողները եղած էին թիւրք *օֆիսիէ*-ներ¹⁹ եւ զինուորներ, որոնք կազմակերպելով Աղպապայի թիւրք խումանը, անցած էին որոշուած սահմանագիծը եւ յարձակած էին գաղթող Հայ փախստականներու կարաւանին վրայ, կողոպտած մեծ մասը եւ սպաննած:

Հայ ձիաւորներու թիւրք թալանճի-ջարդարարները հետապնդելը ատիթ էր տուած որ թիւրք հրամանատարը բողոքէ Զօրավար Նազարբէկովին, յայտնելով որ հայերը անցեր են *սեմարքասիլոն*²⁰ գիծը: Այս նկատողութեան փաստացի կերպով պատասխան տրուեցաւ, թէ ինչպէս թիւրքե ըն են որ անցեր են նախ այդ գիծը:

Այս միջադէպէն վերջ կարգադրուեցաւ որ Ա. Պաթալիոնը Կապիտան Պանդուխտի²¹ հրամանատարութեամբ բռնէ Շիշթէփէ²²-Ղազանճի-Ղըզըքիլիսէ²³ գիծը, իսկ Բ. պաթալիոնը Սմբատի հրամանատարութեամբ պահէ Տիւզ Խարապայ, Թորոս, Պօզ գիւղ ուղղութեամբ ճակատը. իսկ Զօրամասին կեդրոնը փոխադրուեցաւ Զիֆթէլու²⁴ հայկական գիւղը:

¹⁹ Ֆրանսերէն՝ *officiers*, սպաներ:

²⁰ Ֆրանսերէն՝ *démarcation*, զինադադար:

²¹ Միքայէլ Սերեան, Հնչակեան գործիչ, ֆետայի: Մշեցիների ջոկատի հրամանատար Սարդարապատի հերոսամարտի ընթացքին: Թունաւորուելով մահացած է 1920թ. Մարդկամիջի մէջ:

²² Ներկայիս՝ Սեպասար գիւղ:

²³ Ներկայիս՝ Ղարիքջանեան եւ Ագատան գիւղեր:

²⁴ Ներկայիս՝ Զոյգաղբիւր գիւղ:

ԱՊՐԻԼ 15.- Ֆրոնտի վրայ թելեֆոնով²⁵ Ջորամասը կապուած է Աղեքսանդրապոլի հետ, ուր կը գտնուի Կորպուսին հրամանատարը: Առաւօտուն հրահանգ եկաւ Կորպուսի հրամանատարութենէն. «Թիւրքերը յարձակեցան Աղեքսանդրապոլի վրայ, գարկ կողէն»: Միաժամանակ լսելի էր Աղեքսանդրապոլի ուղղութեամբ, թնդանօթի որոտը:

Պարզ էր ուրեմն. թիւրք նենգ քաղաքականութիւնը, ինչպէս Սարըղամիշի, Կարսի, նոյնպէս եւ Աղեքսանդրապոլի առաջ կը կրկնէր իր շնական սկզբունքը խաբել:

Երեք ժամ յետոյ այլեւս Աղեքսանդրապոլի ուղղութեամբ թնդանօթի ձայները լռեցին: Այլեւս ոչ մի թելեֆոնային հաղորդակցութիւն: Աղեքսանդրապոլի հետ յարաբերութենէ զրկուած էինք. Աղեքսանդրապոլը ինկած էր:

Ոչ ոք տեղեկութիւն ունի սակայն այդ իրողութենէն, հետեւաբար հրահանգ տրուեցաւ բոլոր դիրքերուն պատրաստ լինել:

Առաւօտէն արդէն ընդհարումը սկսաւ ձախ թելի՝ Բ. պաթալիոնի հետ, Զրզրխլար²⁶ բարձրութեան ուղղութեամբ: Թիւրք կանոնաւոր զօրքն էր թնդանօթներով ու միթրայեօզներով: Կռիւր տաք էր եւ սակայն հայոց կողմէ թնդանօթ չէր գործածուեր. Ռումբերը քիչ էին եւ յոյս չկար նորը ստանալու:

Դիմադրութիւնը տեւեց մինչեւ երեկոյ: Աղեքսանդրապոլի կողմէն տեղեկութիւն չգալը եւ այդտեղ թիւրք կանոնաւոր ուժերու յարձակողականը եւ Աղեքսանդրապոլի ուղղութեամբ թնդանօթներու լռութիւնը ապացոյց էր որ Աղեքսանդրապոլը կորսուած էր:

Այդ պարագային՝ Ջորամասը ի՞նչ ընէր. Աջ կողմը Աղպապայի²⁷ թիւրքերու, Ախալքալաքի թրքական շրջանն էր, կռնակը՝ Բորչալուի²⁸ գազանացած թիւրքերը, ձախ թելը՝ երկաթուղագիծը, որը Աղեքսանդրապոլի անկումէն վերջ շուտով անցած կը լի-

²⁵ Ֆրանսերէն՝ téléphone, հեռախոս:

²⁶ Ներկայիս՝ Յոդամարգ գիւղ:

²⁷ Ներկայիս՝ Ամասիայի եւ Աշոցքի շրջանը:

²⁸ Ներկայիս Քվեմո Քարթլիի շրջանը Կրաստանի մէջ:

նի թիրքերու ձեռքը: Ուրեմն պէտք էր դէպի գիծը մօտենալ, կայա հաստատել Կորպուսի հրամանատարութեան հետ:

Թիրքերու յառաջխաղացութեան հետեւանքով այդ շրջանի հայ ազգաբնակչութիւնն ալ պիտի գաղթէր. ուրեմն Զօրամասը պիտի ջանար ապահովել նաեւ անոր գաղթը:

Այս պատճառներով, Զօրամասի ճակատը նեղցնելու համար, Անդրանիկ որոշեց քաշել Ա. Պաթալիոնը Ղազանճի-Շիշթեփէէն, կեդրոնացնել Կիւլլի Պուլադի²⁹ յարմար բարձրութիւններուն վրայ, դիմադրել այնտեղ մինչեւ որ գաղթականութիւնը քաշուի, լուր ստացուի դրութեան մասին:

ԱՊՐԻԼ 16.- Կոիւր ուժգին է այսօր Կիւլլի Պուլադի վրայ. թշնամին կանոնաւոր շարքերով կը բարձրանայ լեռները եւ ձորերու միջով կը յառաջանայ: Թուապէս չափազանց գերակշիռ է, եւ այդ բանէն օգտուելով, կը ջանայ շրջապատել հայ կռուողները ձախ թելով: Այնուամենայնիւ, կոիւր կը տեսէ մինչեւ գիշեր:

ԱՊՐԻԼ 17.- Զօրամասին մեծագոյն մասը կեդրոնացած է Պոզ Եոզուշ. այդտեղ պիտի շարունակուի դիմադրութիւնը: Զօրավարը ինք անձամբ գնաց դիրքերը. շատ որոշ կ'երեւէին թշնամիին հետեւակները, որոնք կանոնաւոր եւ բազմաթիւ շարքերով ձորէն վեր կը շարժէին՝ հեռուէն պաշարելու փորձ ընելով, մինչ որիշ ուժեր ճակատի դիրքերու մէջ կը սպասէին յարձակման հրամանին:

Այսօրուն կոիւր ամենակատաղին է. միւս կողմէ, գաղթականութիւնը բռնած է ամբողջ շուէն եւ կը շարժի դէպի Լոռի, Զալլա Օղլու,³⁰ չգիտնալով թէ ո՞ր պիտի լինի իր վերջին կայանը:

Դէպի Զալլա Օղլու երթալու համար պէտք է բարձրանալ Էայլան, Լոռիի լեռները, որոնք դեռ ձիւնով ծածկուած են: Մինչեւ ձիւները հասնիլը ճամբան անտանելի ցեխ է, իսկ ձիւնը հասնելուդ՝ ճամբայ չկայ: Այս պայմաններու մէջ է որ գաղթականու-

²⁹ Ներկայիս՝ Վարդադրիւր գիւղ:

³⁰ Ներկայիս՝ Ստեփանաւան:

թիւն թէ Զօրամաս պիտի բարձրանայ եայլան, մինչ միւս կողմէ Զօրամասին մեծ ուժերը կը շարունակեն դիմադրութիւնը Պոզ Եոգուշի վրայ, մինչեւ գաղթականներուն քաշուիլը, մինչեւ գիշեր:

Այդ շրջանի բնակչութեան մէկ մասը յուսալով որ կարող են թիրքերուն սիրտը գրաւելով մնալ, չգաղթեցին եւ մեծ գումարներ վճարեցին անոնց ու յանձնուեցան. սակայն յետոյ, ազատուողներ պատմեցին թէ թիրքերը չեն խնայած անոնցմէ ոչ մէկին:

Այնուհետեւ ճանապարհը շարունակուեցաւ դէպի եայլաները՝ դէպի Լոռի, Հայաստանի ամենագեղեցիկ շրջաններէն մէկը. հրաշալի ձորեր, եայլաներ, անտառներ, ջուրեր:

ՄԱՅԻՄ 3.- Գաղթականներուն շարանը շատ առաջ է անցած, դէպի Զալալ Օղլու: Յանկարծ լուր հասաւ, թէ ճանապարհին վրայ գտնուած թիրքական Գարահիսար գիւղը յարձակած է գաղթականներուն վրայ եւ զանոնք կողոպտած ու կոտորած: Աճապարանքով կ'իջնենք դաշտը եւ շուտով կը հասնինք Գարահիսարի դիմաց: Գիւղացիք թէեւ կը դիմադրեն, սակայն շուտով, հազիւ երկու ժամէն, գիւղը կ'գրաւուի: Եւ գաղթականութեան շղթան սկսաւ դարձեալ շարժիլ:

Լուր դրկուեցաւ Բ. պաթալիոնին՝ քաշուիլ եայլան:

Այս կերպով ուրեմն, գաղթականութիւն ու Զօրամաս քաշուեցան դէպի ետ, երեք օրուայ (Ապրիլ 15, 16, 17) անհաւասար կռիւէ վերջ եւ կտրուած արտաքին աշխարհէն:

ՄԱՅԻՄ 4.-Այսօր տեղական թիրքերը փորձեցին յարձակիլ: Թեթեւ կռիւէ վերջ ետ մղուեցան:

Եայլայէն իջնելով դէպի դաշտ, ճանապարհը դէպի Զալալ Օղլու, դաշտի միջով է եւ մոլոկաններու³¹ Կորոնցովկա³² անուն գիւղի մէջով: Այդ ճանապարհը սակայն շատ երկար է եւ գերծ չէ յանկարծական վտանգներէ: Հետեւաբար, ժամանակ շահելու

³¹ Ռուս աղանդաւորներ:

³² Յետագային՝ Կալինինո, ներկայիս՝ Տաշիր քաղաք:

համար, մոլոկանները ցոյց տուին աւելի կարճ ճամբայ մը՝ *զավոտներու*³³ ճամբան Ջալալ Օղլու երթալու համար: Ուրեմն Զօրամասը սկսաւ բարձրանալ դարձեալ դէպի եայլան՝ զավոտները: Յետը սարսափելի է. մանաւանդ գրաստներուն համար:

Այդ եայլան, զավոտները եզական գեղեցկութիւն ունին. ամբողջովին կանաչ, չորս կողմը գեղեցիկ լեռներ, կարծէք Լոռիի ամբողջ բերրիութիւնն ու գեղեցկութիւնը խտացած են այդտեղ:

Զօրամասը մնաց այդտեղ: Իսկ հրամանատար Անդրանիկ առաջ անցաւ դէպի Ջալալ Օղլու՝ ընելու հարկաւոր կարգադրութիւններ:

Ջալալ Օղլին Լոռիի ամենագեղեցիկ, ամենահարուստ ու զարգացած մայրաքաղաքն է: Բնակչութեան մէկ մասը՝ գրեթէ կէսը ռուսեր են, ռուս քոլոնիսթներ,³⁴ որոնք եկած այդտեղ նախկին ռուս[ական] կառավարութեան միջոցաւ. իսկ միւս կէսը հայեր են: Գիւղը հաստատուած է շատ գեղեցիկ հովիտի, ձորի մը քով, բաւական առատ ջուրի մը վրայ:

Այնտեղ հասնելով՝ Զօրավար Անդրանիկ գտաւ սրտբաց ընդունելութիւն հայ եւ ռուս ժողովուրդին կողմէ: Այս երկու տարբերը, խոր անկեղծութեամբ գնահատելով զիրար, միացած ուժերով ջանացած էին կազմակերպուիլ եւ պաշտպանել իրենց գոյութիւնը թիւրքական աւերիչ ուժերու դէմ, տեղական թէ արտաքին:

Անդրանիկ խօսեցաւ՝ հասարակութեան կողմէ կազմակերպուած այդ զինուորական ուժերը խրախուսելով եւ յուսադրելով զանոնք:

Հասնելով Ջալալ Օղլու, Զօրավար Անդրանիկը կատարեց խորհրդակցութիւն տեղական զինուորական ուժերու հետ: Այդ խորհրդակցութեան ներկայ էին նաեւ Վորոնցովկա գիւղի մոլոկաններուն ներկայացուցիչները: Զարմանալիօրէն, տարբեր տրամադրութիւններ կային այդ մոլոկաններուն մէջ՝ թիւրքերու հանդէպ բռնելիք դիրքի մասին: Ոմանք թիւրքասէր ըլլալու աւ-

³³ Ռուսերէն՝ завод, գործարան:

³⁴ Ֆրանսերէն՝ colonisateur, վերաբնակիչ, գաղութարար:

տիճան ցանկացող էին անոնց գալուն, իսկ ուրիշներ, ընդհակառակը, [թիրքերու գալուն] ամենառիտերիմ հակառակորդ [էին]:

Խորհրդակցութիւնը որոշեց ամէն միջոցներով դիմադրել Վորոնցովկա գիւղի մէջ մնացած էին ռուսական ժամանակէն թնդանօթներ, որոնք օգտակար պիտի լինէին ինքնապաշտպանութեան գործին, հետեւաբար խորհրդակցութիւնը որոշեց պահանջել Վորոնցովկայի ներկայացուցիչներէն յանձնել թնդանօթները զինուորականութեան, եւ որովհետեւ քիչ չէր պատահած որ մոլոկանները թնդանօթ ծախէին թիրքերու, ուստի գիւղին ներկայացուցիչները վար դրուեցան իբր պատանդ՝ թնդանօթները ստանալու:

Արդարեւ ալ, նախքան թնդանօթներուն յանձնուիլը, ինչպէս ըսուեցաւ, թիրքերը տիրած էին Վորոնցովկայի եւ գրաւած թնդանօթները, գուցէ եւ ծախու առած:

Զօրամասը կեդրոնացաւ ամբողջ Զալալ Օղլուի մէջ եւ սկսան դիրքային աշխատանքները:

Զալալ Օղլուէն հնարաւոր եղած էր թէլէֆոնային յարաբերութիւնը վերահաստատել Կորպուսի հրամանատարութեան հետ, որը այժմ կը գտնուի Մեծ Ղարաքիլիսէ. այնտեղ է նաեւ Ֆրոնտի ընդհանուր կոմիսար Մանաս Մանասեանը:

Ֆրոնտի կոմիսարը կը յայտնէ, թէ Աղեքսանդրապոլը տրուած է արդէն:

Վերջին անգամ ըլլալով Կորպուսի հրամանատարութիւնը կը յայտնէ, թէ թշնամի մեծ ուժեր կը յառաջանան աջ թեւով՝ Ղարաքիլիսէի վրայ եւ թէ իրենք ստիպուած են թողուլ Ղարաքիլիսէն, թէ սա իրենց վերջին հաղորդագրութիւնն է, ուրեմն Ղարաքիլիսէն ալ կը թողուն եւ առանց կռուելու կ'երթան Դիլիջան:

Միաժամանակ լուր հասաւ, թէ թիւքական հետախուզիչ խումբերը արդէն կ'երեւան եւ մօտեցած են Զալալ Օղլուին:

Անմիջապէս ինք՝ Զօրավարը կ'աճապարէ շտաբի [սպայակոյտ] ձիաւոր հարիւրեակով դիմաւորելու՝ հրամայելով միանգամայն Զօրամասին եւ տեղական ուժերուն բռնել իրենց նախապէս որոշուած տեղերը: Զորի աջ կողմը մեծ ճակատ կը բռնեն Զօրամասին Ա. եւ Բ. պաթալիոնները, իսկ ձախը՝ տեղական ուժերը. թնդանօթները գետնէն են քաղաքին մէջ:

Թշնամին բազմաթիւ է. ամբողջ սարերը բռնած են. կ'երեւին արդէն. ընդարձակ շարժումներ կը կատարեն: Երբ հայ ձիաւորները կ'երեւին, անոնք ետ կը քաշուին, մինչդէտ իրենց այն մասը որ պահուրտած է, յանկարծակի կրակ կը բանայ հայ ձիաւորներու վրայ, որոնք, բարեբախտաբար, առանց կորուստի ետ կը քաշուին:

Կռիւր կը տեսէ այդ ճակատին վրայ ամբողջ երկու օր: Կորպուսի կեդրոնէն ոչ մի լուր կայ: Շրջանի Մոլոկաններու մէկ գիւղը կ'ընդիմանայ որ հայ զօրքերը այդ գիւղով անցնին թիւրքերը հարուածելու: Միւս կողմէ, լուր չկայ, թէ ինչ դրութեան մէջ է Կորպուսին հրամանատարութիւնը: Ամենանեղ դրութիւն պիտի ստեղծուի եթէ երկաթուղիի գիծը անցնի թուրքերու ձեռքը, պարագայ մը, որ անխուսափելի կը դառնայ Ղարաքիլիսէի անկումով:

Եւ իսկապէս, եթէ երբեք Ղարաքիլիսէ-Թիֆլիս գիծը անցած է թիւրքերուն ձեռքը, այդ պարագային Ջօրամասը, տեղական ժողովուրդը եւ գաղթականութիւնը ամբողջապէս շրջապատուած են, որովհետեւ այլեւս ամէն ուղղութեամբ թիւրքեր են, թրքական շրջան:

Այսպէս ուրեմն, կտրուելու, անջատուելու վտանգը կը ստիպէ Ջօրամասին ու ժողովուրդին թողուլ Ջալալ Օղլուն, եւ անցնիլ երկաթուղագծին վրայ:

Երկու օրուայ յամառ կռիւէ վերջ պարպուեցաւ եւ Ջալալ Օղլուն: Ժողովուրդը գաղթեց դէպի հարաւ, դէպի Դսեղ, Դիլիջան, մինչեւ Երեւան:

Ջօրամասն ալ թողուց Ջալալ Օղլուն ու քաշուեցաւ դէպի երկաթուղագիծը: Այդ տարին կարծէք բացառապէս անձրեւային էր, անընդհատ անձրեւ եւ ցելս է ամենուրեք, մանաւանդ Լոռիի լեռներուն մէջ՝ դժուարութիւն յարուցելով զօրքին եւ ժողովուրդի առաջ:

Ջալալ Օղլունէն ասդին կը հանդիպի մոլոկաններու *** գիւղը³⁵՝ մաքուր եւ հիւրասէր գիւղ մը: Դեռ գիւղին չմօտեցած՝ հա-

³⁵ Տաշիրի եւ Ստեփանավանի շրջակայքի ռուս-մոլոկաններու գիւղերն են - Ամրակից (Կիրովօ, Նիքօլաեւկա, Նովոնիկոլաեւկա), Բլագոդարնոյէ (Կիրիլովկա), Մեղովկա, Կրուզլախա Շիշկա:

սարակութեան կոմիսարն ու ժողովուրդը կը դիմաւորեն Զօրավարին ներկայացնելով աղուհաց: Մեղրառատ լեռան մը կողքին, գետի եզերքին սիրուն գիւղ մըն է:

Այա կը հասնի Վարդաբլուր (17-18 Մայիս) հայկական զինուոր: Այդ շրջանը կան հինէն մնացած ռազմամթերքի եւ հագուստեղէնի պահեստներ, որոնք շուտով կարող են անցնիլ թիւրքերու ձեռքը: Հետեւաբար, այդ պահեստները բացուելով, զօրքը ստացաւ հագուստեղէն, ռազմամթերք եւ ուտեստ:

ՄԱՅԻՍ 18.- Վարդաբլուրէն կը մեկնի Զօրամասը անցնելու Դսեղ՝ Լոռիի մէկ ուրիշ գեղեցիկ գիւղը, ուր ծնած է շրջանի ժողովրդական երգիչ Յովհաննէս Թումանեան: Ահռելի բարձրութիւններ պէտք է անցնիլ, շրջիլ: Բոլորը ցեխոտ են, բոլորը ցիւց եւ անվերջ: Ինչքան դժուարութիւն ձիերու, ինչքան դժուարութիւն մանաւանդ թնդանօթներու համար: Անձրելը անպակաս է միշտ:

Կը հասնինք Դսեղ, այնտեղ է Պ. Յ. Թումանեանը: Ժողովուրդը տրամադիր է, որոշած է կռուի. բայց կայ մաս մը որ կ'ուզէ անձնատուր լինել, նոյնիսկ շրջանին մեջ կան գիւղեր, որոնք տրամադիր են ամէն բան յանձն առնել, միայն թէ կռիւ չլինի:

Երկաթուղագիծը դեռ չէ անցած թիւրքերուն ձեռքը, բայց ժամէ ժամ կը սպասուի, որ անոնք գան և տիրեն գծին ու անցնին Թիֆլիս:

Թիւրքերու այս յառաջխաղացումը կասեցնելու համար Անդրանիկ կը փորձէ պայթեցնել տալ Գոլակիրանի³⁶ մեծ կամուրջը: Փորձը չի յաջողիր թէքնիք ուժերու պակասութեան պատճառով:

Դսեղէն սուրհանդակի միջոցաւ կարելի կը լինի հաղորդակցութեան [մէջ] մտնել Կորպուսի հրամանատարութեան հետ: Զօրավարը տեղեկութիւն կը ստանայ, որ «թէւ թիւրիմացութեամբ Ղարաքիլիսէն թողուցած էին, բայց հինգ օր վերջը Դիլիջանէն Ղարաքիլիսէ դառնալով տեսեր են, որ թիւրքերը չեն գրաւած եւ հետեւաբար այժմ հայոց ձեռքն են»:

³⁶ Ներկայիս՝ Անտառամուտ, գիւղ Վանաձորի շրջանում:

Այդ օրերուն սակայն, 18-22 Մայիսին, հայութեան համար ճակատագրական սեւ օրեր էին: Թիրքական անհամեմատ թարմ եւ բազմաթիւ ուժեր կենդրոնացուած էին հայկական դեռնւս չկազմակերպուած ուժերու դէմ: Կոիւր երկու ֆրոնտի վրայ՝ Սարդարապատ եւ Ղարաքիլիսէ, ուժգնօրէն, խելայեղօրէն կը մղուէր: Ամենաքրիթիք վայրկեաններէն մէկն էր հայութեան համար, ամէն տեսակէտներէ: Եւ քիչեր չէին մարդիկ որոնք՝ կ'ուզէին անցնիլ Թիֆլիս, երթալու համար հեռուները, ազատելու այն կրակէն, որը կը սպառնար հրդեհել ամբողջ հայութիւնը:

22-ին Ղարաքիլիսէի անկման սգաւոր օրն էր. այդ օրը շատ զինուորականներ կորսնցնելով, թողելով Կորպուսը, որը ուղղուած էր Դիլիջան, փութով կը դիմէին դէպի Թիֆլիս՝ ազատելու յոյսով: Սակայն Ղարաքիլիսէի, աւելի ճիշդը՝ Սանահինի եւ Թիֆլիսի մէջտեղ կայ Բորչալու թրքական շրջանը, աւազակաբարոյ շրջան մը, որոնք քանիցս կտրած էին երկաթուղագիծը՝ արգիլելու համար դէպի ֆրոնտ զինուորական ուժերու առաքումը եւ կոտորած ու թալանած բազմաթիւ կառախումբեր:

Այդ օրը Զօրավար Անդրանիկի պահակները բազմաթիւ զինուորականներ բռնած էին որոնք կը փորձէին անցնիլ դէպի Թիֆլիս, փոխանակ հետեւելու իրենց զինուորական հրամանատարին, Կորպուսին: Չուր էին Անդրանիկի խօսքերը համոզելու որ չերթան Թիֆլիս: Վստահելի ալ չէր այն խոստումը որ տուին անոնք՝ չերթալ Թիֆլիս, այլ մնալ Անդրանիկին հետ, Կորպուսին հետ: Յաջորդ առաւօտ արդէն անոնք ուղղուած էին դէպի Թիֆլիս: Այդ խումբերէն շատ, շատ քիչեր միայն ազատուած կը լինեն, թերեւս: Ստոյգ է որ գրեթէ բոլորը ինկած են Բորչալուի բարբարոս թիրքերուն ձեռքը եւ անխնայ կոտորուած:

Այդ փախստական զինուորները յայտնեցին, թէ Ղարաքիլիսէն ինկած է, թէ Կորպուսի հրամանատար Նազարբեկովը եւ

* Սոյն զինուորականներու մէջ կային 4 ռուս օֆիսեր եւ 35 հայ օֆիսեր եւ 5-600 զինուոր, որոնք կոտորուեցան, Բորչալուի թաթարներուն ձեռքով: Լուուեցաւ, թէ Կենեքալ Կորկանօֆը զոհուած է այդտեղ, բայց չէ սպաննուած:

հետեւաբար Կորպուսը քաշուած է Դիլիջանի ուղղութեամբ: Ուրեմն թիւրքերը պիտի հետեւէին անոր Դիլիջանի ուղղութեամբ՝ միաժամանակ գրաւելով երկաթուղագիծը Թիֆլիսի ուղղութեամբ: Գիւղացիներու տրամադրութիւնն ալ հետզհետէ անկայուն կը դառնար. կ'ուզէին ենթարկուիլ գերմանացիներուն, որոնց ներկայացուցիչներուն մասին լսած էին թէ մօտ են:

Իսկ Զօրամասը թողուց Դսեղը եւ այդ խորտուրտ, ցեխոտ երկրամասին մէջ անձրեւի, կարկուտի [տակ] ու դառն սրտով սկսաւ ուղղուիլ դէպի Դիլիջան: Դէպի Դիլիջան շարժումին մէջ դարձեալ Կորպուսի հետ յարաբերութիւն, կապ պահելու շարժառիթը ամենակարեւորն էր, որովհետեւ եթէ երբեք Զօրամասը Դիլիջան չ'ուղղուէր, Ղարաքիլիսէ-Դիլիջան-Էլէնովկա³⁷ շոսէի թիւրքերու կողմէ գրաւումի պարագային Զօրամասը պիտի մնար պաշարուած:

Ճամբուն, երկրին անյարմարութիւնները չափազանց կը դանդաղեցնէին Զօրամասին շարժումը: Հարկ եղաւ գիշերը, Մայիս 25-ը անցընել սարը, անձրեւի տակ, ցուրտ քամիին [տակ] եւ գաղթականութեան հոծ բազմութեան մէջ:

ՄԱՅԻՍ 26.- Լոռիի սարերը կ'իջնենք, կ'ուղղուինք դէպի Դիլիջան. կը հանդիպինք Պօղոս Քիլիսէ:³⁸

Ղարաքիլիսէի անկումը վճռական կերպով ազդած է ժողովուրդի տրամադրութեանց վրայ: Շատ գիւղեր, սպիտակ դրօշակով, թիւրք զօրքերը ընդունէր էին: Այդպիսի տրամադրութիւն ունեցած էին եւ այս կողմէ կարգ մը գիւղերը:

Այս կերպ ընթացք մը պարզ է որ կարող են ունենալ անոնք որ չէին ճանչնար թիւրքերը: Ո՛չ անոնց կամովին անձնատուր լինելը, ո՛չ իսկ տրուած գումարներն ու զանազան պարգեւները չօգնեցին փրկելու սանձարձակ դարձած թիւրք զօրքն ու խուժանը, իսկ Անդրանիկին եւ բոլոր անոնց համար որոնք լաւ կը

³⁷ Ներկայիս՝ Մեւան քաղաք:

³⁸ Թրքերէն՝ kilise, եկեղեցի:

ճանչնային թիրքերուն հոգեբանութիւնը, այդպիսի ընթացք մը աւելի քան դաւաճանութիւն էր:

Իսկ Ղարաքիլիսէի եւ կռուի ընթացքի մասին առասպելական պատմութիւններ կը լսուէին: Պօղոս Քիլիսէ գտնուած ժամանակ լուր հասաւ, թէ թիրքերը արդէն գրաւած են Դիլիջանը: Այս լուրը պատճառ եղաւ աճապարելու՝ ժամ առաջ հասնելու Դիլիջան՝ ծանօթանալու դրութեան եւ ընելու ինչ որ կարելի է:

Քիչ յետոյ Պօղոս Քիլիսէէն եկող ճանապարհը կը միանայ Ղարաքիլիսէ-Դիլիջան շոսէի գծին: Անմիջապէս որ Անդրանիկ հասաւ շոսէ, ուղղեցաւ դէպի Ղարաքիլիսէ:

Այդ ուղղութեամբ հաստատուեցաւ որ թիրքերը դէռ շատ յառաջացած չեն, հետեւաբար ձիաւորները գացին եւ գրաւեցին (28 Մայիս) այն վերջնական կէտը որը դէռ չէր անցած թիրքերու ձեռքը, այսինքն Նիկիտին³⁹ գիւղը, ուրկէ միայն չորս վերստ հեռաւորութեան վրայ էին թիրքերը:

Անմիջապէս դիրքերը բռնուեցան, պաշտպանողական միջոցները ձեռք առնուեցան:

Ահագին թուով զէնքեր մնացած էին անհատական տուններու մէջ: Շատ թնդանօթներ անկարելի եղած էր հասցնել մինչեւ Դիլիջան ցէխի և փոխադրող կենդանիներու բացակայութեան պատճառով: Շատ թնդանօթներու բանալիներ, շատ միթրայեօգներ մնացած էին ցէխերու մէջ: Նոյնիսկ Դիլիջանի մէջ շատ մթերանոցներ, մինչեւ անգամ որբանոցներունը, կողոպտուած էին. չկար իշխանութիւն: Զօրավար Նազարբէկովը գացած էր Երեւան տեսակցելու այնտեղի Ազգային Խորհուրդին հետ որոշելու ընելիքի մասին: Գաղթականութիւնը տարածուած էր Դիլիջան-Էլէնովկա-Երեւան շոսէի վրայ ներկայացնելով արգահատելի դրութիւն մը:

Անմիջապէս Զօրավար Անդրանիկ հեռագրով հաղորդեց իր եւ իր Զօրամասի Դիլիջան հասնելու եւ զայն պահելու մասին իր ըրած կարգադրութիւնները: Այս հաղորդագրութեան Կորպուսի հրամանատար Զօրավար Նազարբէկով յայտնեց իր ուրա-

³⁹ Մովսէսներու գիւղ, յետագային Տիպլետովօ:

խութիւնն ու շնորհակալութիւնը եւ յանձնարարեց Անդրանիկին պահել, ամէն միջոցներով, Դիլիջանը, որու ի պատասխան Անդրանիկ հաղորդեց իր տրամադրութիւնը՝ պահել Դիլիջանը քանի կը մնար վերջին մարդը եւ փամփուշտը:

Դրութիւնը այս կերպ էր երբ 28ին թիւրքական զօէն սպիտակ դրօշակաւոր պատգամատրութիւն մը մօտեցաւ օթօմօսլիով հայկական գիծերուն: Պատգամատրները բերած էին նամակ թիւրքական զօրամասի հրամանատարութենէն՝ Վէհիպ Փաշայէն՝ ուղղուած Հայկական Կորպուսի հրամանատարին:

Այս նամակով թիւրքերը կը բանակցէին Հայկական Զօրամասի հրամանատարութեան հետ տէմարքասիօնի մասին մինչեւ որ հաշտութեան բանակցութիւնները վերջանային:

Երկու օր յետոյ՝ Մայիս 30ին, դարձեալ թիւրք բանագնացները երեւցան՝ հետերնին բերելով նամակ մը ուղղուած Կորպուսի հրամանատարութեան եւ Դիլիջանը պահող Հայկական Զօրամասի հրամանատարութեան (առանց գիտնալու թէ այնտեղ Անդրանիկն էր), որով կը հաղորդէին, թէ հայկական կառավարութեան եւ թիւրք կառավարութեան միջեւ հաշտութիւն կնքուած է, հետեւաբար, երկու կողմէն ալ դադրած են զինուորական գործողութիւնները:

Նամակին կից կար նաեւ հաշտութեան պայմաններու պատճենը թիւրքերէն եւ ռուսերէն լեզուներով:

Այդ պայմաններու կարեւոր կէտերն էին.

1.- Հայաստանի սահմանները.- շատ փոքր Հայաստան մը (Ղարաքիլիսէ, Արագած, Դարալակեազ,⁴⁰ Սեւանայ լիճ):

2.- Հայաստանի բոլոր երկաթուղագիծերէն, շոսէներէն եւ հասարակ ճամբաներէն օգտուելու իրաւունք կը տրուի թիւրքերուն:

3.- Հայաստանը պիտի ունենայ միայն 12-16,000 զօրք՝ սահմանափակ ռազմամթերքով եւ այդ զօրքը պիտի մնայ այն տեղերը, ուր որ ցոյց պիտի տայ թիւրքական կառավարութիւնը:

⁴⁰ Ներկայիս՝ Վայոց ձոր:

Տեղեկանալով հաշտութեան այս պայմաններուն, Զօրավար Անդրանիկ անհաշտելի գտաւ իր խառնուածքին, իր համոզումներուն, Ազգին եւ Դաշնակիցներուն հակառակ: Ինչպէ՞ս թոյլ տար որ երբ ինք զինուած կեցած է, թշնամին իր քովէն անցնի երթայ Պաքու կամ Պարսկաստան՝ հարուածելու հայ ոյժ մը կամ Դաշնակից ուժ մը: Ինչպէ՞ս վստահիլ թիւրքի խօսքին, զինաթափ լինել եւ յանձնել բոլոր ճամբաները երբ Սարըղամիշի, Կարսի եւ Աղեքսանդրապոլի դրուժան գործելակերպը ծանօթ է: Ինչպէ՞ս համաձայնիլ երբ արեւի պէս է թիւրքին իսկական կէտն պատակը՝ հայ տարրին բնաջնջումը:

Այս ամէնը նկատի առնելով, վրդովուած իր բարձր, մաքուր ազգասիրական թելերէն, Զօրավար Անդրանիկ հեռագրեց Կորպուսի հրամանատարութեան թէ «ԱՅՍ ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՎ ԴԱՐԵՐՈՒ ՍՏԴԿՈՒԹԵԱՆ ՇՂԹԱՆ ԴՈՒՔ ՁԵՐ ՁԵՆՔՈՎ ՁԵՐ ՎԻԶԸ ՈՒ ՁԵՐ ՈՏՔԵՐԸ ԱՆՅՈՒՑԻՔ: ՄԻՆՉԵՒ ԵՐԵՔ ՕՐ ԴՐԿԵՑԷՔ ՈՒԺ՝ ԲՈՒՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ԴԻՐՔԵՐԸ»:

Այդ երեք օրը՝ Զօրամասի եւ Կորպուսի հրամանատարութեանց միջեւ բացատրողական հեռագիրներու եւ նոր խմորումներու օրերէին:

Մինչեւ երրորդ օրը հետզհետէ Վանսքի Բօլկ⁴¹ եւ այլ զօրամասերու զինուորներ գալով փոխարինեցին Հայկական Առանձին Հարուածող պահած դիրքերը:

Ընելիքը վերջապէս վճռելէ առաջ՝ Զօրավար Անդրանիկ ուզեց էլէնովկա՝ Մեւանայ եզերքը, երկրին ներսը տանիլ Զօրամասը:

ՅՈՒՆԻՍ 1-2.- Ամբողջ Զօրամասը կեդրոնացած է Դիլիջանի մէջ: Վերջին անգամ մըն ալ զինուորները իրենց մնաք բարովը ըսին այդ հրաշագեղ Լոռիին, Դիլիջանի անտառներուն գեղեցկութեան եւ ուղղուեցան դէպի Չպուխլու⁴² Մեւանայ լիճին եզերքը:

* Գործիան դրկուած Կաթողիկոսին ու Ազգային Խորհուրդին:

⁴¹ Ռուսերէն՝ Ванский полк, Վանայ գունդ:

⁴² Ներկայիս՝ Շովազիւղ:

Ճանապարհը խորտ ու բորտ է, ցեխը՝ առատ. լիճին տեսարանը սակայն կախարդիչ է, մասնաւորապէս անոնց համար որոնք կարդացեր, տեսեր են «Հին Աստուածները»:⁴³ Մեւանայ լիճը, կղզին, վանքը, արեղան եւ իր մտորումները, այս ամէնը նոյն իսկ այսպիսի քրիթիք վայրկեաններու մէջ կուգան տիրապետել մարդկային հոգեկան աշխարհը մոռցնել տալով կեանքի բոլոր դժնդակութիւնները:

ՅՈՒՆԻՄ 3.- Ճանապարհը լիճին եզերքէն է: Աջ թեւին վրայ կան դեռ Դիլիջանի, Համաւուրի⁴⁴ լեռներուն վերովտուն գագաթները: Ձախ թեւը լիճը եւ իր կղզին են՝ շատ նկարչագեղ վանքով, ետեւը Պասար Կէշերի⁴⁵ եւ Շ.ի լեռները. իսկ առաջը Էլէնովկան:

ՅՈՒՆԻՄ 4-5-6.- Յեխի, անձրեւի մէջ թաթախուած զինուորները վերջապէս կը հասնին Էլէնովկա:

Էլէնովկան Դիլիջան-Երևան շոսէի գիծին վրայ մոլոկան ռուսերու գիւղ մըն է՝ ռուսական ճաշակով շինուած: Ճերմակ, ցած շէնքեր եւ լայն փողոցներ: Լճի անկիւնին գեղեցիկ եւ շրջանին ամենահարուստ գիւղն է: Բնակիչները արդէն մասամբ Ռուսաստան, մասամբ ուրիշ տեղեր [գացած են]: Ժամանակ մը գիւղին մէջ գաղթականներ շատ կային, բայց թիւքերու Դիլիջանի մօտենալուն վրայ գաղթականութեան հոսանքը ուղղուեցաւ դէպի Ախտա⁴⁶ Երևան: Հետեւաբար այժմ գրեթէ անբնակ է գիւղը: Այստեղ պիտի սպասէ Ջորամասը մինչեւ քիչ [մը] կազդուրուի եւ որոշուի թէ ի՞նչ պէտք է ընել, ի՞նչ կարելի է ընել:

Գորբիան⁴⁷ որկուած Կաթողիկոսին ու Ազգային Խորհուրդին:

⁴³ Վերնագիրն է Լեւոն Շանթի հեղինակած երկին, որու դէպքերը տեղի կ'ունենան Մեւանայ լիճին ու անոր կղզիին շուրջ:

⁴⁴ Ներկայիս՝ Մայիտակ քաղաք:

⁴⁵ Ներկայիս՝ Վարդենիս քաղաք:

⁴⁶ Ներկայիս՝ Հրազդան քաղաք:

⁴⁷ Ռուսերէն՝ *копия*, պատճէն:

ՅՈՒՆԻՄ 6.- Օղը մտայլ է եւ անձրեւային, խոնաութիւնը՝ անպակաս, քանի որ լիճի եզերք ենք: Գետինը պինդ, կայուն ցէի մը կայ: Այնուամենայնիւ, զինուորներուն մէջ ոգեւորութիւն կայ: Պարսկաստանով դէպի Պաղտատ՝ անգլիացիներուն քով անցնելու ծրագիրը հետզհետէ զինուորներու եւ հրամանատարներու մէջ կը հաստատուի:

Կէսօրին Ջօրավար Անդրանիկ հաւաքեց բոլոր ձիաւոր եւ հետեակ զինուորները, խօսեցաւ օրուայ կացութեան, ստեղծուած դրութեան, հաշտութեան պայմաններուն շուրջ եւ ի վերջոյ իր ծրագիրին մասին:

Յայտնեց թէ պատերազմի սկիզբէն իսկ Հայաստանը անվերապահ կերպով իր համակրանքը յայտնեց Դաշնակիցներու դատին՝ նիւթապէս, բարոյապէս թէ ֆիզիքապէս: Այդ դատը վերջ ի վերջոյ պիտի շահին Դաշնակիցները: Պարզեց կնքուած հաշտութեան պայմաններուն անբաւարար հանգամանքը եւ անոնց աննպաստ, վտանգաւոր հետեւանքները: Ներկայացուց իր ծրագիրը՝ Պարսկաստանով անցնիլ Միջագետք՝ միանալու անգլիական ուժերուն եւ կոիւր շարունակել այնտեղ:

Ապա յայտնեց, թէ ով կ'ուզէ՝ կարող է հետեւիլ իրեն կամ թողուլ Ջօրամասը:

Ձինուորներուն տրամադրութիւնը արդէն ուրիշ բան չէր թելադրեր, եթէ ոչ այդպիսի սխրագործութիւն մը, որ թէեւ վստահ էին լի էր արկածներով, վտանգներով, բայց եւ այնպէս համապատասխան հայ կոռուդի անունին, գաղափարին:

ՅՈՒՆԻՄ 7.- Այսօր Ջօրավարին կողմէ երկու ներկայացուցիչներ՝ Արտուշ Խան Շահրիարցեան եւ Եղիշէ Քաջունի կը մեկնին Երևան՝ Վեհափառ Կաթողիկոսին եւ Ապահովութեան Խորհուրդի Երեւանի Մարմինին յայտնելու համար Ջօրամասին որոշումը. անխախտ մնալ ազգային դատի պաշտպանութեան, հրաւիրել թիւրքահայ զինուած ուժեր, միանալու Ջօրամասին եւ ստանալ նիւթական օժանդակութիւն:

Բացի այդ, ներկայացուցիչները պիտի պարզաբանեին Կորպուսին եւ Ջորամասին միջեւ տեղի ունեցած փոխ վերաբերմունքն ու թիրխմացութիւնները:

Քիչ յետոյ Ջորամասը շարժեցաւ առաջ: Ճանապարհը ծովեզերքի մօտէն է եւ զիկզակ: Ձախ թելին վրայ Մեւանայ վճիտ լիճն է իր համեղ Իշխան ձուկովն ու պատմական կղզիովը, իսկ աջ կողմի վրայ քարքարոտ բլուրներ են: Աւելի հեռուն, Աղիւրճա եւ Արմաղան լեռները դեռ ձիւնով ծածկուած:

Ճանապարհին կը հանդիպինք քանդուած թիրքական գիւղերու, որոնց մէջ մասամբ ապաստանած են գաղթականներ:

Երեկոյեան կը հասնինք Աղչիպիր, ուր եւ պիտի գիշերենք:

Այդտեղ Ջորավարին այցելութեան կուգան Հայոց Ազգային Խորհուրդին կողմէ Մեսրոպ Եպիսկոպոս եւ Գարեգին Ենգիպարեան՝ նոր առաջարկութիւններով, այնէ՛ խնդրել Վրաստանէ նոր անցք տայ Անդրանիկին ու Ջորամասին, որպէսզի թիրքահայ գաղթականութիւնը փոխադրուի Հիւսիսային Կովկաս: [Սա] անգործնական առաջարկութիւն [էր]՝ քանի որ Վրաստանի համաձայնութիւնը խնդրական էր եւ երկրորդ՝ նախքան Վրաստանէն անցնիլը անհրաժեշտ էր անցնիլ Բորչալուի գազանացած թիրքական շրջանէն:

Ջորավարի մօտ եկաւ նաեւ Ապահովութեան Խորհուրդի Երեւանի մասնաճիւղին կողմէ պատուիրակութիւն մը (Կարապետ Պելլարեան, Մարտիրոս Նալպանտեան եւ Նազարէթ Պուրնութեան) խնդրելու որ չհեռանայ Երեւանեան Հանրապետութեան⁴⁸ սահմաններէն:

ՅՈՒՆԻՄ 8.- Բանակը Աղչիպիրէն շարժելով կուգայ Նոր Բալազիւս⁴⁹՝ գաւառին կեդրոնը՝ լիճէն քիչ դէպի ներս: Խճողումէ խուսափելու համար Ջորամասը կըցրուի շրջանին մօտակայ գիւղերը ուր անոնք կ'ընդունուին հայկական հիւրասիրութեամբ: Այստեղ Ջորավար Անդրանիկ Երեւանեան կառավարու-

⁴⁸ Հայաստանի Առաջին Հանրապետութիւն (1918 մայիս-1920 դեկտեմբեր/1921 ապրիլ):

⁴⁹ Յետագային Կամօ, ներկայիս՝ Գաւառ քաղաք:

թեան համաձայնությամբ կը վերցնէ մէկ լեռնային թնդանօթ, որով Ջօրամասը ունեցաւ ընդամենը երեք լեռնային թնդանօթ:

ՅՈՒՆԻՄ 9, Կիրակի.- Երեսան եւ Էջմիածին գացող ներկայացուցիչները՝ Արտաշ Խան եւ Եղիշէ Քաջունի, կը վերադառնան:

Կէսօրին ճաշկերոյթ քաղաքին կողմէ՝ ի պատիւ Ազգային Հերոսին:

ՅՈՒՆԻՄ 10.- Ջօրամասը կը մեկնի Նոր Բայազետէն, ժողովուրդին սրտագին ողջերթովը: Միշտ ծովեզերքին մօտի ճանապարհով կը յառաջանաք դէպի Ներքին Ղարանլուղ:⁵⁰ Ժամանակը ուշ լինելով՝ Ջօրամասին մէկ մասը կը հասնի Ներքին Ղարանլուղ, իսկ միւս մասը կը մնայ Ատիսանի⁵¹ մօտ, ծովեզերքին վրայ:

ՅՈՒՆԻՄ 11.- Ամբողջ Ջօրամասը կեդրոնացած է Ներքին Ղարանլուղի մէջ՝ ծովէն քիչ մը հեռու: Հանգիստի հետ միաժամանակ Ջօրամասին պաշարի եւ ռազմամթերքի փոխադրութեան համար կարգադրութիւններ կը կատարուին:

ՅՈՒՆԻՄ 12.- Կանուխէն կը մեկնինք. այսօր բաւական ճանապարհ կայ կտրելիք: Պէտք է իրիկունը հայկական գիւղ մը հասնիլ:

Ջօրամասի դէպի Պարսկաստան - Միջագետք ծրագիրը արդէն տարածուած է ժողովուրդին մէջ: Բոլորը կը փափաքին գալ: Դժուարութիւնը ընտանիք ունեցողներունն է: Աչքառու է նորեկ զինուորներու ներկայութիւնը, մեծ մասով՝ անզէն: Ջօրամասին թիւը հետզհետէ կ'աճի, իսկ ահագին թուով գաղթականութիւն, ընտանիքներ կը հետեւին բանակին:

Ճանապարհը հետզհետէ կը բարձրանայ. պիտի երթանք Դաւալակեազ. հետեւաբար պէտք է բարձրունքներ անցնինք: Կը հանդիպինք Վերին Ղարանլուղ,⁵² հայկական փոքր գիւղ մը:

⁵⁰ Ներկայիս Մարտունի քաղաքը Սեւանայ լիճին մօտ:

⁵¹ Ներկայիս՝ Վերին Գետաշէն գիւղ:

⁵² Ներկայիս՝ Գեղեմիիս գիւղ:

Վերին Ղարանկուղէն անդին ճանապարհը դարձեալ կը բարձրանայ: Լեռնադաշտին վրայ տեղ- տեղ կը հանդիպին, ամենագեղեցիկ դիրքով [եւ] բնութիւնով օժտուած թիրքական գիւղեր՝ Մեծ Մետինէ,⁵³ Փոքր Մետինէ, Ահմետ աղայի գիւղը, Քարվանսարայ եւլն, բոլորն ալ՝ թափուր: Մեզմէ առաջ այդ ճանապարհով անցեր են, դէպի Դարալակեազ, Շուշենսկի⁵⁴ եւ Գանձակսկի⁵⁵ պոկերը⁵⁶: Այն ատենէն թիրքերը հեռացեր են իրենց այդ շրջանի գիւղերէն:

Ճանապարհը զիկզակ կը բարձրանայ կանաչ լեռան մը կողքին. վճիտ ջուրերը կը հոսին լեռնադաշտին մէջ, իսկ ամենաբարձր լեռնադաշտէն արդէն դէպի հարաւ-արեւմուտք Դարալակեազի չոր, բարձր լեռներու կատարներէն վեր կ'երեւի Մեծ Մասիսին սպիտակ գագաթը: Դէպի հարաւ-արեւելք [կ'երեւին] Դարալակեազի սեւ լեռները, աւելի անդին Դարալակեազի եւ Ճիվանշիրի գաւառներու սահմանները գծող լեռնաշղթայի դեռ սպիտակ գագաթները:

Ասկէ վերջ ճամբան ցից վայրէջք է: Կայ շուէն զիկզակ, բայց աւելի կարճ ըլլալու համար կ'իջնենք ուղիղ գծով: Ձախ թեւերնուս խոր ձոր է, աջ կողմը լեռ, իսկ ուղիղ դիմացնիս՝ Քարագլուխի եւ Թարաթումբի ձորը: Հեղեղատը աղմկելով կը սահի ձորն ի վար: Այս Մելիմի Կետիկն⁵⁷ է, վտանգաւոր թէ՛ բնութիւնով, թէ՛ իբր աւազակութեան որջ:

Ձառիվարը իջնելէ վերջ, ճամբան ձորի միջով կը շարունակուի. աւագուտլեռներ են երկու կողմը, երբեմն ալ կրային գուրկ բուսականութենէ: Ձորին մէջ կանցնինք ամայի թիրք գիւղէ մը, Հօրուս: Քիչ յետոյ, ձորին աջ կողմի վրայ կ'երեւայ Թարաթումբ հայկական գիւղը, կանաչ առուներու եւ ծառերու մէջ կորսուած, իսկ դիմացը, քիչ աւելի առաջ, Քարագլուխ հայկական գիւղը: Անմիջապէս զինուորները կը տեղաւորուին այդ երկու գիւղերու

⁵³ Ներկայիս՝ Մադինա գիւղ:

⁵⁴ Ռուսերէն՝ Шушинский, Շուշիի:

⁵⁵ Ռուսերէն՝ Гандзакский, Գանձակի:

⁵⁶ Ռուսերէն՝ полк, զունդ:

⁵⁷ Մելիմի լեռնանցք, ներկայիս՝ Վարդենեաց լեռնանցք:

մէջ գիշերելու: Արդէն ահագին ճամբայ կտրած ենք եւ հետեւակներու մեծ մասը դեռ չէ հասած:

Հետաքրքիր է, ձորին (Մէլիմ Կէտիկ) աջ կողմի լեռը կանաչ է, իսկ ձախ կողմինը՝ չոր, անապատ: Թարաթումբը եւ Քարագլուխը հայկական փոքր գիւղեր են [ունենալով] 100-120 տունէ բաղկացած: Մանաւանդ Քարագլուխը լինելով ձորի բերան եւ իշխող դիրք Դարալակեագի ընդհարումներուն ժամանակ ունեցած է կենսական նշանակութիւն եւ ուժ:

Այստեղ մեզի եկաւ հասաւ նաեւ ամերիկացի *միսիոնար*⁵⁸ Մըկ-Տաուոր պիտի երթայ Պաղտատ-Ամերիկա, որովհետեւ ուրիշ ճամբայ չկայ. Պաքուի եւ Հիւսիսային Կովասի ճամբաները փակ են:

ՅՈՒՆԻՍ 13.- Կը մեկնինք Թարաթումբ եւ Քարագլուխ գիւղերէն: Որոշուած է գիշերել Դարալակեագի Կոթուր հայկական գիւղը: Ճանապարհը ձորի մէջով կը շարունակուի: Ձորին երկու կողմը գեղեցիկ տեսարանով լեռներ են: Իսկ մէջտեղէն վճիտ առուն կը հոսի ուժգնօրէն, քանի որ գառիվարը ուժեղ է: Ձորին վեջանալուն մօտ, երկու կողմը, հսկայական եւ գրեթէ անմատչելի քարաժայռեր կան, որոնք բնական ամրութիւններ են:

Կը հանդիպինք Սալլի թիւրքական գիւղը որը կը շարունակէ իր խաղաղ կեանքը, երկրագործութիւնը, շնորհիւ այն հանգամանքիոր այդ գիւղին թիւրքերը Դարալակեագի ընդհարումներու սկիզբէն մինչեւ վերջը ոչ մի թշնամական դիրք բռնեցին հայերու հանդէպ:

Ձորի վերջաւորութեան, ջուրի աջ թեւին վրայ սփռուած է Կոթուր հայկական գիւղը: Արդէն իրիկուն է երբ ձիաւորները կը հասնին գիւղ, իսկ հետեւակին մեծ մասը գիշերով հասաւ:

Զինուորներուն մէկ մասը անցաւ մօտակայ Քէշիշքէնթ⁵⁹ գիւղը, իսկ մէկ մասը մնաց Կոթուր: Հակառակ եկած առատ անձրեւին եւ խոր ցեխին՝ Զօրամասը ամբողջութեամբ բացօթեայ գիշերեց:

⁵⁸ Ֆրանսերէն՝ *missionnaire*, միսիոներ:

⁵⁹ Ներկայիս՝ Եղեգնաձոր քաղաք:

ՅՈՒՆԻՒՍ 14.- Այսօր Ջօրամասը պիտի հանգստանայ, հետեւակ զինուորները, ձիերը արդէն ուժասպառ են. յետոյ՝ պէտք է ճանապարհի համար ուտելիք եւ մանաւանդ շրջանի գիւղերէն գրաստներ բերել տալ, որոնց համար պէտք է սպասել:

ՅՈՒՆԻՒՍ 15.- Ջօրամասին հետեւող գաղթականներուն թիւը հետզհետէ կ'աւելնայ. նոյնը նաեւ զինուած եւ անզէն զինուորներու մասին: Մինչեւ Կոթուր՝ գաղթականներէն շատեր իրենց սայլերը, կառքերը հետերնին բերած էին, յաճախ խանգարելով Ջօրամասին կանոնաւոր ընթացքը:

Աւելի առաջ երթալ կարելի չէ, որովհետեւ անհնար է Կոթուրէն Քէշիշքէնք զառիվերը բարձրացնել այդ կառքերը: Այնպէս որ առաւօտ կանուխ արդէն ահագին քանակութեամբ գաղթականներու պատկանող սայլեր եզերուած էին ճամբուն վրայ:

Անհնար էր տանիլ նաեւ Ջօրամասին շարժական խոհանոցները: Անոնք ալ մնացին:

Ջօրամասը Կոթուրէն ու Քէշիշքէնքէն մեկնեցաւ, մինչդեռ Ջօրավարն ու Դարալակեագի շրջանի կոմիսար Եապոնը⁶⁰ կը դիտէին անոր անցքը: Ճանապարհը այդտեղէն կը թեքուի դէպի հարաւ-արեւելք եւ կը հետեւի ջուրի ընթացքին հակառակ: Դարալակեագի դիրքը բարձր է եւ Երեւան կամ Թիֆլիս Մայիսին արդէն բացուած վարդը այստեղերը դեռ նոր կը տեսնուի:

Անցնելով Այար հայկական գիւղէն, ջուրի ընթացքն ի վեր կը բարձրանանք: Կէսօրին արդէն Մալիշկա հայկական գիւղին տակն ենք, որը նշանաւոր է իր խաղողի այգիներով եւ գինիով:

Գիւղին ժողովուրդը կը դիմաւորէ քահանայով ու խաչով:

Մալիշկայէն անդին ճամբան կը վատանայ. քարքարոտ, հրաբխային քարերով ողողուած եւ ձիերու համար վտանգաւոր ճամբայ մըն է: Այդ անտանելի ճամբան կը շարունակուի ժամերով մինչեւ որ կը հասնինք կամուրջը՝ Սատանայի կամուրջը՝ անցնելու համար ձորին հարաւային մասը:

⁶⁰ Յովհաննէս Պարոնեան, Զանգեզուրի մէջ Ղ.Յ.Դ.ի գործիչներէն:

Վիթխարի կերտուածք եւ տեսք ունի այդ կամուրջը. գետին ջուրը ցամաքէն շատ խոր է, ընթացքը յորձանուտ: Կամուրջը մինչեւ վերի մասը հաստատուն քարաշէն երկու պատեր են ջուրին մէջ, այնպէս որ վրայէն անցնող մը երբ վարը ջուրին նայի՝ կը սարսափի:

Կամուրջին անմիջապէս դիմացը գեղեցիկ դիրքով, ձորի մէջ եւ քիչ ու շատ պարտեզներով կայ Հախլու թիւրքական գիւղը, որուն բնակիչները Զօրամասի մօտենալուն [հետ] առժամաբար հեռացած էին գիւղէն:

Պարզ երկինքի տակ, ջինջ օդով այդ գիշերը մնացինք Հախլու:

ՅՈՒՆԻՄ 16.- Առաւօտ կանուխ կը մեկնինք. անհրաժեշտ է դեռ շոգը չկոխած ճամբայ կտրել, մանաւանդ որ դարիվերներ շատ կան բարձրանալիք: Արդէն գիւղին անմիջապէս քովէն դարիվերը կը սկսի. դարը ցից է եւ ճամբան՝ նեղ: Գրաստները ու ժասպառ [են], որովհետեւ գարի չեն տեսած: Անհրաժեշտ կը լինի որ յոգնած կամ ինկած կենդանիի մը պատճառով ետեւէն եկող ամբողջ կարաւանը սպասէ բեռան ծանրութեան տակ:

Տեսարանը շատ գեղեցիկ է սակայն. մարդկային եւ գրաստներու կանոնաւոր ու համաչափ գիծ մըն է որ զիկզակ կերպով կը ստուերագծուի նոր լուսաւորուող արշալոյսին:

Քիչ յետոյ ճանապարհը դաշտավայրի միջով է: Հեռուն, դիմացը, բարձր դիրքով կ'երեւան լայնանիստ եւ ծառաշատ գիւղեր՝ Ագատէկը [ն այլն], իսկ ձախ կողմը, Դարալակեազի չոր լեռներուն մէջ, Մարտիրոս եւ այլ գիւղեր եւ գաւառին սահմանները որոշող հպարտ լեռնաշղթան:

Առանց երկար դադարի կ'անցնինք Ագատէկ հայկական գիւղէն: Բաւական երկար ու լերկ դաշտերէ, զարիվերներէ, դարիվարներէ վերջ կ'անցնինք նաեւ Մէրս հայկական գիւղէն:

Դարին վերը չի հատնիր սակայն, դեռ մի քանի հատներ եւ թերեւս ամենաբարձրը պէտք է անցնիլ հասնելու համար Սուլթանբէկ հայկական գիւղը, ուր պիտի գիշերենք:

Գրեթէ իրիկունս է արդէն երբ վերջին վայրէջքէն իջնելով յանկարծ կը տեսնենք տուներ, գիւղը: Գիւղը շինուած է ցից ձորի մը

երկու կողմին վրայ: Հողը կառային է եւ եկած յորդ անձրեւը չափազանց վտանգաւոր դարձուցած է այդ գաղիվարները թէ՛ ձիերու եւ թէ՛ մարդոց համար: Վատը այն է, որ Զօրամասին հրամանատարութիւնը իջած է ձորին մէկ կողմը, իսկ զինուորները ձորին միւս կողմը:

ՅՈՒՆԻՄ 17.- Առաւօտ շատ կանուխ վաշտապետներու եւ ձիաւոր հարիւրապետներու սուլիչին ձայնը կ'արթնցնէ բոլորը: Բոլոր զինուորները դեռ քնատ են. շատեր կ'էս գիշերուայ մօտ հազիւ հասած են, ուրիշներ գիշերուայ անձրեւէն դեռ խոնաւ հագուստներով են:

Այնու ամենայնիւ, պէտք է ճամբայ ելլել: Շուտով բոլոր վաշտերն ու ձիաւոր հարիւրեակները իրենց տեղերը կը գրաւեն ճամբու համար, ու Զօրամասը կը մեկնի Սուլթանբէկէն:

Զառիվեր է ճամբան. երկուսն անձրեւը աւելի ցեխոտած եւ լպրծուն դարձուցած է ճամբան: Բայց վերջին վերելքն է, այնուհետեւ միշտ դէպի ցած՝ դէպի դաշտը պիտի իջնենք: Դարակէտազի (Վայոց Ձոր) գաւառը, որ բարձր է, պիտի վերջանայ այսօր եւ պիտի մտնենք Նախիջեւանի դաշտը՝ աւելի բարեբեր, աւելի տաք: Վերջին զագաթները սակայն մեր առջեւ մեծ հորիզոններ չեն բանար դեռ, որովհետեւ դեռ առջեւ փոքր բարձրութիւններ կան: Վար կ'իջնենք ու կը հանդիպինք Շատա թիրքական գիւղը, որուն բնակիչները հեռացած են շատոնց:

Ձորեր են անվերջ, որոնց մէջ ցանուած են հայկական ու թիրքական գիւղեր: Ճանապարհը հայկական Պատամալու գիւղին մօտով կ'անցնի:

Մեզմէ ոչ մէկը ծանօթ է այդ տեղերուն: Լեռնային փոքր ուժերու համար վտանգաւոր տեղեր են: Հետեւապէս, հետերնիս ունինք վէլետ (առաջնորդ):

Գիտենք որ, քիչ աւելի առաջ, կայ թիրքական խոշոր գիւղ մը՝ Սալասուզը, որու դիրքերը կ'իշխեն ձորին վրայ եւ, միաժամանակ, Նախիջեւանի դաշտին վրայ:

Որեւէ ընդհարումէ խուսափելու համար լուր դրկուեցաւ գիւղին, որպէսզի ռեւէ թշնամական վերաբերմունք ցոյց չտայ, քանի որ Զօրամասը պիտի անցնի երթայ:

Թիւրքերը խռեմ կերպով ընդունեցին [մեզ] եւ Զօրամասը «ուռ»ներու աղմուկով անցաւ գիւղին միջով, որը պարզած էր սպիտակ դրօշակ: Եւ որպէսզի ետեւէն եկող զինուորներուն եւ զաղթականութեան հետ ռեւէ անհաճոյ միջադէպ չպատահի, յայտարարուեցաւ բոլորին, որ գիւղին մէջ կանգ չառնեն եւ յարաբերութիւն չունենան տեղացիներուն հետ:

Սրտագրաւ էր սակայն այն գիրկընդխառնումը, որ տեղի կ'ունենար մեզի հետ եկող հարեւան հայ գիւղացիներու եւ նոյն գիւղացի թիւրքերու միջեւ, որոնք գիրկընդխառնուելէ վերջ փառք կուտային, որ դարձեալ զիրար տեսած էին, եւ կը պախաբակէին կռիւր, յայտնելով որ իրապէս երկուստեք ոչ մէկ պատճառ կար կռիւի:

Գիւղին վարը քիչ [մը] հանգիստ առնելէ վերջ Զօրամասը ճամբայ ելաւ եւ դարձուածք մը ընելով մտաւ Նախիջեւանի ընդարձակ, բարեբեր դաշտը: Աջ կողմը կան Ճեհրի թրքական գիւղին լեռները, ձախ կողմը Քեօլանիի լեռները, դիմացը՝ հեռուն՝ Պարսկական լեռները, իսկ մէջտեղը՝ բուսականութեամբ ճոխ բազմաթիւ հայկական եւ թրքական գիւղեր: Բայց տիրող տաքութեան հետեւանքով այս շրջանին մէջ խտուր աւելի քիչ է եւ պիտի նեղուինք ձիերու ուտելիքին համար:

Մինչեւ պարսկական սահմանագլուխը մեր ուղղութեամբ եղած միակ թրքական գիծը՝ Ճեհրի-Մալասուզ գիծը, արդէն անցած ենք: Մինչեւ պարսկական սահմանագլուխ այլեւս հայկական շրջան է: Արի նախիջեւանցիները անցնող զարնան, Ապրիլին, կազմակերպուած փոքրաթիւ ուժով կարողացեր էին ոչ միայն ինքզինքնին պաշտպանել, այլ եւ թիւրքերուն ստիպեր են հաշտութիւն խնդրել՝ հայերուն յանձնելով նոյնիսկ իրենց ունեցած 12 թնդանօթներուն բանալիները, առաջարկ [մը], զոր հայ խելացի առաջնորդները վեհանձնօրէն մերժեր էին: Այն ատեն հայերը մէկ թնդանօթով կոռուած են թրքական 12 թնդանօթի դէմ:

Քիչ առաջ կը հանդիպինք հայկական առաջին գիւղին՝ Խալխալ: Քիչ [մը] հանգիստ ընելէ վերջ աւելի առաջ կ'անցնինք՝ Խալիլու, Շըխ-Մահմուտ հայկական գիւղերը: Բոլոր գիւղերուն մէջ գիւղացիք ոգեւորուած յուզմունքով եւ մեծ խանդավառութեամբ կը դիմաւորեն՝ ծաղիկներ ցանելով հրամանատարին եւ զինուորներուն վրայ, եւ փառք կուտային որ վերջապէս տեսան հայկական զօրքը:

Խալիլու գիւղէն արդէն սկսան դիմաւորութիւնները եւ ուղերձները. Ազգային Խորհուրդի լիազօր Աշոտ Մէլիք-Մուսեան, զինուորական հրամանատար Երօ Խարազեան եւլն, եւլն.: Բոլոր այս ուղեկիցներով, ձիաւորներու խումբը սկսաւ սրընթաց յառաջանալ դէպի Նախիջեան իր ետեւէն ահագին փռօղի բարձրացնելով:

Իբր բանակատեղի՝ այդ շրջանը՝ Այլապատը, մեծ յարմարութիւն ունի իր ռուսական հսկայական զօրանոցներով եւ ձիերու ախոռներով: Հետեւաբար, զիշերը (քաղաք) Նախիջեան պիտի չերթանք, այլ՝ Այլապատ պիտի մնանք. արդէն այդ գիւղէն մինչեւ քաղաք հազիւ երեք վերստ է (11/2 մղոն): Իսկ շատ ետ մնացած հետեւակներն ու ձիաւորները պիտի զիշերէն մօտի գիւղերը:

Շքեղ ընդունելութիւն եղաւ Այլապատի մէջ. զինուորական նուագախումբ եւայլն:

Նոր Պայագիստէն այս կողմ մինչեւ Նախիջեան, ոչ մէկ հաղորդակցութիւն ունեցած ենք դուրսի աշխարհին հետ: Հնար չկայ: Ոչինչ գիտենք թէ ինչ կ'անցնի կը դառնայ:

Հասնելով Այլապատ, առաջին անհրաժեշտութիւնն է իմանալ դուրսի անցուղաքներու մասին: Բարեբախտաբար, Նախիջեանի շրջանը Կզնուտ գիւղին մէջ ունի անթել հեռագրի կայան մը, որով կարելի է յարաբերութեան [մէջ] մտնել Երեւանի հետ եւ այնտեղէն տեղեկութիւններ ստանալ:

Ստացուած, լուրերը, սակայն նպաստաւոր չեն: Ըստ հաշտութեան պայմաններուն, հայերը երկաթուղագիծը արդէն յանձններ են թիւրքերուն. թիւրքերը կ'աճապարեն ինչքան հնարաւոր է շուտ Պարսկաստան զօրք դրկել՝ թիկունքէն զարնելու համար

Միջագետքի կամ Էնզելիով Պաքու յառաջացող անգլիական բանակը: Լուր կայ արդէն որ հասեր են Շախթախթ: Իսկապէս ալ թիւրքերը կոչ մը դրկած են Նախիջեւանի տեղացի թիւրքերուն քաջալերելով եւ յայտնելով որ երեք օրէն կը լինին Նախիջեւան:

Միաժամանակ լուր ստացուած է, որ երկու թիւրք եւ մէկ հայ սպայէ բաղկացած պատգամաւորութիւն մը եկած է Նախիջեւան՝ երկաթուղագիծը յանձնելու թիւրքերուն, բայց թիւրքերը, լսելով Անդրանիկին եւ իր Զօրամասին այդ կողմը հասնիլը, ետ փախած են:

Ուրեմն երկաթուղագիծով թրքական զօրքերու՝ Զօրամասը հետապնդելու վտանգը կրնար իրական դառնալ: Այդ պատճառով, Անդրանիկ կարգադրեց որ Շախթախթի եւ Նախիջեւանի միջեւ գտնուող երկաթուղիի կամուրջը եւ թիւնէկները քանդուին եւ մի քանի վերատ ալ գիծերը քանդուին: Այդ նպատակով, ձիաւորներու խումբ մը գնաց գիշերային գործողութեան:

Կեսգիշերին լսուեցաւ 3-4 պայթիւն. հրամանը կատարուած էր: Ուրեմն Զօրամասը եւ Պարսկաստանի անգլիական զօրքերուն դրութիւնը ժամանակաւոր կերպով ապահովուած են: Թէեւ պէտք է ըսել որ անգլիական ուժերու եւ դիրքերու մասին ստոյգ ոչինչ գիտենք եւ ոչ ոք գիտէր:

ՅՈՒՆԻՄ 18-19.- Նախիջեւանի շրջանը ռուսական ժամանակ ունեցած է զինուորական մթերանոց, թէ՛ ռազմամթերքի եւ թէ՛ հագուստեղէնի: Շրջանի այդ պահեստներուն մեծ մասը, ռուսերու հետանալէն անմիջապէս վերջ, շնորհիւ թիւրքերու շուտ բարեկամանալու ընդունակութեան, անցան թիւրքերուն ձեռքը եւ միայն մէկ չորրորդը՝ հայերու: Այնու ամենայնիւ, դեռ առատ են ռազմամթերքն ու այլ զինուորական իրեղէնները: Զօրամասը այդ տեսակետէն շատ կարօտ վիճակի մէջ էր. զինուորներուն մեծ մասը չունէր ոչ հագուստ, ոչ կօշիկ, ոչ գէնք, ոչ ջուրի աման, ոչ գլխարկ, ոչ վրան: Հետեւաբար, հարկ եղաւ օգտուիլ ռուսական պահեստներու վերջին մնացորդներէն, թէեւ պէտք է խոստովանիլ որ օգտուածնիս երկրորդական իրեր էին՝ ջուրի աման, ոտքի փաթաթան, պայուսակ եւ այս տեսակ անկարելոր իրեր:

Նաեւ այստեղէն Զօրամասը ստացաւ մի հատ դաշտային թնդանօթ եւ ռազմամթերք:

Ռազմամթերքի, ուտեստի եւայլնի փոխադրութեան հարցը կենսական էր Զօրամասին համար: Ունեցածնիս շատ քիչ էր: Արդէն մինչեւ այստեղ տեղացիներու օժանդակութեամբ, անոնց զրաստներով փոխադրած էինք:

Այդ պատճառով Զօրավար Անդրանիկ որոշեց եւ Դարալակեազի շրջանէն եկած ձիու ջորիներէն գնեց 40է աւելի փոխարժեքը վճարելով սեփականատէրներուն:

Կէսօրուայ մօտ, Զօրամասը ամբողջութեամբ շարժեցաւ դէպի առաջ: Շուտով հասանք Նախիջեւան քաղաքը: Թէեւ շրջակայքը գեղեցիկ այգիներ են, բայց բուն շուկան ու թաղամասերը արեւելեան շէնքեր են. խիտ տուներ՝ հին ու փոշոտ, տեղ-տեղ կը հանդիպինք, ընդհարումներու ժամանակ ռմբակոծուած շէնքերու ու վառած թաղամասերու: Հայերը թէեւ ուրախ են Անդրանիկը տեսնելուն, բայց միաժամանակ տխուր որ կը հեռանայ: Թիւրքերը լուր ու սմբած են: Յայտնի է որ հետզհետէ կը քաջալերուին թիւրքերու մօտենալէն: Օդը հեղձուցիչ կերպով տաք է եւ հիւրասէր նախիջեւանցիները մեծ բաւարարութիւն կը զգան ջուր տալով փոշոտած ու խանձուած հայ զինուորին:

Թրքական թաղամասէն դուրս ելլելով, կը դիմենք հայկական Եարմջա գիւղը. այնտեղէն ճամբան, շօսէն կը շարունակենք դէպի Կզնուտ հայկական գիւղը: Օդը սարսափելիօրէն տաք է, ջուր չկայ, տաք հովը կարծէք խորշակի պէս կը ցամքեցնէ մարմինը: Զիերու կեր չկայ:

Քիչ առաջանալով, դաշտին մէկ կողմէն հեռուն, հորիզոնին վրայ, կը տեսնենք Արարատը, իր վեհափառ իրանով, սպիտակ գագաթով, Մակուի լեռները. իսկ ձախ թեւի վրայ, այդ կրակէ աւապատին մէջ կը բարձրանայ ցից, ժայռուտ լեռ մը՝ կիկլոպեան կոթողի մը պէս՝ Երլան Տաղին (Օձերու լեռ):

Երեկոյեան կը հասնինք Կզնուտ գիւղը եւ կը գիշերենք բացը՝ արտերու մէջ:

ՅՈՒՆԻՄ 20.- Կանուխ ճամբայ կ'ելլենք: Ամբողջ ճանապարհին, մինչեւ Ճուլֆա, խոտ, կանաչ չկայ, հետեւաբար յանձնարարուած է որ ամէն մէկ ձիաւոր իր ձիուն համար կեր վերցնէ:

Զօրամասը կը շարժի տաքուն, փռոյտի մէջէն ու առանց ջուրի: Հազիւ 3-4 ժամը անգամ մը շատ սակաւ ջուրի կը հանդիպուի, ան ալ՝ պղտորուած: Ճուլֆայի մօտ ճանապարհը կը սկսի բարձրանալ: Քարքարուտ, անհրապոյր ճամբայ մը: Կայ միայն աջ կողմի վրայ, հեռուն, Արագի եզերքի խորհրդաւոր բարձրութիւնները:

Յանկարծ սակայն առաջը կը պարզուի բաւական ընդարձակ հովիտ մը, թէեւ չոր, մէջտեղը գետը իր վրայի կամարաձէւ, պատմական կամուրջով եւ դիմացը՝ պարսկական լեռնաշղթան եւ Ճուլֆայի քովի բլուրը: Վերջապէս քաղաքը, կայարանը, պահեստները: Տեսնելով այդ կայարանը, պահեստները, ուր ժամանակով կեանքը կ'եռար, ռուսական մականի տակ եւ այսօրուայ թափուր, անտէր վիճակը, մարդ ակամայ կը խորհի այն ուժին, ոգիին մասին որը լեցուցած էր այդ ամայի, անհրապոյր երկրամասերը եւ ափսոսանք մը կը զգայ այդ երանելի ժամանակներուն հանդէպ: Ի՛նչ օրեր են տեսած Ճուլֆան, Արագի կամուրջը:

Քաղաքը հայերու ձեռքն է, որոնք ունին փոքրաթիւ զօրամաս մը: Կան նաեւ մի քանի ռուս պաշտօնեաներ եւ երկաթուղիի ծառայողներ, որոնք ընդհարումներու սկիզբէն ճամբաները գոցուած լինելով՝ մնացեր են:

Զինուորական պահեստները արդէն քանիցս թալանուած են, այնպէս որ պիտանի ոչինչ կարելի է գտնել. միայն կայ ռազմաւթերք եւ քիչ [մը] ռուելիք որմէ օգտուեցաւ Զօրամասը:

Արագի կամուրջը սահման է. ան կը բաժնէ Կովկասը Պարսկաստանէն: Կամուրջին երկու կողմը կան երկու Ճուլֆաները՝ ռուսականը եւ պարսկականը. ռուսականը հայոց ձեռքն է, իսկ պարսկականը՝ թիւրքերու, որոնք այնտեղ դրկած են պահակախումբ՝ կամուրջը պահելու համար: Այնպէս որ Ճուլֆայի կամուրջին մէկ կողմը հայերը պահակ ունին, իսկ միւս կողմը թիւրքեր՝ կանտնաւոր զօրք:

Ճուլֆայի կամուրջէն անցնիլը՝ ամենամեծ մտահոգութեան նիւթ եղած էր Անդրանիկին համար. արդեօք պաշտպանուա՞ծ է, թիւրքերը ինչքա՞ն ուժ ունին պարսկական Ճուլֆայի մէջ, կարելի չէ արդեօք հնարքով մը եւ առանց ընդհարումի անցնիլ:

Թիւրքերու ուժին մասին ոչ ոք ստոյգ տեղեկութիւն ունի: Ըստ պարսիկներու տուած տեղեկութեան՝ 1000ի չափ կը լինին: Հայերը ոչինչ գիտեն:

Բայց պետք է աճապարել կամուրջը գրաւել քանի թշնամին չէ նկատած հայկական ուժերու գալը եւ կամուրջի պաշտպանութիւնը չէ ուժեղացուցած: Միւս կողմէ սակայն, Ճուլֆա հասած է միայն Ջօրամասի ձիաւորներուն մէկ մասը մէկ կամ երկու հարիւրեակ: Այդ ուժով կամուրջը կռուով վերցնելը *րիսկ*⁶¹ է:

Այդ դրութեան մէջ, ահա, Անդրանիկին հնարագէտ եւ վճռական միտքը կը գտնէ հնարքը:

Ինք ձիաւոր հարիւրեակին առաջը անցած՝ կը յառաջանայ դէպի կամուրջ՝ թրքական դիրքը: Ձիաւորներուն հետ կայ ջութակ եւ սրինգ, որը կը նուագէ թրքական եղանակներ: Առանց վարանելու, Ջօրավար Անդրանիկ կ'անցնի կամուրջը: Թուրք պահակապետը կը հարցնէ թէ ո՞վ էք եւ թէ կարելի չէ անցնիլ: Անդրանիկ կը պատասխանէ, թէ ինք հայ զինուորական X-ն է, որ արդէն հաշտութիւնը կնքուած է հայոց եւ թիւրքերու միջեւ եւ ինք պաշտօն ունի, թիւրքական ֆրոնտի հրամանատար Վէհիպ Փաշայի եւ Հայկական Կառավարութեան կողմէ, գաղթականութիւնը այդ գծով տանիլ իրենց երկիրը՝ Թիւրքիա, եւ թէ ինք կը զարմանայ որ Վէհիպ Փաշան այդպիսի կարեւոր խնդրոյ մասին հեռագիր չէ տուած Ճուլֆայի հրամանատարին:

Պահակապետը ժամանակ կը խնդրէ թելեֆոնով հարցնելու համար: Սակայն մինչ այդ արդէն ձիաւորները անցած են կամուրջը եւ շրջապատած պահակները: Անմիջապէս բոլորն ալ, մօտ 20, զինաթափ ընելով կը դրկեն ռուսական Ճուլֆա: Յետոյ միայն հասկցուեցաւ, որ Ճուլֆայի մէջ թիւրքերու ունեցած զինուորներուն թիւը 80ը չանցնիլ եղեր:

⁶¹ Երոտպական լեզուներ՝ արկածախնդրութիւն:

Ուրիշ մտահոգութեանառարկայ մը Զօրամասին սնունդն է. հաց՝ բացարձակապէս չկայ, միայն քանի մը *բօնսէրվայով*⁶² Զօրամասը չի կրնար կերակրուիլ: Ճուլֆայի մէջ հաց գտնելու ալ հնարը չկայ: Ստոր փոխարէն սակայն, երկաթուղիի պահեստներուն մէջ մեծ քանակությամբ նուշ եւ չամիչ կայ:

Զօրավար Անդրանիկ անմիջապէս բանալ տալով պահեստը, մաս մը չամիչ ու նուշ վերցուց ու բաժնեց Զօրամասին:

Այս պատեհութենէն, շատ բնական է, օգուտ քաղեցին նաեւ Զօրամասին հետեւող 20,000-ի մօտ գաղթականները:

Գիշերը շատ գեղեցիկ էր. լուսինը լրիւ, օդը տաք: Եւ լուսնին տակ ցոլացող Արագի երկու ափերուն վրայ, Զօրամասը իր սնունդը կը ստանար, վաղուայ յաջողութիւններուն մասին կը խորհէր եւ լաւագոյն հեռանկարներով կը հանգստանար:

ՅՈՒՆԻՄ 21.- Շատ գեղեցիկ առաւօտ է: Կանուխէն՝ Զօրամասին մնացորդները կը հաւաքուին պարսկական կողմը: Գաղթականութեան արգիլուած է Զօրամասի շարժելէն առաջ կամուրջը անցնիլ: Բռնուած թիւրք գերի մը կը յայտնէ, թէ այդ շրջանը կայ 12,000 թրքական ուժ, որմէ 1000-ը կը գտնուի շատ մօտ դիրքերու մէջ:

Կեսօրին, հեղձուցիչ տաքին Զօրամասը կանոնաւոր չարքով կը սկսի յառաջանալ, ձիաւորները, հետեւակը, միթրայեօզը, թնդանօթը, հետեւակները եւ դարձեալ ձիաւորներ: Շուէն կանոնաւոր է եւ զառի վերներ շատ չկան, բայց տաքը մեծապէս կը դանդաղեցնէ Զօրամասին արագ շարժումը, մանաւանդ որ հետեւակներէն ահագին թուով կան որոնց ոտքերը կըցաւին, չեն կրնար քալել, յոգնած են: Ջուր չկայ, եղածներն ալ չոր ջուրեր են, որոնք աւելի կը ծարաւցնեն քան թէ ծարաւը կ'անցընեն: Հետզհետէ ճանապարհը կը բարձրանայ: Ա. պաթալիոնը ամէնէն առջեւէն կ'երթայ: Հագիւ ջրոտ տեղ մը գտնուած էր քիչ մը դադար առնելու, երբ լուր հասաւ, թէ թշնամիին յառաջապահները երեւ-

⁶² Եւրոպական լեզուներ՝ պահածոյ:

ցած են, ուրեմն՝ պատրաստ: Բայց այսօր թշնամիի հետ ոչ մեկ հանդիպում եղաւ: Զօրամասը ճանապարհը շարունակեց:

Գիշերուան գովութիւնը եւ Լուսինը նոր ոգի տուին հետեւակներուն, որոնք վերջ ի վերջոյ կրցան հասնիլ իրիկուայ կայանին՝ ճամբու վրայ, արտերու մէջ տեղ մը, ուր եւ հանգստացան:

Այս գիշեր սակայն Անդրանիկ, Զօրամասը եւ հայութիւնը կորսնցուցին իրենց հաւատարիմ, յանդուգն եւ քաջ զինուորը: Վանի գաւառէն Ասլանը մեռաւ քուերայէ:

ՅՈՒՆԻՄ 22.- Այսօրուան ճանապարհը ի սկզբանէ դար ի վար է, նոր շինուած շուէն է. աջ թեւին վրայ ամայի լեռներ են, որոնց ստորոտէն ջուրի հոսանքը կ'ընթանայ: Ծառերու գոյութիւնը, Պարսկաստանի մէջ, նշան է թէ այնտեղ հոսուն ջուր կայ: Բայց ջուրը հեռուն է, ծարաւը սարսափելի է: Վերջապէս կը հանդիպինք կարմրագոյն ջուրի մը՝ Տղմուտի մէկ թեւը: Ծարաւը այնքան ուժգին է որ բոլորն ալ կը խմեն այդ ջուրէն՝ առանց ուշադրութիւն դարձնելու գոյնին ու համին: Քիչ յետոյ կը հասնինք խաներ, ամայի պարտէզներ եւ երբեմն ալ՝ առուներ, պղտոր:

Կէսօրուայ ճաշի եւ հանգիստի համար Զօրամասին դանդաղ մասը կը հանգստանար հազիւ գտնուած ջուրի մը եզերքին՝ ծառերու տակ: Տաքն ու ծարաւը շատ էին ազդած, մինչդեռ ձիաւորները, շատ առաջ անցած, արագ թափով կը դիմէին դէպի առաջ:

Խոյէն 25-30 վերստ հեռաւորութեան վրայ, բաց դաշտի մէջ, կ'երեւան թշնամի հետախոյզները, որոնք մեր ձիաւորները տեսնելուն պէս կը սկսին ետ փախչիլ: Այս տեսնելուն, Անդրանիկն անմիջապէս, եղած ձիաւորներով, մօտ 400 [հոգի], կը սկսի հետապնդել թշնամին: Թիւրքերը դաշտէն քաշուելով կը բարձրանան Խոյ տանող ճանապարհին վրայ իշխող բարձրութիւնը՝ Էվ Օղլու գիւղին մօտ:

Թիւրքերը այդ բարձրութեան վրայ դիրք բռնած են, շփումը անմիջապէս տեղի կ'ունենայ. թիւրքերը առաջին դիրքերը թողելով կը բարձրանան երկրորդ, երրորդ դիրքը, ուր արդէն սարքած են 3 միթրայեօզ եւ 2 լեռնային թնդանօթ: Ամբողջ պաթա-

լիոն մը՝ իր թնդանօթով ու միթրայեօգներով ճակատած է միայն 4-500 ձիաւորներու դիմաց:

Անդրանիկ կոռիին սկիզբէն իսկ հրաման կը դրկէ հետեւակ ուժին, միթրայեօգին եւ արթիւերիային՝ ձիաւորին ետեւէն հասնիլ ու գալ կռուի վայրը, բայց հեռաւորութիւնը երկու ուժերու միջեւ շատ է եւ թէ մանաւանդ հետեւակներու հրամանատարները չափազանց դժուար կը գտնեն անմիջապէս շարժիլ առանց հանգիստի: Այնպէս որ երբ այդ ուժերը կոռիի վայրը հասան, կոռիւր արդէն վերջացած էր շատ առաջ:

Տեսնելով որ հետեւակն ու միթրայեօգը կ'ուշանան, Անդրանիկ կեդրոնը դնելով հարիւրեակ մը ձիաւոր, միւս ձիաւորներով թշնամիի երկու թեւերու վրայ պաշարողական շարժում մը կ'ընէ: Այդ շարժումը կ'ունենայ իր վճռական արդիւնքը. թշնամին կը սկսի տեղի տալ, փախիլ, թողելով հայոց ձեռքը երկու թնդանօթը եւ շատ սպաննուած, զինուորական իրեր, թուղթեր: Համեմատաբար քիչեր ազատեցան ձիաւորներու հետապնդումէն եւ ապահովաբար ոչ մէկը կ'ազատեր, եթէ երբեք հետեւակը կոռիին հասած ու ձիաւորը ազատած ըլլար իբր հետեւակ ճակատ տալէ:

Էվ Օդլու եւ քովի պարսկական գիւղերը ոչ մի դիմադրութիւն ցոյց չտուին եւ ոչ մի վնասի ենթարկուեցան:

Յաղթանակէն անմիջապէս յետոյ յաղթական յառաջխաղացութիւնը շարունակեց Անդրանիկ եւ մտաւ Խոյէ 12-15 վերստի վրայ գտնուող Մէլիտավար հայկական գիւղը, եւ հետագօտութիւն կատարեց աւելի առաջ մինչեւ Խոյի մօտերը:

Ով եղած է Պարսկաստան, գիտէ թէ ինչպիսի հայկական գիւղ էր Մէլիտավարը: Հարուստ, նահապետական, հիւրասէր, քաջ: Դժբախտաբար թիւրքերը, Սմկօն⁶³ այդ գիւղը խաբէութեամբ կոտորէր են: Արտերու մէջէն մէջտեղ ելան միայն 12 վերապրող հայեր, որոնք յայտնեցին Մէլիտավարի կոտորածը եւ այն, որ Սալմաստի շրջանի՝ թիւրքերու հետ ընդհարման մէջ գտնուող հայերը, Վանի հայ գաղթականութիւնն ու ասորի կոռուողները,

⁶³ Պարսկական Քիւրտիսթանի աւագակապետներէն:

չկրնալով դիմադրել թիրաքերու մեծ ուժերուն, չորս օր առաջ նահանջեր են դէպի Ուրմիա:

Այս լուրերը վճռական նշանակութիւն ունէին Ջօրամասին համար, որուհետեւ Անդրանիկը Խոյ-Սալմաստ ճամբան ընտրած էր, նկատի ունենալով որ Սալմաստի մէջ պիտի հանդիպի 7-8000 զինուած ասորիներու, 2000 վանեցի հայ կռուողներու, որոնց վրայ աւելնալով Ջօրամասը, նշանակութիւն ունեցող ուժ մը պիտի յառաջ գար եւ կարենար երթալ մինչեւ Պաղտատ: Այժմ, Սալմաստի անկումով, այդ ճամբան վերջնականապէս կը փակուէր մեր առաջ: Իսկ Թավրիզի ճամբով, Ղարատաղի անապատներուն ու կիսավայրենի ցեղերու միջով երթալը մեծ ըիսկ էր: Բացի այդ ոչ մի ստոյգ լուր կար անգլիացիներու ուր գտնուելու մասին:

Թիրաքերու բանակատեղիէն գրաւուած թուղթերէն յայտնի եղաւ, որ մեր դիմաց կայ թիրաքական 4րդ զօրաբանակին 36րդ զօրամասը, որուն կեդրոնն է Շէյթան-Ավան:

Հրաշալի գիշեր էր այդ գիշերը. ցերեկուայ տաքէն, ծարաւէն, յոգնութենէն ու յաղթանակէն վերջ հանգիստի, յագեցման ժամ էր: Լիալուսիքը ցերեկի պէս լուսաւորած էր: Ցերեկուան պապակին փոխարէն, որու պատճառաւ զինուորները ստիպուած էին խմել մինչեւ իսկ կենդանիներու ոտքի հողին վրայ շինուած փոսերուն մէջ լճացած ջուրերը, հիմա կը գտնուէին վճիտ, պաղ ջուրի եզերքին:

Թշնամիին կորուստը շատ մեծ էր. մեր կողմէ [կային] մէկ սպաննուած եւ երեք վիրաւոր:

ՅՈՒՆԻՄ 23, Կիրակի.- Այսօր վճռական օր պիտի ըլլայ: Շատ կանուխ, ամբողջ Ջօրամասը կեդրոնացած է Մէլիտավարի մէջ: Դիրքերը որոշուած են. Ա. Պաթալիոնը՝ 3 վաշտ եւ 400 ձիաւոր պիտի բռնէ ձախ թեր, Խոյի արեւմուտքը եւ դէպի Դիզատիզ, Սալմաստ տանող ճամբան. Բ. պաթալիոնը՝ աջ թեր, Խոյի արեւմտեան մասը եւ բարձրութիւնը, իսկ Գ. Պաթալիոնը՝ աջ թեր, Խոյի արեւմտեան մասը և բարձրութիւնը: Իսկ Դ. պաթալիոնը կը մնայ իբր պահեստ:

Առաւօտ կանուխէն արդէն քաղաքը շրջապատուած է այս կերպով: Հետզհետէ քաղաքը շրջապատող այգիներու պատերը ծակելով, Անդրանիկը անձամբ կը մօտենայ քաղաքին, եւ նոյնիսկ կը յաջողի մտնել քաղաք իր հետեւորդներով՝ տեղացող գնդակներու տարափին տակ: Պարսիկները կը դիմաւորեն անձնատուութիւն յայտնելով, եւ կը յայտնեն նաեւ քաղաքի մեջէն կոռուղ թիւրք ուժերուն դիրքերը:

Քաղաքի թիւրքերուն դիմադրութիւնը թոյլ է եւ արթիւերիան քիչ է. արդէն յայտնի է որ այդ ուժը նոր եկած է: Կռիւր շարունակուեցաւ մինչեւ կեսօր՝ ի նպաստ մեզի:

Բայց կեսօրէ քիչ վերջ թշնամին ստացաւ խոշոր օգնական ուժեր, Շեյթան-Ավայէն եւ Դիգատիզէն, հետեւակ, ձիաւոր թէ արթիւերիա: Կռուին կարեւոր վայրը մեր ձախ թեւն էր ուր կը գտնուէր Ա. պաթալիոնը Սմբատի ղեկավարութեամբ: Փիլոսի եւ Շաւարշի ձիաւորները պիտի բռնէին Վարդանանց բլուրին քովի կամուրջը, որ կ'իջիւէ Սալմաստի ճամբուն, ուրկէ պիտի գար թշնամիին օգնական ուժը: Ձիաւորները փոխանակ այդ կամուրջին դիրքը պահելու, կը բարձրանան Վարդանանց բլուրը, այնպէս որ թշնամին անարգել կը մօտենայ այդ դիրքերուն:

Յանկարծ, Դիգատիզ տանող ճամբուն վրայ փոշին սկսաւ բարձրանալ, թշնամի արթիւերիան սկսաւ աւելի ուժեղանալ: Յայտնի եղաւ որ թշնամին կ'ուզէ ձախ կողմէն ձիաւորներով անցնիլ Զօրամասին կռնակը:

Անմիջապէս ձիաւոր եւ հետեւակ ուժեր դրկուեցան անոնց դէմ: Եւ տեղի ունեցաւ զարմանալի բան՝ ձիաւորները խառնուեցան իրար: Թիւրք ձիաւորները արաբ տիգաւորներ էին, որոնց միացած էին տեղացի թիւրքեր:

Զօրամասին ետեւը, կռուի գիծէն դուրս 20,000-ի մօտ գաղթականութիւն սրտատրոփ կը սպասէր կռուի ելքին: Ամէն տեսակը կար անոնց մէջ՝ կենդանիներով, հետեւակ, ձիաւոր, բեռներով: Երբ գաղթականութիւնը տեսաւ թիւրքերու պաշարման փորձը՝ մատնուեցաւ խուճապի. ամէն մէկը սկսաւ անկարգ կերպով,

փանհիքով,⁶⁴ ունեցածը թողելով փախչիլ: Գաղթականութեան այս շարժումը անդրադարձաւ նաեւ զինուորի վրայ, եւ յանկարծ ձիաւորներուն մէկ մասը սկսաւ անկարգ կերպով ետ քաշուիլ: Թշնամին, քաջալերուած, սկսաւ աւելի ուժեղ կերպով թնդանօթի, միթրայեօզի եւ հրացանի կրակ բանալ: Փանիքան հետզհետէ մեծցաւ եւ ամբողջ զօրքը սկսաւ ետ քաշուիլ: Թէեւ թիւրքերը փորձեցին շոսէի վրայ իշխող դիրքերը բռնել, բայց չյաջողեցան, եւ իրիկուան մութին հետ մէկտեղ Զօրամասին վերջի մնացորդները քաշուեցան յոգնած, լքուած:

Այդ օրը թշնամին ունեցաւ բաւական կորուստ, բայց հայերն ալ կորսնցուցին լաւ կռուողներ՝ մօտ 60-70 հոգի, որոնց մէջ էր ձիաւոր հարիւրեակի հրամանատար, տիպար զինուորական Յարօն:

Յոգնած, ուժասպառ զինուորը դարձեալ բռնեց Ճուլֆայի ճահապարհը, եւ գիշերն ի բուն քալելով, քաղցած ու յոգնած, հասաւ նորէն Ճուլֆա:

Բարեբախտաբար Անդրանիկ անմիջապէս միջոցներ ձեռք առած էր ապահովելու համար Ճուլֆայի կամուրջը եւ բռնելու այդ շրջանը, քանի դեռ Թաւրիզի կամ Նախիջեւանի ուղղութեամբ դէպի մեր կոնակը ռեւէ շարժում էր եղած թշնամիներուն կողմէ:

ՅՈՒՆԻՄ 24.- Զօրամասը Արագի կամուրջին երկու կողմին վրայ կը հանգստանայ. ճամբաները մնացած զինուորները հետզհետէ կը հասնին, ոտքերը ուտած, սւեցած, նիհարցած, փոշոտած: Սարսափելի տաք է եւ գաղթականութեան ու զինուորներու այսպէս խճողուած դրութիւնը, անօթութիւնը ապահովաբար տարափոխիկ հիւանդութիւններ յառաջացնեն: Հետեւաբար Անդրանիկ հրամայեց գաղթականութեան շարժիլ դէպի Նախիջեւանի ուղղութեամբ եւ տեղաւորուիլ շրջանին գիւղերը՝ ապրելու:

Երեկոյեան դէմ յանկարծ իրաքանցում սկսաւ. լուր հասաւ թէ թիւրք ձիաւորներ կը յառաջանան Նախիջեւանի շոսեով եւ թէ

⁶⁴ Երոտայական լեզուներ՝ խուճապ:

արդէն մօտ են: Անմիջապէս բոլոր ձիաւորները անցան պարսկական կողմէն ռուսական կողմը եւ յառաջացան դիմաւորելու թշնամին: Մեծ իրարանցում էր: Բարեբախտաբար, այդ իրարանցումը կարճ տեւեց, որովհետեւ հասկցուեցաւ, որ եկողները Վանսքի Բոլկի ձիաւորներն էին, որոնք առաջնորդութեամբ հրամանատար Յարութիւն Պետրոսեանի, լսելով Անդրանիկի դէպի Խոյ յառաջխաղացութիւնը, եկած էին միանալու անոր:

Արդէն Խոյէն դարձեր էինք: Այդ ձիաւորները սակայն միացան Զօրամասին եւ մինչեւ վերջը մնացին այնտեղ:

ՅՈՒՆԻՍ 25.- Գաղթականներու ծանրութենէն թեթեւցած Զօրամասը պիտի շարժի դէպի Գողթանի լեռնային մասերը, որովհետեւ շոգը արդէն անհանդուրժելի է, շուտով քուերա կրնայ պատահիլ:

Ճանապարհը դէպի Գողթան լեռնային է: Առաջին առթիւ պիտի երթանք Վերին Ագա եւ Տէր գիւղերը, որոնք արդէն իրար կից են: Գետեզերքի ճամբով, թնդանօթները եւ թրանսփորթը տանիլ դժուար է, հետեւաբար անոնք շոսէի ճամբով պիտի գան, իսկ ձիաւորն ու հետեւակը գետեզերքի եւ աւելի մօտ ճամբով կը դիմեն դէպի Վերին Ագա գիւղը:

Ճամբան ոչ մէկը գիտէ, ուստի ճուլֆայի հայկական զինուորներէն այդ շրջանի եւ դարաբաղցի զինուորներ կ'առաջնորդեն Զօրամասը: Քիչ [մը] առաջանալէ վերջ ճամբուն վրայ կը հանդիպի Եայճի թիւրքական զիւղը, որ այս շրջանին մէջ ամենատուժեղ զիւղն է. այստեղ կը գտնուին 40ի մօտ թիւրք ասկեարներ, որոնք կը դեկավարեն զիւղը եւ կը կազմակերպեն զայն: Գիւղը ունի նաեւ երկու լեռնային թնդանօթ:

Երբ Զօրամասը իր ճամբան կը շարունակէ՝ զլուխ ունենալով Անդրանիկը, յանկարծ կը տեսնուի, որ թիւրքերը արդէն դիրքերը մտած են: Զօրավար Անդրանիկ կ'առաջարկէ որ իրեն ճանապարհ տան, քանի որ ինք խաղաղ կերպով պիտի անցնի: Թիւրքերը, սակայն, ճամբայ տալու համար 10,000 ռուպլի կը պահանջեն եւ միաժամանակ կը սկսին համագարկիլ:

Անսխալ գինուորները դիրքերը կը բռնեն ու կը սկսին յառաջանալ թիրքերու գրաւած բլուրին ուղղութեամբ, իսկ ձիաւորներուն կը հրամայուի ձախ կողմէն պաշարել գիւղը:

Մէկ ժամ հազիւ անցած էր երբ ամբողջ գիւղը գրաւուեցաւ եւ երկու թնդանօթ ու երկու հարիւր *ըսնարեատ*⁶⁵ (թնդանօթի ռումբ) գրաւուեցաւ մեր կողմէ: Մեր արթիւլերիայի կրակով պայթեցաւ գիւղին մէջ գտնուած ահագին ռազմամթերքի պահեստ մը: Բնակչութիւնը փախած էր, մաս մը զինուածներ Արագը մտնելով փորձեցին անցնիլ պարսկական մասը: Ոմանք յաջողեցան իսկ շատեր ալ թշուեցան ջուրէն:

Ժամանակը ուշ էր ճամբան շարունակելու, հետեւաբար Զօրամասը գիշերը մնաց Եայճի գիւղին բացը, արտերու մէջ:

Ճուլֆայէն դէպի Ագա մեկնած ատեն Անդրանիկ այնտեղ թողած էր բաւականաչափ զինուոր եւ հրամայած, որ ամէն միջոցներով քանդէն Արագի կամուրջը: Որեւէ ձեռով պայթեցնել անկարելի եղած ըլլալով, զինուորները քարիւղով վառած էին կամուրջը, որով տախտակէ մաս չէր մնացած, մնացած էին միայն երկաթները:

ՅՈՒՆԻՄ 26.- Վատ երեւոյթներ սկսած են արդէն. քուերան, կամ աւելի ճիշդը՝ խուլերինան [աւեր կը գործէ]. 2-3 զինուորներ յանկարծակի կերպով ինկան գետին: Սովածութեան, տաքի, յոգնածութեան եւ պղտոր ջուրերու արդիւնք է ուղղակի, մանաւանդ որ զինուորը մինչեւ հիմա չամիշ-նուշ կերած է եւ խմած է միայն պղտոր ջուր:

Զօրամասը կը շարժի: Քիչ մը զառիվեր բարձրանալէ վերջ կը հասնինք Վերին Ագա եւ ապա Տէր հայկական գիւղերը, որոնք իրար միացած կը կազմեն մէկ գիւղ:

Գարնան ընդհարումներու ընթացքին Ագա գիւղը, որ առհասարակ Նախիջեւանի շրջանի ամենաթոյլ գիւղը կը նկատուէր, ցոյց տուած է անսպասելի քաջութիւն եւ դիմացկունութիւն՝ բազմաթիւ թրքական յարձակումներ ետ մղելով եւ շահած էր «Վեր-

⁶⁵ Ռուսերէն՝ снаряд, արկ:

տե՛ս» պատուանունը: Այդ գիւղը բանալին կը նկատուէր Օրտուքաթի, Զանկէլանի թրքական շրջանէն դէպի Նախիջեւանի հայկական շրջան [անցք]ին:

Գիւղը քարով շինուած է եւ շրջակայքը ունի լաւ բարձրութիւններ, թէեւ ոչ բարձր, բայց շատ նպատակայարմար: Երկու գիւղերը իրարմէ կը բաժնուին ջուրով մը եւ կամուրջով մը միայն:

Գիւղը սարսափելիօրէն տաք է՝ հակառակ իր շրջապատի պարտէզներուն: Պտուղները հազիւ սկսած են հասնիլ: Յոգնած, ուժասպառ, քայքայուած զինուորը սկսաւ ուտել խաւ պտուղ: Հաց չկայ: Եւ ահա քուրբան սկսաւ թափ ստանալ: Բժշկական, առողջապահական միջոցները անբաւարար, անզօր են. կան միայն մէկ մէկ բժիշկ եւ երկու-երեք *ֆէտշէրներ*⁶⁶՝ առանց դեղի:

Սրտաճմլիկ, յուսահատական էր տեսնել տասնեակներով երիտասարդներ, անխնամ թողուած, փողոցներու մէջ, ջուրերու մէջ, նուալով, օգնութիւն խնդրելով: Շատեր բոլորովին մերկ, մարմինը կէս կապուտցած, ջուրերու եզերքին փռուած, անյազ կերպով կը խմէին վազող ջուրը, որու մէջ թերեւս քիչ վերը ուրիշ մը փռուած է անզգայ:

Քայքայում, յուսալքում, ոչ մէկը ուրիշի մասին կարող էր խորհիլ: Հացի պակասը չափազանց զգալի էր: Գիւղացին կ'առարկէր թէ չունի, նոր բերքը դեռ չէ հնձուած:

Եւ տասնեակներով մեռան այսպէս:

Այս բանին առաջը առնելու համար Անդրանիկ ինք անձնապէս աշխատեցաւ, անձնական օրինակով քաջալերեց զինուորը ցորեն քաղելու, կալ ընելու եւ հաց հայթայթելու, բայց ի վերջոյ ինքն ալ ազդուեցաւ եւ վտանգաւոր կերպով հիւանդացաւ: Ոմանք լքեցին բանակը եւ գացին Ղարաբաղ:

Բարեբախտաբար Զօրավար Անդրանիկ շուտ առողջացաւ եւ Զօրամասը սկսաւ դարձեալ կեանք ստանալ: Ոգեւորիչ էր տեսնել բոլոր զինուորները տարուած համայնական աշխատանքով. ոմանք ձեռքերով, դանակներով ցորենը կը քաղեն, ուրիշներ քա-

⁶⁶ Գերմաներէն՝ բուժակ:

րերով, ավիով ցորենը կը մաքրեն եւ ուրիշներ ալ կ'աշխատին քարերով կամ ջաղացքի մէջ ցորենը մաքրել, ուրիշներ ալ կ'աշխատին քարերով կամ ջաղացքի մէջ ցորենը ալիւրի վերածել:

Մի անգամ Զօրավարը ժողովի հրաւիրելով բոլոր հրամանատարները, քննադատեց այն հրամանատարներուն ընթացքը որոնք պատճառ դարձան Խոյի կոիւի առթիւ յառաջ եկած անտեղի խուճապին, որովհետեւ ճշդիւ չէին կատարած իր հրամանը, եւ ցոյց տուաւ այն անհրաժեշտութիւնը որով պիտի գործադրուի իր ամէն մէկ հրամանը անթերի կերպով:

Զօրամասը հետզհետէ կը բարձրանայ Գողթանի բարձրութիւնները. արդէն Ա. պաթալիոնը մեկնած է դէպի Յոնա հայկական գիւղը, Բ. եւ Գ. պաթալիոններն ալ շուտով կ'երթան այնտեղ: Բարձրերը համեմատաբար անելի գով է եւ ձիերու համար ուտելիք կայ:

ՅՈՒԼԻՍ 3.- Զօրամասը հետզհետէ կը շարժի դէպի առաջ. արդէն Ա. պաթալիոնը Յոնա է, Ա. եւ Բ.ը Ագայի եւ Յոնայի մէջտեղ գտնուող Տիւլլի թրքական գիւղին, անելի ճիշդ՝ այգիներու մէջ:

Վերին Ագուլիսէ վերջ Յոնան Գողթանի ամենահարուստ եւ զարգացած գիւղն է, որը միաժամանակ ամառանոց է շրջանէ դուրս գտնուող գողթանցիներուն [համար]: Գաւառը լեռնոտ է եւ իրարու զուգահեռական ձորերէ կազմուած: Ձորերու մէջ է որ գիւղերը հաստատուած են եւ ունին բուսականութիւն: Պտուղը չափազանց առատ է: Շրջանի մէջ կան նաեւ թրքական գիւղեր, որոնցմէ Տասթանը կտրած է Ագուլիսէն դէպի Ճուլֆա տանող ճամբան, Վանանդը, որը նախապէս եղած է հայկական գիւղ: Կան [նաեւ] խառն գիւղեր:

Այս շրջանին մէջ բանակին մէջի հիւանդութիւնները քիչ-քիչ պակսեցան, թէւ բուսական ալ մեռան:

Յոնան, ինչպէս եւ Գողթանի շրջանը, լեռնոտ լինելով, հաղորդակցութիւնը դժուար է շրջանին կեդրոնը եղող Նախիջեւանի հետ: Լաւ ձիաւոր մը 3-4 օրէն հազիւ կ'երթայ Նախիջեւան:

ՅՈՒՆԻԲՄ 7.- Այսօր Նախիջեւանէն Յդնա կու գայ տեղւոյն Ազգային Խորհուրդի լիազօր ԱշոտՄելիք-Մուսեանը, որ բերած է անթել հեռագրով Երեւանէն՝ Ջօրավար Սմբատէն ստացած հեռագիր մը, որ կը հարցնէ Անդրանիկի ուր գտնուելուն մասին, որ Պաքուի կողմէն պոլշեփքները կը յառաջանան եւ հասեր են մինչեւ Միւսիվի կայարանը, որ անգլիացիք կը յառաջանան Շամախով, որ երոպական ֆրոնտի վրայ Դաշնակիցները մեծ յաղթանակ են տարեր:

Այս լուրերը կ'ոգեւորեն զինուորները, որոնք արդէն կ'ընդնշմարեն իրենց կրած տառապանքներուն վախճանը եւ իրենց իտեալին իրականացումը:

Ամէն օր նոր լուր մը կը դարբնուէր եւ նոր մանրամասնութիւն մը կ'աւելցուէր հիներուն վրայ. օր մը թէ Թիւրքիոյ մէջ յեղափոխութիւն է եղեր եւ թէ ֆրոնտի զինուորները այլեւս չեն ուզեր կռուիլ, թէ հեռագիր եղած է Նախիջեւանի զօրանոցները մաքրել գալիք 6000 քազաքներու համար:

Այս բոլորը իրար կը շղթայուէին: Յայտնի էր որ արտաքին աշխարհի մէջ բաներ մը տեղի կ'ունենային: Պարզ էր որ թիւրքերը իրենց ուժերը կը փոխադրէին Պարսկաստան թիկունքէն հարուածելու համար անգլիացիները:

Միւս կողմէ, Ջօրամասին որեւէ կէտի մը վրայ գործունեութիւն ցոյց տալը անպայման պիտի ունենար իր արդիւնքը: Բացի այդ, թրքական ուժերու դէպի Նախիջեւանի շրջանը գալը անենամեծ վտանգ էր շրջանի հայ ազգաբնակչութեան [համար] քանի որ այդ ուժերու հասնելէն վերջ, նոյնիսկ եթէ թիւրքերը չընէին, տեղական թաթարները թողնէին յարմար պիտի նկատէին հայերէն վրէժխնդիր ըլլալու անցեալ գարնան կոիւներուն համար: Այս տեսակետով ալ Նախիջեւանի Ազգային Խորհուրդի լիազօրները թախանձելով կը խնդրէին, որ Ջօրամասը անցնի Նախիջեւանի շրջանը, ուր բանակելու յարմարութիւններ կային, խոստանալով կազմակերպել տեղական ուժերն ալ եւ հայթայթել Ջօրամասին ուտեստը եւայլն:

Բանակելու համար յարմար էր 700 տունով Ապրակունիս հայկական գիւղը, ուր եւ կը կարծուէր կարելի էր գտնել զին-

տրական կարգ մը իրեղեններ, կօշկեղեն, ձիերու սարքեր, եւայլն:

ՅՈՒՆԻՄ 9.- Ձիատրներուն ու հետեակներուն մեծ մասը Ապրակունիս պիտի երթայ լեռնային մասով՝ վերի ճամբով, իսկ մէկ մասն ալ՝ Վերին Ագա-Ճուլֆա գծով, շոստով պիտի երթայ Ապրակունիս, որովհետեւ թնդանօթները պիտի կարենան միայն շոստով երթալ:

Գ. պաթալիոնը, ուրեմն, թնդանօթներու հետ Վերին Ագայի եւ Ճուլֆայի շոստով պիտի երթայ Ապրակունիս, ուր կը յուսանք հասնիլ 3-4 օրէն: Դէպի Նախիջեւան մեկնիլը պէտք է արագացնել որովհետեւ այնտեղ, ղեկավարներու զինուորական եւ վարչական անհամաձայնութեան հետեւանքով, ցրուած է հայկականպաթալիոնը, որը անցեալ գարնան ինքնապաշտպանութեան կոիւներու ընթացքին հրաշալիքներ գործած էր: Այնպիսի պարագայի մը երբ թրքական վտանգը անմիջական էր եւ Նախիջեւանի հայութիւնը որոշած էր դիմադրել, ամենամեծ կարճատեսութիւնն էր այդ քայլը ղեկավարներու կողմէ, մինչդէռ միւս կողմէ կը հրաւիրէին Անդրանիկը Նախիջեւանի շրջանի ինքնապաշտպանութեան գործը վերցնելու:

ՅՈՒՆԻՄ 10.- Զօրամասը ճամբայ ելաւ լեռնային ճամբով երթալու Ապրակունիս: Ճամբան սկիզբը ձորի մէջ է, ապա ձորին ձախ կողմն ի վեր կը բարձրանայ զիկզակներով, գագաթը հասնելէ վերջ քիչ [մը] կը յառաջանայ եւ ահա կը հասնի յաջորդ ձորին բերանը: Ցից քարքարոտ, դժուարամատչելի ձորեր են: Ձորին մէջ կայ Փառակայ հայկական գիւղը: Այնտեղէն պէտք է դարձեալ բարձրանալ ուրիշ լեռ մը, անցնելու համար յաջորդ ձորը, ուր կը գտնուի թրքական Դեւին գիւղը, որը այժմ ամայի է: Լեռնային ճամբաներու մէջ շատ դժուար է ձիով ճամբորդութիւնը, իսկ հետեակները աւելի դժուարութիւններ կը քաշեն Յուլիսի տաքերուն լեռներն ի վեր բարձրանալով: Բացի այդ, ճամբուն վրայ գտնուած գիւղերը շատ փոքր են Զօրամասին բոլոր զինուորները ընդունելու համար: Այդ պատճառով, Զօ-

րամասին սկիզբը մեկ գիւղ է, իսկ ետևը՝ շատ հեռու՝ 30-40 վերստ ետ:

Դեւինի ձորը անցնելով կը մտնենք ուրիշ ձոր մը, որու մէջ կայ 70-100 տունէ բաղկացած հայկական Բիստ գիւղը: Զօրամասը կը մնայ այդտեղ:

ՅՈՒԼԻՍ 11.- Բիստ եկած է Ղարաբաղի Ազգային Խորհուրդի պատուիրակ Արշակ Շիրինեանը, որ յատկապէս եկած է հրաւիրելու Անդրանիկը որ իր Զօրամասով անցնի Ղարաբաղ եւ մնայ այնտեղ՝ խոստանալով հոգալ Զօրամասին բոլոր կարիքները:

Այդ ժամանակները Ղարաբաղի հայկական շրջանները բացառիկ դրութեան մէջ էին: Մէկ կողմէ, պոլշեիքեան զօրքերը Պաքուի ուղղութեամբ կը յառաջանային դէպի Եւլախ, միւս կողմէ, թիւրքերը, Գանձակի տիրանալէ յետոյ, կը ձգտէին արշաւել Պաքուի վրայ: Պաքուի հայ կոռուդներուն մեծ մասը դարաբաղցի հայեր էին, որոնց հետ հաղորդակցութեան [մէջ] մտնելը ամենամեծ նշանակութիւնն ունէր դարաբաղցիին համար: Մասնաւորապէս, զինուորական տեսակէտով, եթէ Պաքուն կապուէր Ղարաբաղի հետ թիւրքերու թիկունքին մեծ հարուած եւ հայոց համար *պազա* (թիկունք) կը լինէր:

Բայց Նախիջեւանի դրութիւնը աւելի լուրջ է. թիւրքերը աւելի սպառնական են այդ ուղղութեամբ: Հետեւաբար Անդրանիկ աւելի անհրաժեշտ կը գտնէ երթալ այդ ուղղութեամբ: Եւ Արշակ Շիրինեան կը վերադառնայ Ղարաբաղ:

Բիստէն դէպի Ապրակունիս ճամբան դարձեալ ելեւեջներ է: Բիսթտի ձորն ի վար գառիվարը սարսափելի է, ցից եւ նեղ ճամբայ մը, ուրկէ վտանգաւոր է խմբովին անցնիլ, մանաւանդ բեռնաւորուած զրաստներու համար:

Տասնեակներով ելեւեջներէ վերջ կը հասնինք Շուռուք հայկական գիւղը, եւ այնտեղէն ալ Փառադաշտ:

ՅՈՒԼԻՍ 12 .- Կը մեկնինք Փառադաշտէն: Ճամբան քիչ [մը] տեղ լեռնային է, բայց քիչ յետոյ հետզհետէ կը բացուի դաշտային մասը: Գիւղէն չորս վերստ հեռու, աջ թելի վրայ կը գտնուի Սմ-

բատայ բերդը՝ ցից բերդ մը, ստորոտը ունենալով թրքական գիւղ մը: Իսկ աջ կողմի վրայ, որպէս հսկայական կոթող, կը բարձրանայ Երլան-Տադին:

Աւելի առաջ կայ Նորաշէն անուն հայ եւ թիւրք խառն գիւղը, որուն թիւրք բնակիչները հեռացած են եւ այժմ այնտեղ կը բնակին հայ գաղթականները:

Կէս ժամէն արդէն Ապրակունիս ենք՝ ընդարձակ այգիներով, պտղատու ծառերով շրջապատուած արեւելեան գիւղ մը: Զօրամասը այստեղ պիտի կեդրոնանայ:

Զօրամասին հրամանատարութիւնը կը տեղաւորուի Ապրակունիսի վանքին մէջ, իսկ զինուորները, մօտի այգիներուն մէջ: Շոսեով եկած են նաեւ Գ. պաթալիոնը եւ թնդանօթները:

ՅՈՒԼԻՍ 13.- Վանքին մէջ տեղի կ'ունենայ խորհրդակցութիւն. Նախիջեւանէն եկած են Ազգային Խորհուրդի եւ Զինուորական Մարմնին լիազօրներ Աշոտ Մելիք-Մուսեան, պորուչիկ Երօ Խարազեան, պորուչիկ Բարունակ Պաղչէեան եւ ուրիշներ:

Ստացուած է Երեւանէն հեռագիր [մը] որով կը յայտնէ, թէ թրքական երկու պուկ զօրք իրենց արթիւլերիայով Շախթախթով կը յառաջանան դէպի Պարսկաստան, իսկ ուրիշներ, եկողներ կը պատմեն, թէ Թիֆլիսի մէջ թիւրքերու եւ գերմանացիներու միջեւ երեք օր ընդհարում է տեղի ունեցեր եւ թիւրքերը ի վերջոյ ըշուներ են:

Խորհրդակցութիւնը բաւական կը տեւէ, կը տրուին կարգ մը կարեւոր որոշումներ, որոնց իբր արդիւնք, Յուլիս 14ին Անդրանիկի ստորագրութեամբ յայտարարութիւններ կը հանուին հայերէն, ռուսերէն լեզուներով՝ հետեւեալ բովանդակութեամբ:

1. Այս թուականէն սկսեալ Անդրանիկ եւ իր Զօրամասը մաս կը կազմեն Ռուսական Կեդրոնական (այն ժամանակ՝ Խորհուրդներ) Կառավարութեան,⁶⁷ եւ կ'ենթարկուին անոր:

2. Համաձայն Պրէսթ-Լիթովսքի Դաշնագրին՝ Նախիջեւանի շրջանը կը յայտարարուի Ռուսաստանի անբաժան մաս:

⁶⁷ Նկատի ունի սովետական իշխանութիւնը:

3. Զինաթափում շրջանի ազգաբնակչության՝ առանց ազգի խտրության:

4. Շրջան(ին մեջ) կը յայտարարուի զինուորական դրութիւն եւ ամբողջ իշխանութիւնը կը պատկանի Զօրավար Անդրանիկին՝ մինչեւ Ռուսական Կեդրոնական Կառավարութեան հետ կապուիլը:

Այս յայտարարութենէն դուրս ձեռք կ'առնուին միջոցներ ստեղծելու տեղական *ատմինիստրացիա*,⁶⁸ դատարան, գաղթականական մարմին, թրանսփորթ: Նաեւ զինուորական կարգապահութեան համար կը ստեղծուի օրէնք եւ կը հաստատուի դաշտային դատարան:

Շրջանին երիտասարդութիւնը *մոպիլիզացիա*ի⁶⁹ պիտի ենթարկուի եւ ունենայ առ նուազն 4000 զինուած ուժ, որու հետ միասին Զօրամասը պիտի գործէ, ընդհանուր հրամանատարութեամբ Անդրանիկի:

Այս որոշումները տրուելէ վերջ բժիշկ Խ. Պօնափարթեան ղրկուեցաւ Կգնուտ գիւղը՝ անթել հեռագրով այս որոշումները հաղորդելու Խորհրդային իշխանութեան կողմէ Կովկասի Արտակարգ Կոմիսար Ստ. Շահումեանին, Պաքո:

Բայց կազմակերպութեան համար ժամանակ չկար. թիւրքերը արդէն Շախթախթ էին, եւ օրէ օր կը սպասուէր [անոնց յարձակումը]: Պետք էր նախ եւ առաջ շրջանի ազգաբնակչութեան զինաթափումը կատարել՝ թիկունքի վտանգը չէզոքացնելու համար: Զինաթափման առաջարկութիւն-հրամանը ղրկուեցաւ Նախիջեւանի թիւրք խաներուն, որոնք դանդաղեցան եւ պատասխանեցին, թէ ժողովուրդը զիրենք չի լսեր, ուրեմն հարկ պիտի ըլլար բռնի զինաթափ ընել:

Ա. պաթալիոնը, Սմբատի հրամանատարութեամբ, մեկնեցաւ Ղազանճիի ուղղութեամբ՝ տեղական ուժերու օժանդակութեամբ այդ լեռնային շրջանին զիւղերը զինաթափ ընելով անցնելու Նա-

⁶⁸ Ռուսերէն՝ администрация, վարչակազմ:

⁶⁹ Ռուսերէն՝ мобилизация, զօրակոչ:

խիջեաւ, ուր պիտի միանար Զօրամասին, որը դաշտի գիւղերը զինաթափ ընելով պիտի գար Նախիջեաւ:

ՅՈՒԼԻՍ 15.- Լուր կուգայ որ թիւրքերը ուժեր կեդրոնացուաց են պարսկական ճուլֆային մէջ: Այնտեղ մենք ունեինք դաշտային թնդանօթ եւ ռազմամթերք, հետեւաբար հրահանգուեցաւ պատասխանել եւ մինչեւ վերջ պաշտպանել ճուլֆան, կամուրջը:

ՅՈՒԼԻՍ 16.- Պետք է արագ սկսիլ զինաթափման գործին: Թիւրքերը արդէն համարձակօրէն կը մերժեն զինաթափ ըլլալ: Որոշուած է այսօր-վաղը սկսիլ: Շրջանին մէջ թուրքական ուժերու զլխաւոր կեդրոնները Եայճի, Նէրամ եւ Ճէրի գիւղերը եղած են, որոնց մէջ կան թիւրք հրահանգիչներ եւ թնդանօթ: Եայճին արդէն ինկած է: Ամենամօտը կը գտնուի Նէրամը, ուրեմն Զօրամասը պիտի նախ զինաթափ ընէ Նէրամը, ուրկէ վերջ կը մնայ միայն Ճէրին: Այնուհետեւ այլեւս զինուորական մեծ ուժ չի մնար ժողովուրդի մէջ:

Զօրամասը մեկնեցաւ դէպի Կզնուտ հայկական գիւղը, որմէ միայն 5 վերստ հեռու կը գտնուի Նէրամը:

Շամանակի քիչութեան եւ ուժերու անբաւականութեան պատճառով կարելի չըլլար տեղական մոպիլիզացիան գլուխ հանել. խոստացուած 4000 կրթուած զինուորի փոխարէն միայն 100-200 զինուոր կայ: Ոչ մէկը կը գոհաբերէ յօգուտ Զօրամասի զինուորներուն, որոնք, մերկ ու քաղցած, եկած են պաշտպանելու իրենց երկիրը, տունը, պատիւը:

ՅՈՒԼԻՍ 17.- Առաւօտ շուտ Զօրամասը կը շարժի թուրքական գիւղի ուղղութեամբ: Զինաթափման առաջարկին թիւրքերը կը պատասխանեն խրամատներէ կրակով: Քիչ յետոյ թշնամի երկու թնդանօթները կը սկսին կրակել զինուորներուն վրայ:

Գիւղը կը պաշարուի եւ կանոնաւոր կոիւր կը սկսի: Թիւրքերը ունին լաւ դիրքեր, բայց հայերը արդէն կը գրաւեն գիւղին կէտը: Թիւրքերը, յուսահատ, կը փորձեն քաշուիլ ու կը պայթեցնեն

ռազմամթերքի պահեստը: Սակայն տեսնելով որ պաշարումն է, թշնամին կ'ընէ յուսահատ դիմադրութիւն:

Սարսափելի տաք է եւ զինուորները դիրքերուն մէջ սաստիկ կը նեղուին ծարաւէն: Կզնուտցի կիներ կը սկսին ջուր փոխադրել դիրքերը: Զինուորները յոգնած են եւ անօթի:

Երեկոյեան Զօրամասը վերադարձաւ Կզնուտ՝ փոքր ուժեր միայն թողելով գիւղին շուրջ:

Նախիջեւանէն լուր կուգայ թէ այնտեղ թիւրքերը կրակ բացեր են հայերու վրայ, թէ կոհիւր սկսած է քաղաքին մէջ, թէ Ա. պաթալիոնը արդէն մօտեցեր է քաղաքին:

ՅՈՒԼԻՍ 18.- Կոհիւր ուժգին կերպով կը շարունակուի ճուլֆայի կողմը: Զիւաւորներ Շմաւոնին հարիւրեակը, կը մեկնին դէպի ճուլֆա: Ապրակունիսի տեղական հետեւակն ալ պիտի մեկնի:

Նախիջեւանի մէջ կոհիւր կը շարունակուի: Թիւրքերը զօրանցները գրաւելու մօտ են: Ստիպողաբար՝ օգնութիւն կուգուի:

ՅՈՒԼԻՍ 19.- Անդրանիկը որոշած է շարունակել տալ ճուլֆայի ուղղութեամբ դիմադրութիւնը, դաշտային թնդանօթով ոմբակոծել Նէիրամը եւ անցնիլ Նախիջեւան օգնութեան:

Առաւօտեան արդէն սկսած էր գիւղին պաշարումը, երբ Նախիջեւանէն լուր եկաւ, թէ «Անմիջապէս հասի ի, ապա թէ ոչ՝ կորած ենք»: Թիւրքերը թնդանօթներով կը ոմբակոծեն հայկական դիրքերը եւ քաղաք մտնելու վրայ են: Այս պատճառով, տեղական փոքրաթիւ ուժեր միայն թողելով Նէիրամի դիմաց, Զօրամասը եւ արթիւրեիան ուղղուեցան դէպի Նախիջեւան: Զօրամասը Եարքմճայէն անցնելով դիրք բռնեց քաղաքին եւ գիւղին մէջտեղ գտնուող առուի փոսի եւ պարտէզներուն մէջ:

Թշնամին կը գործածէր 12 թնդանօթ եւ բազմաթիւ միթրայեօներ: Աջ կողմէն Ա. պաթալիոնը եկած էր արդէն քաղաքին դիմաց, բայց չկրնալով դիմանալ թշնամիի կրակին՝ քաշուած էր ետ: Բուն Զօրամասին հետ գացող երկու հարիւրեակ ձիւաւորներ ալ հետեւած էին անոր: Իսկ Գ. Պաթալիոնի ունեցած անխոհեմ շարժում մը պատճառ եղաւ թշնամիի քաջալերութեան եւ անելի

յանդուզն դառնալուն: Զօրամասը մինչեւ գիշերուան ժամը 10ը մնաց՝ ումբակոծելով թրքական արթիլերիան եւ թրքական թաղը: Թիւրքերը, սխալմամբ, փոխանակ հայկականի թրքական թաղերը կը ումբակոծէին: Մենք հոս ունէինք երեք լեռնային եւ մէկ դաշտային թնդանօթ: Քաղաքը արդէն գրաւուած էր թշնամիէն՝ նախքան Զօրամասին քաղաք կարենալ մտնելը, եւ ահա գաղթականութեան ծայրը սկսաւ փրթիլ դէպի Կզնուտ, Ապրակունիս:

Զօրամասը սկսաւ ետ քաշուիլ, եւ կէս գիշեր էր [երբ] հասաւ Կզնուտ: Թշնամին հետզհետէ կը սաստկացնէր իր հետապնդումը:

Քաղաքին մէջ հերոսական դիմադրութիւն կատարուած էր, բայց թշնամին թիւով եւ տեխնիքայով գերազանց էր:

Այս կերպով, Նախիջեւանի հին եւ նոր ղեկավարներուն եւ ժողովուրդին անհոգութեան, անտարբերութեան պատճառով, այդ բարեբեր, հրաշալի շրջանը անցաւ թիւրքերուն ձեռքը՝ անչափելի վնասներ պատճառելով հայ ժողովուրդին:

Նոյն օրը, երեկոյեան դէմ, թիւրքերը գրաւեցին նաեւ Ճուլֆան: Նոր Զուղայի գաղթականութիւնը՝ այդ նահապետական արիւն կրող հայութիւնն ալ, իբր գաղթական, եկաւ խառնուիլ նախիջեւանցի եւ թիւրքահայ գաղթականութեան:

Զօրամասը կը սպասէ Կզնուտ[ի մէջ], որու բնակչութիւնն ալ կը քաշուի: Լուր չկայ Ա. պաթալիոնէն, հաղորդակցութիւն չկայ:

ՅՈՒԼԻՍ 20.- Զօրամասը կը քաշուի Ապրակունիս: Տեղի կ'ունենայ խորհրդակցութիւն. Աշոտ Մելիք-Մուսեան կը կարծէ, թէ թիւրքերը Ղազանճիի ուղղութեամբ պաշարողական շարժում կը կատարեն: Ա. պաթալիոնը հասած է Ղազանճի: Այդ գիւղն ալ կը գաղթէ: Շրջանը պիտի պարպուի: Ապրակունիս ալ կը գաղթէ: Եւ գաղթին հետ միաժամանակ կը պարզուին հայկական եսասիրութեան տգէղ պատկերներ:

Զօրամասին՝ այդ շրջանը մտնելէն ի վեր քանիցս յայտարարուած էր, ակներեւ էր Զօրամասի զինուորներուն կարիքը հագուստեղէնի, կօշիկի, ճերմակեղէնի, սնունդի, գուլպայի, վրանի եւայլնի: Ոչ ոք, ոչ մէկ իշխանութիւն, կումիսար, անհատ, ինքնա-

բերաբար կամ ստիպմամբ յանձնեց որեւէ առարկայ, որ օգտակար կրնար ըլլալ զինուորին, այնինչ գաղթին օրը անհատներու տուներէ, պահեստներէ դուրս կը հանուէին անհազին քանակութեամբ հագուստեղէն, վրան, ուտելիք, որոնցմէ սակայն զինուորը շատ չէր կրնար օգտուիլ, որովհետեւ արդէն ետ կը քաշուի ու հետը շատ բան չի կրնար տանիլ: Այդ իրեղէններէն օգտուելու ժամանակը անցած է արդէն:

Գաղթականներու ծանրօրէն բեռնաւորուած սայլերը շարուած են ամբողջ ճամբու երկայնքին: Ոտաւոր թէ ձիաւոր զինուորները կ'անցնին՝ փոշի բարձրացնելով: Կենդանիները, անվարժ, չեն կրնար քաշել սայլը, որովհետեւ շատ ծանր է: Փափուկ կեանքի վարժուած օրիորդներ ու տիկիներ, մանր երեխաներ, անգիտակից գալիք դժնդակութիւններուն, դեռ թեթեւօրէն կը քալեն: Ոչ ոք հաշիւ կրնայ տալ թէ ի՛նչ պատահեցաւ եւ վաղը ի՛նչ պիտի պատահի: Ոչ ոք կրնայ ներկայացնել, թէ ի՛նչ յուզմունքներ, ի՛նչ ապրումներ, ի՛նչ վախճան ունեցաւ այդ գաղթողներէն իւրաքանչիւրը: Ոչ ոք կրնայ ըսել, թէ Նախիջեւանի այդ ճոխ, հարուստ ու բազմամարդ հայութենէն ինչքա՛նը կորաւ, ինչքանը մնաց եւ ինչքա՛ն հարուստութիւն, կեանք փճացաւ:

Գիշերը գիւղերը, Փառադաշտ, Շուռուք, ինչպէս եւ ամբողջ ճամբան կայան են: Գաղթականութիւնը, զօրքը ցրուած, թափուած կը հանգստանան՝ վաղը նորէն շարունակելու ճամբան, դէպի անյայտը:

ՅՈՒԼԻՍ 21.- Մինչեւ Շուռուք ճանապարհը սայլերու համար յարմարութիւն ունի. բայց Շուռուքէն Բիստ հնար չկայ: Հետեւաբար ճամբուն վրայ կը մնան բոլոր սայլերը. ճամբու ամբողջ երկայնքին կը տեսնեք ընտանիքներ, որոնք զբաղած են սայլերու մէջէն կարեւորները անկարեւորէն գատելու գործով:

Գաղթականութիւնը եւ զինուորները մեծ դժուարութեամբ կը հասնին Բիստ: Զառիվարը կը դանդաղեցնէ ամէնքն ալ: Պէտք է զգոյշ իջնել. հակառակ պարագային գլորելու վտանգ կայ:

ՅՈՒՆԻՄ 22.- Լուր կը հասնի թէ Երօ Խարազեան Նախիջեան-
նի գաղթականներու հետ արդէն հասեր է Փարադաշտ, մեզ հետ
է նաեւ Աշոտ Մելիք-Մուսեան: Գաղթականութիւնը կուգայ եւ կը
հաւաքուի այնտեղ: Պիստը շատ յարմարութիւններ ունի դիմադ-
րութեան, ուստի տեղական ուժերը կը մնան այնտեղ: Իսկ Զօրա-
մասի այդ կողմերը մնալու կարիք չեն զգար քանի որ ուտեստ
չկայ:

ՅՈՒՆԻՄ 23.- Որոշուած է անցնիլ Ղարաբաղ, որովհետեւ այս
շրջանը լեռնուտ է եւ ցորեն չունի: Միանգամայն զինուորները
ազատ կացուցանելու եւ վերջ դնելու համար գաղթական- զին-
ուորութեան (որու հետեւանքով հաց ստանալու ժամանակ 100
զինուոր կը ներկայանայ, իսկ կռուի ժամանակ՝ հազիւ տասը,
բացի այդ, գիւղերէ անցած ժամանակ անկարգութիւն կ'ընէին
գաղթական-զինուորները, ինչ որ կը վնասէր Զօրամասի հմայ-
քին) Անդրանիկ կը յայտարարէ, թէ Զօրամասին զինուորները
ազատ են:

Դէպի Ղարաբաղ մի քանի ճամբաներ կան, մէկը Ալահի գի-
ղով կ'երթայ Գեղուայ ձորի մօտ եւ կ'իջնէ Ղափան (Ղարաբաղ).
միւսը՝ Նազրուան հայկական գիւղով եւ կ'երթայ դէպի Օխճիի
ձորով Ղափան. իսկ երրորդ մը կայ որ Յդնայի վերով Ռամիս
հայ գիւղով կ'երթայ դարձեալ Ղափան: Ատնցմէ առաջինը ամե-
նէն դիւրինն է, երկրորդը դժուար է, բայց աւելի ապահով քան ա-
ռաջինը, երրորդը հեռու է Բիստէն: Գաղթականութեան եւ զին-
ուորներուն մէկ մասը ընտրեց դիւրին ճամբան, բայց լեռան գա-
գաթը ելլելու ժամանակ այնտեղ խաշնարածութեամբ պարա-
պոզ թիրքերու կողմէ կրակի ենթարկուելով, բաւական կո-
րուստ տալէ վերջ, կը վերադառնայ ու կը շարունակէ դէպի Ղա-
րաբաղ երթալ երկրորդ ճամբով: Ժողովուրդին մէկ մասը մնաց
Բիստ, Փառակայ, Ռամիս, Յդնա Գողթանի շրջանը:

Իսկ Անդրանիկ, Զօրամասը, թիրքահայ գաղթականութիւնը
եւ նախիջեանցի գաղթականութեան մեծ մասը ընտրեցին երկ-
րորդ ճամբան:

Բխստէն մեկնելով, կը բարձրանանք դէպի վեր՝ գեղեցիկ այգիներու մէջէն: Վճիտ ջուրը կը հոսի եւ մէկ-երկու ժամէն կը հասնինք ջրառատ հայկական Նազրուան գիւղը՝ վերջինը եւ ամենաբարձրը Նախիջեանի շրջանին մէջ: Այնուհետեւ կը բարձրանանք Նախիջեանի շրջանը Ղարաբաղէն զատող լեռը Գաբու Տաղը: Գիշեր է արդէն երբ կը հասնինք օթեանելու յարմար տեղ մը. Յուլիս է, բայց ջուրերը սառի պէս պաղ են եւ շատ տեղեր սառած են: Կը գիշերենք այդտեղ՝ բայց դաշտի մէջ:

ՅՈՒԼԻՍ 25 .- Գեղեցիկ օդով կը լուսցնենք: Դեռ բաւական վերելք ունինք: Այդ լեռան վրայէն՝ առաջը կը պարզուի աննման համայնապատկեր մը. դէպի աջ՝ ամբողջ Նախիջեանի դաշտը, քաղաքը, գիւղերը, դիմացը Արագը, պարսկական Ղարատաղի լեռները, ձախ կողմը՝ Գողթանի լեռները, որոնց մէջերը տարածուած էին այնքան գեղեցիկ գիւղեր ինչպիսին Յդնա, Ագուլիս, Տանակերտ եւայլն.: Դէպի Ղարաբաղ դեռ ոչինչ կ'երեւի, որովհետեւ ետեւը աւելի բարձր լեռ մը կայ:

Այդ գագաթէն ոլորապտոյտ ձեւով կը փոխադրուինք ուրիշ լեռան մը լանջը: Այստեղ ճամբան շատ նեղ է, առանձին առանձին պէտք է քալել: Կը հանդիպինք պաղ աղբիւրներու, բայց ի՛նչ օգուտ՝ փորերնիս անօթի է եւ հաց չունինք:

Այդտեղէն պիտի բարձրանանք բուն այն լեռան գագաթը, որ երկու զաւառներու սահմանն է: Սարսափելի է վերելքը, ճշմարիտ Գողգոթա: Տից լեռ է, քարքարուտ, ճամբան մինչեւ վերջը հորիզոնական մօտ, քիչ [մը] թեք զիկզակներով կը բարձրանայ եւ մէկէ աւելի ձի կամ մարդ չի կրնար անցնիլ: Դժուար է մանաւանդ բարձուած ձիերու համար: Ամէն 10-15 քայլին կանգ պէտք է առնել՝ հանգիստ ընելու: Մէկ ժամէն հազիւ կը բարձրանանք գագաթը:

Եւ ահաւասիկ գեղահրաշ տեսարան. լեռան բարձր գագաթը ձիւնածածկ է. դէպի Ղարաբաղ կը պարզուի շատ գեղեցիկ, ջրառատ հովիտ մը: Առուները կը շողշողան արեւի ճառագայթներուն տակ: Դիմացը Ղարաբաղի լեռներուն մէկ մասն է եւ սեւ անտառներ:

Ղարաբա՛ղ...: Ինչքա՛ն անգամներ Ջօրամասին զինուորները ցանկացած էին լինել այնտեղ, անառիկ դիրքերու մեջ, կռուող ժողովուրդին հետ:

Լեռներն վայրէջքը ոչ նուազ դժուար է, քան վերելքը, բայց կ'իջնենք: Հրաշալի, կանաչ, ջրառատ եւ ծաղկազարդ հովիտ մըն է: Յովիտ է, սակայն դաշտին մեջ լեցուն են միտոնածաղիկը, գինարբուկը, մոլեխինդը, մի մոռնար գիւր եւ ուրիշ շատ ծաղիկներ: Ճամբան հովիտի միջով կը շարունակենք եւ քարքարոտ, բնական ամուր դիրքերու մեջէն կը մտնենք Վերին Ղափանի գիւղերու շրջանը: Թիւրքական առաջին գիւղը Շապատին գիւղն է, որը իր տեղն է: Չորով կ'անցնինք դէպի Քաջարան հայկական գիւղը: Վերին Ղափանի 40ի մօտ գիւղերէն միայն 4ը հայ են, մնացածները թրքական են: Քաջարանի մեջ թրքական գիւղերու ներկայացուցիչները կուգան, կը ներկայանան Ջօրավարին եւ կը յայտնեն իրենց անկեղծ բարեկամութիւնը հայերու: Այդ ներկայացուցիչները Ջօրավարի հետ ճամբորդեցին մինչեւ Հանդ հայկական գիւղը, ուր գիշերեցինք: Շրջանին բոլոր թրքական գիւղերը բարեկամական վերաբերմունք ցոյց տուին թէ՛ Ջօրամասին եւ թէ՛ եկող գաղթականութեան:

ՅՈՒՆԻՄ 26.- Հանդ գիւղէն կանուխ կը մեկնինք: Ճամբան շատ հրաշալի է: Ղափանի ձորը վիթխարի է, երկու կողմէն բարձր, անմատչելի լեռներ են, որ կը բարձրանան: Գագաթը ամառանոց է, ուր ելլելու համար առանձին ճամբայ կայ: Ցից լեռները աւելի անհեղատեսիլ են իրենց խոշոր քարերով, որոնք կարծես հիմա վար պիտի գան: Դարձուած տեղ մը, ձորին ամենանեղ տեղը, կը տեսնենք Դաւիթ Բէկի բերդին մնացորդները: Ամբողջ ձորը արդէն ինքնին բերդ մըն է: Միաժամանակ, առատ ջուրը հեղեղատով կը սահի ձորն ի վար անհազին աղմուկով: Տեղ մը թիւրք գիւղացիները Ջօրավարին առջեւ ուզեցին մորթել եզ մը եւ զայն հիւրասիրեցին կարագով ու մեղրով:

Երեկոյեան հասանք Ղափանի Կաթարսկի Ջաւոտները, այսինքն՝ Ղափանի պղնձահանքերը: Երկար ժամանակէ ի վեր կա-

նունաւոր տան երես, մաքուր հագած մարդ, ելեկտրականութիւն տեսած չէինք: Այստեղ այդ երեքէն ալ կար:

Զօրամասը բանակեցաւ շինութիւններու մօտ ընդարձակ այգիի մը մէջ:

Կաթարսկի Զաւոտը փոքր տեղ մըն է. հազիւ 40-50 տուն կայ, թէեւ բաւական կանոնաւոր ու մաքուր տուններ են: Ձորին մէջ է հաստատուած եւ շուկան է շրջանի գիւղերուն: Ղափանի ձորին ջուրը առաջին կանցնի եւ կը հայթայթէ ելեկտրական լոյս: Զարմանալի է, Ասիոյ այսքան խոր տեղերուն մէջ յանկարծ կը տեսնէք եւրոպական գործարաններու բարձր ծխնելոյզները, [որոնք] պղնձի հանքերուն են: Այժմ սակայն, ճամբաներ եւ հետեւաբար արտածել կարելի չլինելուն համար՝ գործը դադրած է: Գիւղի օդը վատառողջ է. մալարիա կը լինի. բայց շրջանին գիւղերը ունին գեղեցիկ օդ եւ մանաւանդ լեռնային գեղեցիկ տեսարաններ: Պարտէզներ շատ կան, պտուղը առատ է եւ ջուրը՝ մօտ: Տեղի Ազգային Խորհուրդը իր միջոցներով կ'աշխատի Զօրամասի պարենաւորումին օգնել:

Գիւղը եւ շուկան նոյնն են. թուրքերը շատ ուտելիք եւայլն կը բերեն ծախելու համար, իսկ հայերը՝ *մանիֆակտուր*⁷⁰ եւայլն: Կան եւ թիւրք արհեստաւորներ: Ամենամեծ պահանջ կայ հացի եւ այլ ուտելիքի: Հայերը արդէն չեն ծախեր, միայն թիւրքերն են որ կը բերեն ու կը ծախեն: Այս տեսակետով, շրջանին թիւրքերը բավական նպաստած եղան թէ՛ զինուորին եւ թէ՛ գաղթականութեան, թէեւ իրենք ալ օգտուեցան նիւթապէս:

ՅՈՒՆԻԲՍ 27.-Բանակին ետ մնացած մասերը եւ գաղթականութիւնը հետգհետէ կը հասնին. բոլորն ալ յոգնած, փոշոտած, անօթի, սպառած, սեւցած: Նախիջեւանէն նոր ելած գաղթականներուն մեծ մասը անճանաչելի դարձած է, այնքան ազդուներ են խեղճերը: Կօշիկները՝ պատռոտած, գլուխները՝ մազերը արձակուած, հագուստները փոշոտած, պատռոտած, գլխու մազերը՝ արձակուած, հագուստները՝ փոշոտած, պատռոտած: Շատերը այլ

⁷⁰ Ոռուերէն՝ мануфактура, գործվածք:

եւս չեն կրնար քալել, ոտերը ուռած են եւ ստիպուած են կա՛մ գաւազանի կոթնիլ կա՛մ մէկ ազգականին: Շատ հիւանդներ ու ուժասպառ եղածներ, անզգայ վիճակի մէջ ձիու, էշու կամ եզի վրայ բեռնուած կուգան:

Եւ բոլորը, բոլորը շուկայ հասնելուն՝ առաջին մտահոգութիւննին կ'ըլլայ քիչ մը ուտելիք ձեռք անցընել՝ ինչ գնով ալ որ ըլլայ: Քանի-քանի անհրաժեշտ իրեղէն, հագուստ, կարասի, գրաստ, կթան անասուն, սրտահատորի զարդեր ու զէնք ծախուեցան պատառ մը հացի կամ աման մը մածունի համար: Ղափանի շուկան կենդանութիւն էր ստացած. ամէն ինչ կը ծախուէր-կը գնուէր, ուղղակի Պոլսոյ Պիթ Պազարը⁷¹ կամ Թիֆլիսի Սալտաթսքի պազարն էր, բան մը աւելի:

Եւ այդ կարաւանը, հոսանքը մէկ ժամ, երկու ժամ, 100-200 հոգի չէր. ամբողջ օրեր, գիշերներ, տասնեակ հազարներով այդ ուժասպառ, քամուած էակները եկան ու անցան:

Կեանքը այս կերպ կ'ընթանայ: Գաղթականութիւնն ու զինուորները հետզհետէ կը մեկնին դէպի առաջ Գորիս:

Եկած է դարձեալ Գորիսի, Զանգեզուրի Կեդրոնական Ազգային Խորհուրդին կողմէ Արշակ Շիրինեան՝ հրաւիրելու Զօրավարը այնտեղ խոստանալով ամէն բանով օժանդակել Զօրամասին:

ՅՈՒՒԼԻՍ 31.- Զէնքի առատութեան եւ ուտեստի նուազութեան հետեւանքով նոր դժուարութիւններ մեջտեղ կ'ելլեն: Անօթի զինուորը կամ գաղթականը ամէն ինչ ծախելէ վերջ կը ձեռնարկէ նաեւ ծախել իր զէնքը, եւ որոհետեւ վերջին միջոցն է, կը ծախէ անոր որ աւելի կը վճարէ, հայ թէ թիւրք, որովհետեւ, սովորաբար, թիւրքերը աւելի կը վճարեն, նոյնիսկ երեւակայական զիններ, հետեւաբար կրնան ծախել նաեւ թիւրքերուն: Բացի այդ, կարգ մը վատ խառնուածքով, շահասէր հայեր գաղթականէն կամ զինուորէն գնելով կը ծախեն թիւրքերու լոկ շահի համար:

⁷¹ Թրքերէն՝ bit bazar, բառացի՝ լուի, ոջիլի շուկայ, փոխաբերաբար՝ հազար ու մի մանրուքի շուկայ:

Այսպիսի դեպք մը բռնուեցաւ այսօր: Վրդովեցուցիչ դեպք է, եւ եթէ որեւէ տեւական եւ հաստատուն իշխանութիւն լինէր, պէտք էր հրացանազարկ ընէր երկու կողմն ալ, բայց տեղական ազգային իշխանութեան երկմտութիւնն ու վարանումը արգելք էին վճռական միջոցներու:

ՕԳՈՍՏՈՍ 2.- Անդրանիկը եւ Զօրամասը կը մեկնին Ղափանէն դէպի Գորիս՝ Տաթեւի վանքի ճանապարհով: Ճամբան շատ վատ է, նախ զիկզակներով կը բարձրանայ լեռան գագաթը, յետոյ վար կ'իջնէ ուրիշ ձոր մը, ապա կրկին կը բարձրանայ միշտ զիկզակներով: Զափագանց դժուար է ճամբան. շատ ձիեր կը մնան. բեռները կը թափին, շատեր ճամբու գիւղերուն մէջ ստիպուած են մնալ, շատեր ճանապարհին վրայ: Բաւական գիւղեր, հայկական թէ թրքական ցրուած են ճամբուն վրայ՝ Կաթար, Կեւովարտ, Աջաջուր, Ախտախանա, Զօպանլու, Օխտար, Տօրհնի եւ այլն: Բոլոր այս գիւղերուն մէջ, ու ճամբաներուն վրայ, շատ թիւրքեր աճապարած էին ուտելիքներ բերել ծախելու համար զինուորներուն եւ գաղթականներուն դրամով, փամփուշտով եւ կամ որեւէ կտորեղէնով:

Զառիվերին գագաթը գեղեցիկ լեռնադաշտ է՝ Ինճէ պէլը, որ թիւրքերու ամառանոց է: Ճամբան կը շարունակուի լեռնադաշտով: Կրկին ձոր մը անցնելէ վերջ, հեռուն կ'երեւան խորխորատներ, Տաթեւ գիւղը, եւ Տաթեւի վանքը: Նախքանի գիւղը հասնիլը, ճամբան կ'անցնի անտառի միջով:

Կը հասնինք Տաթեւի վանքը: Հսկայ խորխորատի մը վրայ կառուցուած ամրակուր վանք մըն է՝ իր մօտը ունենալով Տաթեւ գիւղը: Հրաշալի բերդ է Տաթեւը, եռանկյունի մը գագաթին շինուած, որուն երկու կողմերը ժայռուտ խորխորատ է իսկ ետեւը՝ ահագին լեռներ: Առաջին խորխորատը Որոտնայ ջուրն է, որ խոխոջելով կը հոսի եւ կ'երթայ թափիլ Հաքարուի եւ Արազի մէջ:

Այստեղ է շարժուն սիւնը որ թէեւ կը շարժի, կը ճօճի, բայց չ'իյնար: Վանքը կեղտոտուած ու անշքացած է: Կը զիշերենք վանքը: Այդ զիշերը կը յիշեցնէ հին երջանիկ օրերու ուխտագնա-

ցութիւնը, բայց ամիսն՝ ս, սա ուխտագնացութիւն չէ: Բոլորը մտայլ են, գաղթականութիւնը յուսահատ:

ՕԳՈՍՏՈՍ 3.- Կէսօրէ առաջ ճամբայ կ'ելլենք: Վանքին ան-միջապէս մօտէն կը սկսինք արդէն իջնել ձորն ի վար: Դժուար է իջել: Մէկիկ-մէկիկ կ'իջնենք: Վարը, ձորին յատակը, կայ Սատանայի կամուրջը՝ անագին քարածայոյ մը, ձորի մէկ կողմէն միւսը բնականէն ձգուած: Դէպի ջուրը նայիլ այդ կամուրջէն սարսափելի է, գլուխ կը պտտցնէ: Կամուրջին վրայ կան հանքային ջուրեր, որոնք տեղացիներու ըսածով, բուժիչ ազդեցութիւն ունին: Հրաշալի տեսարան ունի Սատանայի կամուրջը:

Կամուրջէն կը բարձրանանք ուրիշ գառիվեր մը: Ապա դաշտային ճամբով կը յառաջանանք, եւ անցնելէ վերջ ծառազարդ ձոր մը, կը մօտենանք Գորիսի, որ սակայն դեռ չ'երեւար:

Ճանապարհի ամբողջ երկայնքին, ջուրերու վրայ թափուած է գաղթականութիւնը՝ ջանալով հանգստանալ, ծարաւը յարգեցնել եւ կենդանիները կերակրել:

Յանկարծ ձորի մը գագաթէն կը տեսնուի Գորիսը՝ Ձանգեզուրի շրջանի կեդրոնական քաղաքը: Ձորը երկու մասի կը բաժնուի մէջտեղի գետակով. մէկ կողմը՝ անկանոն, հին գիւղ մըն է. իսկ միւս կողմը՝ կանոնաւոր, ընդարձակ փողոցներով ու պարտեզներով նոր քաղաքը, եւ ամբողջ ձորի երկայնքին՝ պարտեզներ, կանաչութիւն:

Կ'իջնենք ձորն ի վար: Ժողովուրդը եւ Ազգային Խորհուրդը մեծ հանդիսաւորութեամբ կը դիմաւորեն Զօրավարը: Զօրքը կը տեղաւորուի պարտեզներու եւ շէնքերու մէջ:

ՕԳՈՍՏՈՍ 4-13.- Կեանքը Գորիսի մէջ այլազան է, բայց բոլոր օրերը նոյն ձեւն ու բովանդակութիւնը ունին: Ազգային Խորհուրդը կը հոգայ, թէեւ անբաւարար քանակութեամբ, զինուորներուն ուտեստը: Այդ պատճառով, զինուորները կը ծախեն ինչ որ ունին, նոյնիսկ ոմանք շահու. նպատակով սկսած են առուտուրը արհեստ դարձնել: Այդ պատճառով է որ Գորիսի Պազա-

րը կենդանութիւն ստացած է, ինչպէս էր Ղափանի Հանքերը, եւ զինքը կը բարձրանան առասպելական ձեւով:

Զինուորները ցրուած են ամէն կողմ: Բացի այդ, գաղթականութիւնը կը հասնի: Մաս մը արդէն նախապէս եկած է: Բոլոր ջուրերուն եզերքները, հրապարակները, դաշտերը, նոյնիսկ պարտէզները գրաւուած են անոնցմէ: Օդը սկսած է ապականիլ այսքան բազմութեան անմաքրութեան հետեւանքով:

Գաղթականութիւնն ալ կը մասնակցի շուկայի կենդանութեան՝ ծախելով իր վերջին մնացորդները: Պարտէզներու, պտուղներու հունձքի խնդիրը բաւական անախորժութեան եւ միջադէպերու տեղի կուտայ: Անօթի եւ առանց դրամի գաղթականութիւնն ու զինուորութիւնը կ'իյնան ծառերու պտուղներուն վրայ, հասած թէ տհաս, պարտէզներէն կը հանեն գետնախնձորը եւ արտերէն՝ հունձքը:

Այս երեւոյթը վրդովեցնող է չվարժուած ու խրոխտ դարաբաղցիին, որ ղեկավարող մտայնութեան բացակայութեան հետեւանքով անմտօրէն կը դիմէ զէնքի: Անվերջ հրացանաձգութիւն էր, որ տեղի կ'ունենար այդ խնդրոյ առթիւ, եւ մինչեւ վարժուելին, բաւական մարդ ալ սպաննուեցաւ: Քիչ չէր պատահեր որ կէս զիշերին անվերջ հրացանաձգութեան աղմուկը արթնցներ բովանդակ ժողովուրդը: Պատճառը այն էր որ զիշերով գաղթականները գացեր են մէկուն արտէն քիչ մը քաղելու կամ գետնախնձոր հանելու: Ոչ ոք կար որ այդ ժողովուրդին հասկցնէր բոլոր այն տգեղութիւնը, ոճրագործութիւնը որ էր՝ սպաննել այն խեղճ գաղթականին, հայուն որ կը փորձէ, կ'ուզէ ապրիլ:

ՕԳՈՍՏՈՍ 13.- Դրութիւնը անորոշ է: Թէ՛ զինուորութիւնը, թէ՛ գաղթականութիւնը անկազմակերպ են: Ամէն մէկը միայն իր մասին է որ կը խորհի: Ոմանք արդէն անցած են դէպի Շուշի, գաղտնի ճամբաներով, ուրիշներ լեռնային ճամբաներով անցեր են Սիսիան եւ աւելի առաջ՝ Երեւան: Շատեր այնտեղ ազգականներ ունին, կ'ուզեն երթալ, ուրիշներ կ'ուզեն մնալ:

Այդ պատճառով, այսօր Անդրանիկ հրատարակեց թռուցիկ մը որով կը յայտնէր Զօրամասին, թէ նկատի առնելով ստեղծո-

ւած աննպաստ պայմանները Զօրամասին, թրքահայ գաղթականութեան եւ Թրքահայ Դատին հանդէպ, եւ ոմանց տրամադրութիւնը՝ երթալու Երեւան՝ կ'առաջարկէ չերթալ Երեւան, զինաթափ չլինել երբեք, կոխը շարունակել մինչեւ վերջը՝ ի պաշտպանութիւն թրքահայ ժողովուրդի ֆիզիկական գոյութեան եւ քաղաքական դատին: Այդ թռուցիկով կը յայտնէր, թէ ինք կը համաձայնի Կովկասի շրջաններէն հեռանալ թրքահայ գաղթականութեան հետ միասին միայն այն ատեն, երբ Դաշնակից պետութիւններու կողմէ տրուէր հաստատուն երաշխիք:

Առաւօտեան Զօրամասին զինուորները շարուեցան կարգի, որոնց պիտի խօսէր Անդրանիկ: Ուզողը պիտի երթար Երեւան, [իսկ] ով որ մնար Զօրամասիո մէջ՝ պիտի խոստանար ենթարկուիլ զինուորական տիսիպլինի⁷²: Յայտնեց թէ ճիշդ է որ կարգապահութեան համար զինուորը պէտք է ամէն կարգի բաւարարութիւն ստանայ, բայց չէ՞ որ եղած ատեն ինք չէ խնայէր հացը, հագուստը, ռազմամթերքը: Թուեց թէ միւս կողմանէ զինուորը ինչ կերպով չարաչար գործածած է այդ հանգամանքը, թէ խնամիւթիւն եղած է: Ով կը մնայ՝ պէտք է խիստ կարգապահութեան ենթարկուի:

Կը մնար որ ամէն մէկը որոշէր իր ընելիքը, գաղթական է, թէ զինուոր, եւ եթէ զինուոր է՝ կատարէ իր պարտականութիւնը: Զինուոր լինելը որոշելէ վերջ կը մնար ընելիքի մասին մտածել: Մէկ մասը կը մտածէր անցնիլ Շուշի եւ այնտեղէն՝ Եւլախ, ուր կը յուսացուէր միանալ Պաքուի կողմի ուժերուն, պոլշեիք թէ անգլիացի: Մէկ մասը կ'ուզէր երթալ Երեւան. մէկ մասը կը խորհէր անցնիլ Մեղրի, անցնիլ Արագը եւ Մուծամբար գիւղով (Պարսկաստան-Ղարատաղ) երթալ Թավրիզ, միանալ անգլիացիներուն, որոնց մասին լուր կար թէ հասած են այնտեղ:

Բայց նախքան ռեւէ վճռական որոշում տալը եւ քայլ առնելը, ամէն ոք կը սպասէր այս կամ այն կողմէն իրական լուրի մը: Իսկ լուրերը, իրական կամ մտացածին, հրապարակի վրայ կը վխտան. չկայ ռեւէ միջոց զանոնք ստուգելու:

⁷² Ֆրանսերէն՝ discipline, կարգապահութիւն:

ՕԳՈՍՏՈՍ 15.- Լուրերը ասելի շատ Շուշիէն կուգան, որովհետեւ Գորիս են Շուշիսկի, Գանձակսկի Բօլկերուն դեկավարները: Գորիսէն դէպի Շուշի ճանապարհը փակ է. թիրքերը բռնած են: Միայն սուրհանդակներով է որ յարաբերութիւնը կը պահուի: Այսօր Շուշիէն սուրհանդակ եկաւ: Լուրերը լուսատեսական են. 5000 անգլիացիներ 400 թնդանօթներով եկեր են Պաքու, 25,000 ալ պիտի գան. Ջօրավար Ալէքսէի 30,000 քազաքներով կը յառաջանայ դէպի Թիֆլիս, անգլիացիները Թավրիզի վրայով [դէպի] Ճուֆա կը յառաջանան: Միւս կողմէ ալ թիրքերը կոտորեր են Նուխիի եւ Արեշի շրջանի հայութիւնը, եւ Գորիսի եւ Շուշիի մէջտեղ գտնուող ձորին մէջ պաշարեր են այն գաղթականները, որոնք կ'ուզէին երթալ Շուշի: Հետեւաբար, ձիաւորներ կը փութան անոնց օգնութեան:

Լուրերը, ինչպէս կ'երեւի, այլազան են: Օր մը լուր կը հանեն թէ անգլիացիները մինչեւ այսինչ տեղը հասեր են, օր մը, թէ թիրքերը Պաքուն գրաւեր են, օր մը, թէ Երեւան կոիւ կայ եւ թէ եզիտիները թիրքերէն գրաւեր են չորս թնդանօթ: Եւ այսպէս, ըստ հրապարակուած լուրերուն, համաձայն զօրքին, գաղթականութեան ու տեղացիներուն տրամադրութիւնը կը բարձրանար կամ կ'իջներ:

Լուր մը, որուն Անդրանիկ երբեք չէր հաւատար եւ միշտ հակառակը կը պնդէր՝ Պաքուի գրաւումն էր թիրքերուն կողմէ: Ամէն անգամ երբ այդ լուրը հրապարակ կ'ելլէր, միշտ կը պնդէր, թէ անկարելի է այդ, քանի որ ինք աչքովը տեսած է այն ռազմամթերքը, թնդանօթները եւ զրահապատ օթօմօպիւնները, որոնք փոխադրուած էին այնտեղ քաղաքի պաշտպանութեան համար: Եւ վերջէն, մինչեւ որ շօշափելի փաստեր եւ շատ վստահելի աղբիւրներէ չլսէ, չի հաւատար: Ամսուն 21ին լուր եկաւ, թէ թիրքերը Պաքուն վերցուցեր են եւ թէ մէկ տիպիզիոն⁷³ թիրքական զօրք կուգայ Ղարաբաղ, իսկ ամսուն 26ին Երեւանէն կը տեղեկացնեն, թէ Պաքուի մէջ անգլիացիները մեծ յաղթանակ տարեր

⁷³ Ֆրանսերէն՝ division, զօրամաս:

են եւ բռներ 8000 գերի, թէ անգլիացիք գրաւեր են Թավրիզը եւայլն:

Ձանգեզուրի եւ մասնաւորապէս Գորիսի շրջանը ցորենով աղքատ է: Նոյնիսկ նախքան պատերազմը, ամէն տարի ահագին քանակութեամբ ալիւր կը ներածուէր Ռուսաստանէն: Այս տարի թէն հունձքը առատ է, բայց թէ մէկ մասը փճացած է կենդանիներու եւ մարդոց ձեռքով: Ուրեմն Ազգային խորհուրդը հետզհետէ կը դժուարանայ իր քիչ օժանդակութիւնը տալ զինուորին, կրնայ միայն 1000 հոգիի ապրուստը հայթայթել:

Արդէն երկար ժամանակէ ի վեր զօրքը ուտելու համար բացի փաթաթէսէ ուրիշ բան չէր կրնար գտնել, ինչ որ առիթ տուած էր կատակախօս զինուորի մը դրութիւնը ներկայացնելու հետեւեալ նախադասութիւնով. «Ուտելիքի ցանկն է. առաւօտ՝ փաթաթէս, կէսօրին՝ գետնախնձոր, երեկոյեան կարտոֆիլ (ռուսերէն եւ դարաբաղցիի լեզուով՝ փաթաթէս)»:

Ուրեմն պէտք է թողուլ Գորիսը եւ երթալ ասելի ցորեն ունեցող տեղ: Այդպիսին է Միսիանը, ուր համեմատաբար առատ է ցորենը: Թէ՛ գաղթականութիւնը չէ գացած այնտեղ եւ թէ՛ մանաւանդ Երեսանին, Հայկական Հանրապետութեան մօտ լինելով՝ ցանկացողները անվտանգ կրնային երթալ:

Ուրեմն, Ջօրամասը պիտի շարժի դէպի Միսիան:

ՕԳՈՍՏՈՍ 27.- Կէսօրէ վերջ ամէն ինչ պատրաստ է մեկնելու համար, յոյս կայ որ երեկոյեան, մութը չկոխած, կը հասնինք Միսիանի հայկական գիւղերէն մէկը: Ջօրամասիո հետ միասին կը շարժի նաեւ Գորիսի շրջանը գտնուող գաղթականութիւնը, որը տեղաւորուած է եայլաներուն ու ձորերուն մէջ:

Ձիաւորներուն մեծ մասը արդէն եայլան կը գտնուէր: Գորիսի ժողովուրդը հաւաքուած է եւ ողջերթ կը մաղթէ Անդրանիկին ու Ջօրամասին: Միսիան երթալու համար ճանապարհը կը բարձրանայ Գորիսի ձորը կազմող ձորն ի վեր: Վերը բաց դաշտ է, ասելի ճիշդ լեռնադաշտ՝ Գորիսի եայլան: Հակառակ ամառ լինելուն՝ առատ խոտ կայ, այնպէս որ ձիերը լաւ կը կշտանան:

Զանգեզուրեն դեպի Միսիան տանող շուտ ճանապարհի վրայ գիւղ չկայ, Բայց շուտ ճանապարհէն ոչ շատ հեռու, Որոտան գետին եզերքը, փոս դիրքերու մէջ, կան թրքական Աղուտի, Վաղուտի, Ուրուտ գիւղերը: Այս գիւղերուն մէջի թիրքերը աւագակաբարոյ են եւ անուանի՝ շրջանին մէջ իրենց ըրած աւագակութիւններով: Ռուսական յեղափոխութենէն ի վեր աւելի յանդուգն դարձած են եւ փակած են շուտ ճամբան Միսիանի եւ Գորիսի միջեւ, տասնեակներով հայ ճամբորդներ կողոպտած, դեպի տուն վերադարձող զինուորներու զէնքերը գրաւած եւ սպանած են, այնպէս որ ոչ մէկ հայ, ոչ մէկ նոյնիսկ զինուած խումբ կը համարձակէր շուտով անցնիլ Միսիանէն Գորիս կամ Գորիսէ Միսիան երթալու համար: Շատ ստիպողական պարագաներու մէջ, ստիպուած էին Դարպասի լեռնային, վտանգաւոր ճամբով անցնիլ Տաթեւ-Շնհէր⁷⁴ եւ Գորիս, այսինքն Որոտան գետի միւս ափով: Զօրամասը ի հարկէ չէր կրնար այդ փախստական ճամբով երթալ, որովհետեւ անհնար է այդ ճամբով թրանսփորթ փոխադրել:

Զօրամասը հազիւ եայլայէն մտած էր այդ թիրքական գիւղերուն շրջանը, երբ դիրք մտած թիրքերը սկսան կրակ բանալ զինուորներուն վրայ: Լաւագոյն դիրքերը գրաւած էին արդէն: Կռիւր սկսած էր: Ստիպուած՝ զիշերը պիտի մնայինք եայլան, բացօթեայ, ցուրտին:

Կռիւր հետզհետէ տաքցաւ: Բայց թիրքերը ի վերջոյ տեղի տուին եւ նախ ապաստանեցան իրենց գիւղերուն մէջ եւ ապա՝ լեռները: Բայց Զօրամասը մնաց բաց դաշտի մէջ, զիւղերը չմտաւ:

Աղուտի-Վաղուտիի ասպատակութիւնները արգելք եղած էին, որ Շուշինսկի եւ Գանձակսկի Բոլկերուն պատկանող երկու դաշտային թնդանօթները չկարենան Միսիանէն Գորիս փոխադրել: Զօրամասի դեպի Միսիան շարժուելէն օգտուիլ ուզելով եւ յուսալով որ ճամբան, գէթ ժամանակաւորապէս, բացուած կը լինի, այդ թնդանօթները, Սասունսկի Բոլկի զինուորներու հետ,

⁷⁴ Ներկայիս՝ Շինուհայր:

կուգան դէպի Գորիս. բայց թրքական Շաքի ու Ղալաճուխ գիւղերը դիմադրութիւն ցոյց տալերնուն պատճառով ստիպուած կը լինին ումբակոծել այդ գիւղերը, որու հետեւանքով այդ գիւղերուն բնակիչները կը քաշուին իրենց եայլաները: Այսպէսով, ժամանակաւոր կերպով, Միսիանի եւ Գորիսի ճանապարհի արգելքները վերացած լինելով Զանգեզուրի շրջանը գտնուող գաղթականութիւնը փոխադրուեցաւ Միսիանի շրջանը: Միաժամանակ, բնական է, այդ գաղթականութիւնը քիչ ու շատ օգտուեցաւ թիւրքերու թողած գիւղերու ուտեստեղէնէ:

Երեկոյեան լսեցինք որ Գ. պաթալիոնի հրամանատար Բժ. Խ. Պօնափարթեան եւ ձիաւոր հարիւրեակի հրամանատար Սարգիս Ճէպէճի,⁷⁵ փոխանակ Միսիան գալու, մեկնած են Ղափանի գծով դէպի Մեղրի, իրագործելու համար Մուծամբարով Թավրիզ երթալու ծրագիրը:

ՕԳՈՍՏՈՍ 29.- Զինուորները եւ ձիերը յոգնած են, պէտք է կազդուրուին: Հետեւաբար կը մնանք ու կը գիշերենք թրքական գիւղերու մէջ:

ՕԳՈՍՏՈՍ 30.- Կը յառաջանանք դէպի Միսիանի հայկական շրջանը: Եւ անհա գեղեցիկ տեսարան մը կը պարզուի առաջնիս: Գեղեցիկ հովիտ մըն է, որու մէջտեղէն կը հոսի Որոտնայ գետը: Եզերքին վրան կան գեղեցիկ գիւղեր, իսկ այդ հովիտին շուրջը՝ գեղեցիկ բարձրութիւններ, աջ կողմը՝ եայլաները, ձախ կողմը՝ դէպի Նախիջեւանի դաշտը տանող բարձրութիւնները, դիմացնիս Արաբսայի բարձրութիւնները:

Քիչ աւելի առաջ կը հասնինք Միսիանի կեդրոնը եղող Անգեղակոթ հայկական գիւղը: Շատ անշուք գիւղ է Անգեղակոթը, որուն բնակիչները, ժամանակին, գաղթած են Պարսկաստանի շրջանէն. եկուորներ են անոնք ինչպէս եկուորներ են նաեւ Ուր, Մազրա գիւղերուն բնակիչները: Գիւղը ծառ չունի, բայց դէպի Ո-

⁷⁵ Հետագային՝ 1920-ին, Հաճընի ինքնապաշտպանութեան հրամանատար, զոհուած քաղաքին անկման օրը:

րոտնայ գետը, որը այստեղ կը կոչուի Բազարչայի գետ, կան գեղեցիկ ծառաստաններ: Ունի առողջ կլիմայ եւ պաղ ու վճիտ ջուր:

Անգեղակոթի դիմաց, ձորի մէջ, ջուրի միւս եզերքը կան Պէլէք եւ Շաղաթ Հայկական գիւղերը:

ՕԳՈՏՈՍ 31.- Անգեղակոթ լեցուած է. Ջօրամասի մէկ մասը կը փափաքի թողուլ Միսիանը եւ գնալ Երեւան: Ոմանք ընտանեկան պատճառներ ունին: Բացի զինուորներէն կան եւ հրամանատարներ, որոնք եւս կ'ուզեն, որոշած են, մեկնիլ դէպի Դարալակեազ՝ Երեւանեան Հանրապետութեան սահմանները: Անոնք իրենց որոշումները կը պատճառաբանեն հետեւեալ տեսակետներով.

1. Առանց պետական օժանդակութեան, առանց ռեւէ ուտեստի, դրամի, ռազմաթերթի աղբիւրի՝ անհնար է Ջօրամասը պահել: Ջօրամասը տեղական միջոցներով կարելի չէ պահել:
2. Այդ շրջանը, ըստ հայ-թրքական դաշնագրի, կը մնայ Ադրբեջանի սահմաններուն մէջ. հետեւաբար թիւրքերը պիտի չհանդուրժեն, որ Ջօրամասը այդտեղ մնայ: Արդէն լուրեր կը շրջին, թէ կարճ ժամանակէն թիւրք եւ հայ *քուխիտներ*⁷⁶ մը պիտի գայ այդ կողմերը՝ վերջնական սահմանները ճշդելու, եւ եթէ այդ պարագային Ջօրամասը այդ շրջանները լինի՝ անպայմանօրէն ընդհարումներ տեղի պիտի ունենան: Իսկ մեր զինուորը ի վիճակի չէ մեծ եւ երկար կռիւ մղելու, քանի որ անօթի է ու մերկ:
3. Քաղաքական տեսակետով, Ջօրամասի անկախ գործունեութիւնը վատ կ'անդրադառնայ հայ եւ թիւրք յարաբերութեան վրայ, մանաւանդ այնպիսի ժամանակ մը, երբ Երեւանի կառավարութեան գոյութիւնը մագէ կախուած է: Այդ պարագային, Ջօրամասին ղեկավարները չեն կրնար ազատիլ պատասխանատուութենէ:

⁷⁶ Ֆրանսերէն՝ *commission*, յանձնախումբ:

Այս առարկություններուն Անդրանիկ կը պատասխանէր, որ իրենք Զօրամասի ուտեստի, պահուելու մասին մտածելիք ոչինչ ունին: Այդ [բաները] ինք կ'ապահովէ ամէն կերպով, տեղական ժողովուրդը տրամադիր է ամէն գոհողութիւն ընելու, միայն թէ Զօրամասը մնայ: Բացի այդ, Զօրամասը ապրեցնելու համար երբեք տեղական միջոցներ չեն պակսիր, կարելի է գտնել:

4. Որ եթէ երբեք թիրքերուն կարելի, կամ աւելի ճիշդը՝ ձեռնտու լինէր, Զօրամասին գոյութիւնը կամ բացակայութիւնը երբեք արգելք պիտի չկրնար ըլլալ Երեւանի դէմ պատերազմ յայտարարելու եւ գայն վերացնելու: Ընդհակառակը, Զօրամասին գործունէութիւնը թերեւս աւելի վերապահ պահէ թիրքերը այդպիսի քայլէ մը: Պարզ է, որ թիրքերը Երեւանի կառավարութիւնը իբր ժամանակատր շրջան մը, էթափ⁷⁷ մը կը նկատեն իրենց ծրագիրին: Երբ գայ ժամանակը, Պաքուն գրաւուի, թիրքերը պիտի չուշանան որպէս ափ մը խոտ գայն ալ փրցնելու:

Միւս կողմէ, երկիրը ունի ինքնապաշտպանութեան շատ մը յարմարութիւններ. ժողովուրդը տրամադիր է չենթարկուիլ թրքական իշխանութեան եւ կռուիլ: Դժուարը մինչեւ մէկ ամիս կամ ամիսուկէս է, որմէ վերջ ճամբաները կը փակուին ձիւնով եւ որեւէ զինուորական գործողութիւն անկարելի կը դառնայ մինչեւ գարուն:

Իսկ մինչեւ գարուն համոզուած է, որ անպայման փոփոխութիւն տեղի կ'ունենայ ի նպաստ մեզի, որովհետեւ խորապէս, հոգով-մարմնով հաւատացած է, որ Դաշնակիցները պիտի յաղթեն եւ Գերմանիան դիակ դարձնեն:

Այս ամէնը սակայն չեն կրնար համոզել Զօրամասի հրամանատարներուն մեծ մասը, որոնք որոշած են հեռանալ:

Լուր կուգայ թէ Սասունակի Բոլկի տասնապետ Թոչնակը սպաննուած է Գիւմրիի հայերու կողմէ:

⁷⁷ Ֆրանսերէն՝ *étape*, հանգրուան:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1.- Այսօր դէպի Դարալակեազ եւ այնտեղէն ալ դէպի Նոր Բայազիտ-Երեւան. կը մեկնին Ա. Պաթալիոնի նախկին հրամանատար Սմբատը, Արտաշ Խանը, հրամանատարներէն Շմաւոնը, Փիլոսը, Հասրաթը եւ ուրիշ շատեր: Զօրամասին ամբողջ մինչեւ այժմեան եղած կազմը կը քանդուի, որովհետեւ ոչ մէկ հարիւրեակի կամ վաշտի մէջ լրիւ թիւ կայ:

Զինուորներուն մէկ մասը, արդէն նախապէս ճամբայ ելած էր, մէկ մասն ալ այսօր կը մեկնի: Բոլորը միասին պիտի հաւաքուին ռուս մոլոկաններու Բազարչայ⁷⁸ գիւղը եւ բոլորը միասին պիտի անցնին Դարալակեազ, որովհետեւ Չուլ թրքական գիւղին մօտ ճանապարհը վտանգաւոր է:

Այսպէսով, մօտ 4000 հոգիէ բաղկացած այն բազմամարդ Զօրամասէն, որ էր Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասը, կը մնար միայն հաստատ՝ հրամանատարը՝ Զօրավար Անդրանիկը եւ 1300ի չափ զինուորներ: Բացի այդ, փորձուած հրամանատարներն ալ մեկնած էին:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 2.- Անդրանիկը, ուրեմն, պիտի տանի Զօրամասին ամբողջ հոգը. պէտք է նորէն կազմակերպել, վերակազմել Զօրամասին դիւանը, մատակարարութիւնը, տնտեսական մասը, Զինուորական Բաժանմունքը, վաշտերը, հարիւրեակները:

Գէթ միայն ա՛յդ ըլլար զբաղման առարկան: Միսիանի ու Նախիջեւանի միջեւ կայ Գիւմրի-Գժաձոր շրջանը՝ հայկական եւ թրքական գիւղեր: Այդ շրջանը բանալին է Միսիանի, որովհետեւ Նախիջեւանի ուժը եթէ գրաւէ Գիւմրին-Գժաձորը՝ Միսիանի դիմադրութիւնը հարցական կը դառնայ: Թիւրքերը արդէն գրաւած են այդ շրջանին հայկական գիւղերը մինչեւ Պատամու, մնացած են միայն Գիւմրի, Գժաձոր, Նորս եւ Նորս-Մէզրէ: Այդ գիւղերուն ալ առաջարկութիւն եղած է զինաթափ լինելու եւ ենթարկուելու թրքական իշխանութեան: Այդ առաջարկութեան թէեւ հայերը որեւէ վճռական պատասխան չեն տուած, թէեւ ժողովուրդին մեծ

⁷⁸ Ներկայիս՝ Գորիսայք գիւղ:

մասը, ղեկավարութեամբ Շաւարշի որոշած է չենթարկուիլ, բայց կա՛յ մաս մը ազդեցիկ շրջանակ, որ տրամադիր է ընդունելու եղած առաջարկութիւնը: Գիւմրի-Գժաձորը շատ հեռու է Միսիանէն՝ 30 վերստ, եւ առանց այնտեղ իրական ուժ ունենալու դժուար է ազդել: Մակայն այդ կարեւորագոյն շրջանը անտես առնել մեծ վտանգ է: Միայն Անդրանիկի վճռական հրամանը եւ կոչը կրնային ազդել. ուրեմն, գրաւոր թէ բերանացի թէ գործով, Անդրանիկ ամէն միջոց պիտի գործադրէր, որպէսզի գիւմրի-գժաձորցիք անխոհեմաբար չդաւաճանէին Ղարաբաղի հայութեան:

Ի պատիւ Գիւմրի-Գժաձորի զիտակից եւ ազգանուէր երիտասարդութեան, հայերը երբեք անձնատուր չեղան թիրքերուն. եւ թիրքերը երբեք չհամարձակեցան զենքով գրաւել այդ շրջանը ու անցնիլ անելի առաջ:

Մտահոգութեան ուրիշ առարկայ մը Զօրամասին Միսիան մնալ-չմնալուն, եւ եթէ մնար՝ անոր պարենաւորման հարցն էր:

Բացի այդ, տեղական իշխանութիւն կազմակերպուած չլինելուն՝ պէտք էր վճռել գաղթականի ու տեղացիի, գաղթականներու, ինչպէս եւ տեղացիներու միջեւ ծագած վէճերը, ինչպէս եւ զբաղիլ տեղական զինուորական ուժի կազմակերպութեան հոգսով:

ՄԵՊՏԵՄԲԵՐ 4.- Գորիսէն Միսիան կուգան Զանգեզուրի Կեդրոնական Ազգային Խորհուրդի անդամ Արշակ Շիրինեանը, Գեղեոն Տ[էր] Մինասեանը եւ Ազգային Խորհուրդի Ղարաբաղի լիազօր պարուչիկ Յովակ Ստեփանեանը: Սասունսկի Բոլկի հետեւակները կը մեկնին Միսիանէն դէպի Դարալակեազ:

ՄԵՊՏԵՄԲԵՐ 5.- Այսօր ամբողջ Միսիանի հայկական գիւղերուն կոմիսարները հրաւիրուած են Անգեղակոթ՝ ժողովի:

Անդրանիկ անոնց կը յայտնէ իր ցանկութիւնը՝ իմանալ ժողովուրդին կամքը. արդեօք ժողովուրդը կը փափաքի՞, որ Անդրանիկ մնայ Միսիան, թէ ոչ, արդեօք ժողովուրդը տրամադիր է կռուիլ թիրքերու դէմ եւ զինաթափ չըլլալ անոնց: Եւ եթէ ժողովուրդը այս երկու հարցերուն դրապէս կը պատասխանէ, ար-

դեօք յանձն կ'առնե՞ տնտեսական գոեղություն ընել եւ ի՞նչ կերպ:

Եկող կոմիսարները թէեւ ժողովրդական ընտրութեամբ կոմիսար են եւ ժողովուրդին կամքը կ'արտայայտեն, բայց որովհետեւ իսկիւրը ծանր էր, իրենց կարծիքները յայտնելէ վերջ որոշեցին աւելի լայն ներկայացուցչական ժողովի հրաւիրել Միսիանի հայկական եւ ռուս մոլոկան գիւղերը եւ այդ կերպով տալ իրենց վճռական որոշումը:

ՄԵՊՏԵՄԲԵՐ 11. - Այսօր զինուորական դատավարութենէ վերջ, Զինուորական Խորհուրդին որոշումով եւ Անդրանիկի հաստատութեամբ հրացանագարկ կ'ըլլան զինուորներ կիւրինցի Սահակ Հովհէանը եւ շապինգարահիսարցի Բարունակ Պաղչէանը, որոնք Մուխութութեան գիւղի մէջ խեղդամահ սպաննած էին՝ շապինգարահիսարցի Մկրտիչ Պաշլայեօյիքեանը, անոր ինչքերուն տիրանալու համար:

ՎՃԻՌ

1918 թուի Յուլիս 15-28-ին, Վարդավառի Կիրակին, Միսիանի Մուխութութեան գիւղին մէջ, Սասունսկի բոլկի զինուորներէն՝ Շապին-Գարահիսարի Էնտիրես գիւղացի Մկրտիչ Պաշլայեօյիքեանը (Էմի) խեղդամահ ընելով սպանած լինելու յանցանքով մեղադրուած, նոյն բոլկի զինուորներէն կիւրինցի Սահակ Հովհէանի, Շապին-Գարահիսարի Վերին Ածպտեր գիւղացի Բարունակ Մեսրոպ Պաղչէանի, պրոսացի Գեորգ Թումանեանի եւ խարբերդցի Գրիգոր Տէր Միմոնեանի դատավարութիւնը տեղի ունեցաւ 1918 թուի Օգոստոս 29ին, Անգեղակոթի մէջ, Գեներալ-Մայոր Անդրանիկի յանձնարարութեամբ և Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասի սօթնի *կամանտիրներու*,⁷⁹ *նոդնի*⁸⁰ *կամանտիրներու*, *զվոտներու*,⁸¹ բժշկի և Սասունսկի բոլկի

⁷⁹ Ռուսերէն՝ *сотный командир*, հարիւրեակի հրամանատար:

⁸⁰ Ռուսերէն՝ *роta*, վաշտ:

⁸¹ Ռուսերէն՝ *звод*, դասակ:

ներկայացուցի մասնակցութեամբ գումարուած սպայական ժողովի միջոցաւ:

Սկզբը մեղադրուածները ուրացան իրենց արարքը, սակայն իրենց վրայ կատարուած խուզարկութեամբ դուրս եկան սպանուած Էմիի քով գտնուած իրեղէններ, *փորթմոնէ*⁸² շքանշան, Կեորկիեվսկի Խաչ եւ փողեր, որոնց մեծ մասը, համաձայն վկաներու ցուցմունքին, կը պատկանէր Պաշ-Ապարանի կոիւնտերուն մէջ վիրատրուելով մեռած՝ հանգուցեալ Մկրտիչ Պաշըպէտյի-քեանի եղբօրորդի Ագարիկ Պաշըպէտյի-քեանի:

Այս փաստերուն վրայ, մեղադրուածները ստիպուեցան խոստովանիլ իրենց արարքը, եւ իւրաքանչիւրը՝ իր մասնակցութեան բաժինը:

Համաձայն խոստովանութեանց, ոճիրը գործած են Սահակ Հովիկեանն ու Բարունակ Պաղչէեանը, որոնք Վարդավառի Կիրակիի գիշերը, միասին, քունի մէջ խեղդամահ ըրած են Մկրտիչ Պաշըպէտյի-քեանը՝ տիրանալու համար անոր փողերուն, ձիուն եւ այլ ինչքերուն: Ապա դիակը խոտի դէզերու տակ պահելով, յաջորդ օրը թաղած են հանգուցեալին մնացած տանը՝ պարտեզին մէջ, աթարներու տակ: Դիակին մասին զօրամասին բժիշկը յատուկ պեղում կատարելով, նշանակուած տեղէն ելաւ սպանուողին դիակը, որու ինքնութիւնը հաստատուել վերջ (աջ ձեռքը կտրուած լինելով սովորական ձեռնոցը կը կրէր դիակը) թաղուեցաւ Մուխութուրեանի գերեզմանատան մէջ:

Միւս մեղադրուած Գեորգ Թումանեանը, գիշերը այդ ոճիրին ակնաստես լինելով հանդերձ, սպառնալիքի տակ լռած էր, յաջորդ օրը, դարձեալ սպառնալիքի տակ, մասնակցած էր դիակի թաղման: Այս կերպով, ոճիրը գործողները, գիտնալով հանդերձ ճշմարտութիւնը, չէին խոստովանած նոյնիսկ հարցաքննութեան ընթացքին:

Իսկ խարբերոցի Գրիգոր Տէր Միմոնեանը, ոճիրին ոեւէ մասնակցութիւն եւ այդ մասին տեղեկութիւն չունենալով հանդերձ,

⁸² Ֆրանսերէն՝ porte monnaie, դրամապանակ:

հարցաքննութեան ընթացքին պահած էր մարդասպան Սահակին տուած իրեղէններու կապոցը:

Վերոյիշեալ տուեալներու հիման վրայ՝ սպայական ժողովը վճռեց.

1. Մահուան դատապարտել՝ ունեցած գոյքերուն ու փողերուն տիրանալու նպատակով, կանխամտածութեամբ, Մկրչտիչ Պաշրպէտիքեանը խեղդամահ ընող Սահակ Հովիկեանն ու Բարունակ Պաղչէեանը:

2. Միևչեւ պատերազմին վախճանը բանտարկութեան դատապարտել Գէորգ Թումանեանը:

3. Երկու ամսուայ բանտարկութեան դատապարտել Գրիգոր Տէր Սիմոնեանը:

Վերոյիշեալ վճիռը Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասի հրամանատար Գեներալ-Մայոր Անդրանիկի կողմէ հաստատուելէ վերջ գործադրութեան դրուելով, 1918 Օգոստոս 29ին Անգեղակոթի մէջ հրապարակաւ հրացանազարկ եղան կիրինցի Սահակ Հովիկեանն ու Շապին Գարահիսարի Վերին Ածպտեր գիւղացի Բարունակ Պաղչէեանը:

Իսկ միւս դատապարտուած Գէորգ Թումանեանը եւ Գրիգոր Տէր Սիմոնեանը ուղարկուեցան Գորիսի բանտը՝ կրելու իրենց սահմանուած պատիժը:

Հաստատում եմ վերոյիշեալ վճիռը.

Գեներալ-Մայոր ԱՆԴՐԱՆԻԿ

Լուր կուգայ թէ թիրքերը դարձեալ առաջարկեր են Գիւմրի-Գժաձորի հայութեան՝ ենթարկուիլ թրքական իշխանութեան եւ զինաթափ ըլլալ:

ՄԵՊՏԵՄԲԵՐ 12.- Այսօր պատմական օր է: Անգեղակոթի մէջ, Միսիանի հայկական եւ ռուսական զիւղերու կոմիսարներն ու ժողովրդական ներկայացուցիչները ժողովի հրաւիրուած են: Վճռական նշանակութիւն եւ հետեւանք ունին այդ ժողովի որոշումները: Ժողովին օրակարգն է՝ 1. Անդրանիկի եւ իր Զօրամասի Միսիան մնալ կամ չմնալու հարցը: 2. Եթէ հարցը դրական

վճիռ ստանայ, անոր պահանջները բաւարարելու հարցը: 3. Տեղական ինքնապաշտպանութեան հարց: 4. Թնդանօթներու եւ ռազմամթերքի փոխադրութեան հարց:

Անդրանիկը, իբր ժողովրդական մարդ, չէ ուզած առանց ժողովրդեան կարծիքին որեւէ բան ընել, Միսիան մնալ թէ ոչ:

Միսիանի գրեթէ բոլոր գիւղերու - բացի Գիւմրի-Գժաձորէն, որոնց պատուիրակները ուշ հասան-, ներկայացուցիչները եկած էին: Ժողովը տեղի կ'ունենայ Անգեղակոթի եկեղեցիին մէջ:

Անդրանիկ ժողովին պարզեց օրակարգի խնդիրներուն եւութիւնը եւ ժողովի վճիռներուն ունենալիք կարեւորութիւնը: Յայտնեց, թէ ինք չ'ուզեր ժողովուրդի կամքին հակառակ երթալ, հետեւաբար Միսիանի ժողովուրդին կը հարցնէ՝ կ'ուզէ՞ն որ ինք եւ իր Զօրամասը մնան: Կը յայտնէ, թէ թիւրքերը ամէն կերպ կ'աշխատին ընկճել ու իրենց ենթարկել հայութիւնը՝ զայն վերջնականապէս վերացնելու համար, թէ այդ բանին համար պէտք է կռուիլ: Միաժամանակ ասելցուց, թէ ժողովը թող հասունօրէն մտածէ, որովհետեւ իր ներկայութիւնը Միսիանի մէջ անպայմանօրէն պատճառ պիտի ըլլայ որ թուրքերու հետ ընդհարումներ լինին, դժբախտութիւններ պատահին: Բսկ եթէ ժողովուրդը չի ցանկար իր ներկայութիւնը, թող չ'մտահոգուի թէ Անդրանիկ ո՛ր կ'երթայ, ի՛նչ կ'ընէ. ի՛նք գիտէ թէ ո՛ր կ'երթայ, ի՛նչ կ'ընէ:

Ժողովուրդին եւ ժողովին տրամադրութիւնը արդէն յայտնի էր. բոլորը որոշած էին կռուիլ եւ երբեք չընդունիլ թիւրքական իշխանութիւնը, որովհետեւ լավ կը հաշուէին, թէ թիւրքերը ինչպէ՞ս պիտի վերաբերուէին մասնաւորապէս Միսիանի հայութեան հետ: Բսկ Անդրանիկի ներկայութիւնը Միսիանի մէջ՝ մեծ բարեբախտութիւն կը համարէին: Հետեւաբար, ժողովը միաձայնութեամբ որոշեց՝ խնդրել Անդրանիկէն, որ իր Զօրամասով միասին մնայ Միսիան:

Այս որոշման վրայ, անցնելով օրակարգի միւս հարցերուն՝ Զօրամասի պահանջներուն բաւարարութիւն տալու խնդրին, ըստ եղած առաջարկութեան, ժողովը որոշեց՝ Զօրամասի կարիքներուն համար, Միսիանի 22 կտոր գիւղերէն *բասկլատկա-*

յով⁸³ հաւաքել առ այժմ 4000 փութ ցորեն եւ 2000 փութ գարի. ինքնապաշտպանութեան համար 20-25 տարեկաններու մոպի-լիզացիա [կատարել], եւ տրամադրել ռազմամթերքի փոխադ-րութեան համար հարկաւոր քանակութեամբ ձիեր:

ՄԵՊՏԵՄԲԵՐ 14.- Լուրերը զարմանալի կերպով հակասա-կան են այս շրջանին՝ ամենանպաստաւոր էն մինչեւ աննպաս-տը, հաւասար առատութեամբ եւ վստահելիօրէն կը շրջաբերին: Ըստ նպաստաւոր լուրերուն՝ Պաքուի ուժերը յաջողած են եւ կոիւր այժմ Գանձակի տակ է. միւս կողմէ՝ ռուսերը հասեր են մինչեւ Տուշէթ (Թիֆլիսէն ոչ հեռու):

ՄԵՊՏԵՄԲԵՐ 15.- Սասունակի Բոլկը, որու հետեւակները արդէն մեկնած են դէպի Դարալակեազ, որոշած է մեկնիլ Մի-սիանէն եւ երթալ Դարալակեազ: Արդարեւ, ձիաւորները կը հե-ռանան դէպի Բազարչայ եւ այնտեղէն ալ Դարալակեազ, ուր կը յուսան ապրելու աւելի միջոցներ գտնել:

ՄԵՊՏԵՄԲԵՐ 16.- Այսօր Գորիսէն նամակ ստացուած է, ըստ որում Պաքուի ուժերը Եւլախը կը ումբակոծեն (Եւլախը Պաքու--Գանձակ երկաթուղագիծի վրայ, Գանձակի մօտ, քաղաք մըն է, ուր կայ երկաթուղիի մեծ կամուրջ մը), թէ Ասկերանէն թնդանօ-թի ձայները լսելի կը լինին: Միաժամանակ կ'աւելցնէ, թէ Զաքու-ղի վրայ (Գորիսէն Շուշի ճանապարհի վրայ ձոր մը) կոիւ կայ:

ՄԵՊՏԵՄԲԵՐ 17.- Որոշուած է որ Զօրամասը մնայ Միսիան կամ Զանգեզուր: Բայց, ի հարկէ, Զօրամասին հարկաւոր են հա-գուստ, զէնք եւայլն: Բարեբախտաբար, զարնան սկիզբէն, Ղա-րաբաղ եւ Գանձակ երթալու համար Թիֆլիսէն, Մեծ Ղարաքիլի-սէն ձամբայ ելած էին Շուշիսկի եւ Գանձակսկի Բոլկերը, ո-րոնք իրենց հետ կը փոխադրէին բաւականաչափ ռազմամթերք եւ զինուորական իրեղէն: Այս Բոլկերու [զինուորներուն] թիւը

⁸³ Ռուսերէն՝ раскладка, ստացագիր:

շատ քիչ էր: Իրեղենը տեղերնին հասցնելով, տեղի վրայ պիտի կազմուէին բազմամարդ զօրամասեր, որոնց պիտի բաժնուէին այդ իրերը:

Բայց մեծ դժուարութիւններով այդ ռազմամթերքին եւ հագուստեղէնին մէկ մասը հազիւ Միսիան, Գորիս հասցնելէ վերջ, հնարաւոր չէր եղած անելի առաջ, Շուշի և Գանձակ տանիլ, որովհետեւ թիւրքերը Գորիսէն Շուշի գացող ճանապարհը՝ Զաբուղի ձորը, փակած էին: Ուրեմն, այդ գոյքերը՝ հագուստ, կօշիկ, եւ ռազմամթերքը կարելի էր գործածել, ի հարկէ խնայողաբար եւ իւրաքանչիւր տեղի ալ բաժինը պահելով, շրջանի ինքնապաշտպանութեան համար կոտորէնէրուն:

Այդ պատճառով, այսօր Զօրամասին հետեւակները, որոնք գրեթէ մերկ են եւ առանց համազգեստի, շատերը նոյնիսկ *սիւլի*⁸⁴ հագուստներ կը կրեն, պիտի երթան Բոնակոթ գիւղը ստանալու համար ինչ որ կարելի է:

Անգեղակոթէն դէպի Բոնակոթ ճամբան այնքան ալ հաճելի չէ. բարձրութիւններ են որ պիտի բարձրանանք: Յանկարծ ձորի մը մէջ, աչքիդ կը պարգուի հողաշէն, ընդարձակ եւ ծառեր ունեցող գիւղ մը՝ Բոնակոթը: Գիւղը շրջանին ամենամեծ եւ զարգացած, հարուստ գիւղն է:

Անմիջապէս կը սկսի հագուստեղէն եւայլն բաժնելու գործը: Զինուորները շարուած են. մարդ կը շուարի՝ ո՞ր մէկուն չտայ. բոլորն ալ մերկ են եւ կամ պատռտած հագուստներով: Դժուար է խճմտօրէն ըսել թէ այսինչը կարիք չունի, որովհետեւ, իրապէս, բոլորն ալ հագուստ չունին: Կօշիկ բնաւ չունին. շատեր ծակ տրեխներով, պատռտած կօշիկներով են: Շատեր վրանին մէկ հագուստ միայն ունին՝ առանց ճերմակեղէնի: Զինուորներէն ամէն մէկը ունի առանձին ձեռի գլխարկ. ոչ մէկունը միւսինին չի նմանիր: Գուլպայ ոչ մէկը ունի: Սակայն այդպէս ըլլալով հանդերձ, պէտք է ընտրութիւն կատարել, որովհետեւ սահմանափակ քանակութիւնով միայն տրամադրելի իրեր կան:

⁸⁴ Յրանսերէն՝ civil, քաղաքացիական:

Վատ-լաւ սակայն զինուորները քիչ [մը] կարգի եկան. ամէն մէկը բան մը ստացաւ:

Երեկոյեան դարձեալ լուր կըստացուի՝ աննպաստ. Զաքարի վրայ արդէն լուրջ կոիւ է, ձորէն անդին գտնուող հայկական մեծ գիւղը՝ Ղարաղջաղը, կ'այրի. Շուշինսկի եւ Գանձակի Բոլկի հրամանատար բոլկովնիկ (քոլունէ) Մէլիք-Շահնազարեան⁸⁵ օգնութեան պիտի երթայ, Գորիսէն: Միւս կողմէ Միսիանի, այսինքն Գիւմրի-Գժաձորի կողմէ լուրերը աննպաստ են. թիւրքերը կրկին առաջարկեր են հայերուն զինաթափ ըլլալ եւ տուեր են պայմանաժամ: Թիւրքերը հետզհետէ կը յառաջանան դէպի Ղարաղջաղ եւ արդէն այդ կողմի քանի մը հայկական գիւղեր ենթարկուելու են, իսկ Գիւմրիի մէջ հայերու տրամադրութիւնը այնքան ալ վճռական չէ: Բացի այդ, քանիցս թիւրք պաշտօնատարներ եւ ժողովուրդը յայտնած են հայերու, թէ 20,000 թրքական ուժեր արդէն կը պաշարեն Միսիանը եւ առաջխաղացում պիտի ըլլայ երեք ուղղութեամբ՝ Արաւիւս (Միսիան), Գիւմրի եւ Չուլ-Մարտիրոս գիւղերու ուղղութեամբ: Անգեղակոթէն կը տեղեկացնեն, թէ այնտեղ Չուլի ուղղութեամբ թնդանօթի ձայներ կը լսուին:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 18.- Կը մեկնինք Բոնակոթէն: Պիտի երթանք Ուզ, Ղարաքիլիսէ հայկական գիւղերը: Ճանապարհը դաշտով է: Քիչ յետոյ կը հասնինք Ուզ: Փոքր գիւղ է, եւ այնքան հարուստ, բայց ժողովուրդը հիւրասեր է: Ապա կը մեկնինք դէպի Ղարաքիլիսէ, որ իր դիրքով Միսիանի կեդրոնն է: Այստեղ է որ կը կազմակերպուին տեղական վաշտերը:

Ուզէն կամ Բոնակոթէն Ղարաքիլիսէ երթալու համար պիտի անցուի Բազարչայի գետէն (Որոտոնայ գետ): Գիւղը քարաշէն է եւ ջուրի եզերքին: Բնակչութիւնը հայ-թիւրքխառն եղած է, բայց զարնան կոիւներուն ժամանակ, թիւրքերը փախած ըլլալով՝ այժմ զուտ հայկական է: Ունի պատմական եկեղեցի մը: Այստեղ Զօրավարը կը դիմաւորեն տեղական նորակոչ[իկն]երէ կազմակերպուած վաշտերը: Եռուզեռի մէջ է գիւղը. զինուորները կու-

⁸⁵ Գնդապետ Սոկրատ Բէկ Մէլիք-Շահնազարեան:

գան-կ'երթան, մարգանքներ կ'ընեն: Գիշերը կը մեկնինք Անգեղակոթ:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 19.- Գիւմրի-Գժաձորի դրութիւնը այսօր Զէ, ոչ թէ ուժի տեսակէտով, այլ բարոյական կորովի, վճռականութեան: Կան անհատներ, եւ անոնք դիրք-ազդեցութիւն ունեցողներ են, որոնք տրամադիր են ենթարկուելու թիրքերուն: Ասոնց ղեկավարն է գիւղի կոմիսար Նիկոլայ Աստուածատուրովը նախկին չինովնիկ մը: Այդ մարդը այսօր կուգայ Անգեղակոթ, եւ զինաթափ լինելով՝ կը բանտարկուի:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 22.- Բոնակոթ ենք դարձեալ, զինուորական պահեստներով զբաղած: Թիրքերու դէպի Սիսիան արշաւելու լուրերը հետգհետէ անելի յամառ կը դառնան: Ամենավտանգաւոր կէտը Արաւիւս-Շիւլար ուղղութեամբ ըլլալիք արշաւանքն է, որովհետեւ եթէ երբեք թիրքերը Արաւիւս-Շիւլար գծով յառաջանան ձորով կ'երթան Աղուտի-Վաղուտի թիրքական գիւղերը եւ այսպէսով Սիսիանի գիւղերը կը բաժնեն երկու մասի, որով թէ՛ հայերը կը բաժնեն երկուքի եւ թէ՛ կը կտրեն Գորիսի հետ հաղորդակցութիւնը: Այս ծրագրի իրագործման համար Սիսիանի ծայր մասին մէջ գտնուող Օրթագիւղ, Ճօմարտլու եւ Արաւիւս թիրքական գիւղերը թշնամի ուժերու համար իբր խարխիս պիտի գործածուէին. Նախիջեւանի կողմէն եկած թրքական ուժ մը այդ գիւղերու մէջ հանգստանալով ու կեդրոնանալով՝ շուտով և դիւրաւ կ'իրագործէր իր ծրագիրը: Հետեւաբար, անհրաժեշտ էր այդ գիւղերը հեռացնել իրենց տեղերէն:

Այս ուղղութեամբ Բոնակոթի մէջ տեղի ունեցաւ շրջանի բոլոր ժողովրդական ներկայացուցիչներու ժողով, որը որոշեց իրագործել վերոյիշեալ գիւղերէն թիրք ժողովուրդը հեռացնելու հարցը, մանավանդ որ այս վերջերս այդ գիւղերուն բնակիչները իրական վտանգ մը դարձած էին իրենց հարեւան հայկական գիւղերուն, ամէն գիշեր եւ ցերեկ ահռելի հրացանաձգութեամբ արգելք կը լինէին հայերուն կատարելու իրենց կալի աշխատանքները:

Գիշերով կը հասնինք Թագագիւղ հայկական գիւղը:

ՄԵՊՏԵՄԲԵՐ 23.- Առաւօտ շուտ կը սկսի շարժում՝ Օրթագիւղ եւ Ճօմարտլու թիւրքական զիւղերու դէմ միանգամայն: Թիւրքերը քաւական կը դիմադրեն ու կը քաշուին սարերը, նոյնը նաեւ Արաւիւս գիւղը: Զոհերուն թիւը մեծ չէ, որովհետեւ կռիւին նպատակը անելի թիւրքերը զիւղերէն դուրս քշել է: Այս կերպով Միսիանի շրջանի այդ զիւղերը այլեւս չեն կրնար խարխիս ծառայել թշնամիի այդ ուղղութեամբ ըլլալիք յառաջխաղացութեան, որովհետեւ Արաւիւսէն մինչեւ յաջորդ թիւրքական գիւղը առնուազն մէկ օրուայ հեռաւորութիւն ունի, ինչ որ այդ լեռներուն մէջ կանոնաւոր գորքի համար կը ներկայացնէ մեծ դժուարութիւն:

ՄԵՊՏԵՄԲԵՐ 25.- Կը մեկնինք Ուզ եւ ապա՝ Ղարաքիլիսէ: Դրութիւնը շատ լաւ չէ, միայն թէ այժմ գէթ Միսիանի կողմէն վտանգ չկայ:

Նախիջեւանէն լուր չկայ: Թիւրքերու՝ այդ շրջանը գրաւելէն ի վեր անկարելի է հաղորդակցութիւն ունենալ շրջանին հետ: Ոչ ոք տեղեկութիւն ունի, թէ ի՞նչ կը կատարուի այն կողմերը եւ թէ ի՞նչ եղան այն հայերը, որոնք կամայ թէ ակամայ մնացին: Այսօր Նախիջեւանի Աստապատ գիւղէն Յ. Մ. կը յաջողի երթալ մինչեւ իր գիւղը՝ գիշերով եւ վերադառնալ: Ըստ անոր պատմածին, ամբողջ Նախիջեւանի շրջանը հայութիւն չեն թողած. մեծ մասը կին, մարդ, երեխայ կոտորած են եւ գեղեցիկ աղջիկները՝ տարած: Գիւղին մէջ շատ տուներ դեռ լեցուն են հայերու դիակներով, ինչպէս եւ հարէմները՝ հայ աղջիկներով:

ՄԵՊՏԵՄԲԵՐ 26-27.- Դրութիւնը Գորիսի շրջանին մէջ հետզհետէ սպառնալից կը դառնայ: Ղարաղլաղը այրելէ վերջ թիւրքերը անելի համարձակ եւ վտանգաւոր կը դառնան: Այդ քաջ գիւղի օգնութեան երթալու ձեռնարկը յաջողութիւն չի գտներ:

Հիմա թիւրքերը սկսած են յարձակիլ Զանգեզուրի շրջանին վրայ՝ երեք ուղղութեամբ՝ Կոռնիձորի, Խոզնասլարի եւ Խանաձախի ուղղութեամբ:

Երկրորդ, երրորդ պատգամաւորութիւնն է որ կուգայ Զանգե-
զուրի Ազգային Խորհուրդին կողմէ՝ խնդրելով անյապաղ օգնու-
թիւն:

Դրութիւնը բարդ է. նախ Գորիսի եւ Միսիանի միջեւ գտնուող
թրքական Աղուտի-Վաղուտի գիւղերը դարձեալ Միսիան-Գորիս
ճանապարհը փակած են, ճանապարհը նորէն Դարպասի լեռ-
նային ճամբով է: Եթէ Զանգեզուրի ժողովուրդը դժբախտութիւնը
ունենայ ստիպուելու նահանջել, այն ատեն լեռնային ճանա-
պարհը շատ դժուար եւ գրեթէ անկարելի [պիտի լինի], քանի որ
միայն մէկ մարդ կրնայ անցնիլ այդ ճամբով: Փոքր անուշադրու-
թիւն մը մահ է:

Կասկած չկայ, որ այս բոլորը թրքական ուժերու օգնութեամբ,
մասնակցութեամբ է որ տեղի կ'ունենան: Բռնուած է արաբ գերի
մը, որը կը պատմէ, թէ Իպրայիլէն (Ռումանիա) Բաթում եկած
են. իրենց պաթալիոնը երեք օր երկաթուղիով գալէ վերջ, հինգ
օր ալ շոստով եկեր են. իրենց կեդրոնն է Կարեակիին, որ իրենց
հետ կայ 8 միթրայեօզ եւլն., եւլն.:

Այս ամէնը ցոյց կուտան, թէ Գորիսը վտանգի մէջ է: Պետք է
օգնութեան հասնիլ, եւ ամէն ինչ նախատեսելով՝ պէտք է անվ-
նաս դարձնել Աղուտի-Վաղուտին, ապահովել շոստն եւ Միսիա-
նը, մի գուցէ խաղ լինի: Հետեւաբար, Անդրանիկը նամակ գրեց
Դարալակեազ Սասունսկի բոլկին ու Եւպոնիին, որպէսզի գան
Միսիան եւ մնան այնտեղ, եւ հրամայեց որ Միսիանէն ալ 100
զինուոր երթայ Գիւմրի-Գժաձոր օգնութեան:

Միաժամանակ, Միսիանի ինքնապաշտպանութեան համար
զենքի տակ կանչուեցան 25-31 տարեկանները՝ բռնելու համար
ամբողջ Միսիանի կարեւոր կէտերը՝ Բազարչայ-Գիւմրի- Գժա-
ձոր, Բնունիս, Թազագիւղ, Ախլաթեան, Ալէլու: Այս գիւղերուն
մէջ պիտի մնային տեղական վաշտեր եւ Ղարաքիլիլիսէ՝ պա-
հեստի վաշտը: Շտապի կապիտան Հայկ Գրիգորեան կը լինէր
Միսիանի պաթալիոնի հրամանատարը:

Երբեմն-երբեմն Երեւանէն գաղթականներ կու գան ձիւնի,
ցուրտի միջով եւ կը բերեն ականատեսի տեղեկութիւններ, եր-
բեմն ալ եկողը չերեւիր եւ սակայն բերած լուրը կը պտտի գանա-

զան երանգաւորումներ ստանալով: Այսպէս, լուր կուգայ, թէ Թիֆլիսէն մէկը եկած է Միսիան, որը պատմեր է, թէ Թիֆլիս կան գերմանացիներ եւ աստրիացիներ միայն, Երեւան է եկեր թիւրքերու կողմէ Խալիլ Պէյը,⁸⁶ որը վարդերով է ընդունուեր. Նազարբէկով եւ Դրօ երկու բոլկով մեկներ են դէպի Դիլիջան. Շահխաթունի⁸⁷ կուգէ մեկնիլ ելն.: Այս բոլորը սակայն, մեզ շատ անկարեւոր կը թուին. մեր առաջ աւելի կենդանի գործ կայ և գրաւուած ենք անով միայն: Շատոնց է որ մեր չտեսածներուն ու լսածներուն մասին սկեպտիկ ենք դարձեր:

Նախքան դէպի Գորիս մեկնիլը, Զօրավար Անդրանիկ կոչ կ'ընէ Միսիանի ժողովուրդին՝ յայտարարելով, որ կ'երթայ Գորիսի օգնութեան, որ իր երթալը ժամանակաւոր է եւ կոչ կ'ընէ կատարել բոլոր հրամանները, ամէն գնով պաշտպանել Միսիանը:

ՄԵՂՏԵՄԲԵՐ 28.- Զինուորական շարժման եռուզեռը կը սկսի առաւօտէն: Զօրքը կը շարժի: Ղարաքիլիսէն ձորի մէջ է, շոսէն ու դաշտը բարձրն են: Զիւարդն ու հետեւակը կը բարձրանան ու կը հասնին շոսէն: Աղուտի-Վաղուտիի թիւրքերը դարձեալ դիմադրութիւն ցոյց կուտան: Ուրեմն կոհիւր կը կեդրոնանայ այդ երկու զիւղերուն վրայ: Շուշինսկի բոլկին պատկանող երկու դաշտային թնդանօթները մինչեւ այդ ատեն կարելի չէր եղած փոխադրել Գորիս, որովհետեւ առաջին ընդհարումէն վերջ, թիւրքերը, նախքան թնդանօթներուն Գորիս փոխադրուիլը, դարձեալ շոսէի ճամբան փակած էին:

Ահագին գործ է այդ ծանր թնդանօթները ցից բարձրութիւններէն վեր հանելը: Թնդանօթներու լծուելու համար շրջանի գիւղերէն բերուած ձիերը չափազանց տկար են զանոնք շարժելու: Կը բերուին լուծեր, գոմէշներ ու եզներ՝ թնդանօթը քաշելու համար: Ահագին աղմուկ, գոռում գոչումներէ վերջ միայն կարելի

⁸⁶ Հայոց, յատկապէս Վանի եւ Բաղէշի նահանգներու ջարդարարներէն, օսմանեան 3-րդ զօրաբանակի հրապանատար, կը կրէր փաշա տիտղոսը ու յետագային ստացաւ Քուրթ մականունը (1881-1957):

⁸⁷ Արշալիր (Աշօ) Շահխաթունի (1885, Ալեքսանդրապոլ-1957, Փարիզ), Երեւանի զինուորական պարէտ, ականաւոր դերասան:

կը լինի՝ թնդանօթները եզներով բարձրացնել ու հանել շոսէին վրայ:

Թնդանօթի մի քանի հարուածէ վերջ թիւրքերը թողուցին իրենց գիւղերը եւ քաշուեցան ձորն ի վար՝ Ուրուտի վանքը, Ուրուտ գիւղը (նախկին Որոտնայ վանքն է):

Բայց արդէն երեկոյ է. կոիւր դադրած է. կարելի չէ աւելի առաջ երթալ: Ուրեմն Ջօրամասը գիշերը պիտի անցընէ բաց դաշտի վրայ, բացօթեայ:

Գիշերը Գորիսէն կուգան երկու նոր ներկայացուցիչներ, բոլկովնիկին նամակով, որով կը յայտնէ, թէ թիւրքերը Խոզնավար հայկական գիւղը վերցուցեր են եւ կը խնդրէ անմիջապէս փութալ օգնութեան:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 29.- Կիրակի է եւ Ս. Խաչ, բայց ոչ ոք գիտէ այս տեղերը, այսպիսի օրով ո՛վ ինչ ընէ: Եւ ի՞նչ տարբերութիւն, շատոնց է, որօրերը մեզի համար հաւասար են դարձեր: Կանուխէն արդէն կը մեկնինք:

Հրաշալի է Գորիսի եայլան՝ ձախ կողմը մօտակայ բարձր լեռներ, աջ կողմը՝ նախ Որոտնայ գետին խորխորատը, աւելի անդին՝ Տաթևի լեռները, Ղափանի բարձրութիւնները, դիմացդ՝ Ղարաբաղի լեռնաշղթան եւ աւելի վարը՝ Հաքարու գետով Զանկելանի տափաստանները:

Օդը սարսափելի տաք է, հակառակ որ տեղին դիրքը շատ բարձր է: Ամբողջ ճամբան, մինչեւ Գորիսի շատ մօտերը, Շաքար Ջուր կոչուած աղբիւրը, ջուր չկայ:

Դեռ չմօտեցած, սուրհանդակը կը հասնի Գորիսէն, թէ թիւրքերը 15 վերստ նահանջեր են: Ոգեւորութիւնը արտակարգ է, ձիաւորները անընդհատ կը քշեն:

Իրիկուան դէմ կը հասնինք Գորիս: Նախքան ձորը մտնելը՝ ուրախութեան հրացանաձգութիւնները թէւ նախ կը շփոթեն են գորիսցիները, որովհետեւ այդքան արագ չէին սպասեր, բայց շուտով իմանալով որ Անդրանիկն է եկողը, մեծ ուրախութիւնով, հանդէտով եւ բազմութեամբ եկան դիմաւորելու:

Զօրամասը տեղադրուեցաւ քաղաքին մէջ: Նկատելի էր Գորիսի կրած փոփոխութիւնը: Ամառը անտարբեր էր, եւ թերեւս անհամակիր, բայց հիմա ուրիշ նշանակութիւն ունէր, եւ ամենքը կ'աշխատէին գոհ թողուլ, որեւէ առիթ չտալ նեղանալու, թերութեան մէջ չգտնուիլ: Բայց ինչ որ ալ ընէին զինուորին համար, աւելի լաւ էր Սիսիանը, որտեղի գիւղացիէն ան աւելի անկեղծ, սրտակից հիւրասիրութիւն գտած էր:

Առջի առթիւ, ամէն եկող կը սկսի պատմել կոխներուն պատմութիւնը: Բաւականատէնէ ի վեր էր որ Շուշիի Հայոց Ազգային Խորհուրդը ինքզինքը վերածած էր պետական կազմակերպութեան եւ հռչակած էր անկախ, որովհետեւ թրքական Ատրպէյճանը իրենք կը համարէր այդ շրջանը:

Այդ անկախութիւնը զենքով պաշտպանելու համար սակայն, ռազմամթերքի կարիք կար: Շուշիի Ազգային Խորհուրդը գիտէր, որ Շուշիի եւ Գանձակի շրջանին համար բաւական ռազմամթերք կար ճանապարհին, հետեւաբար կը փափաքէր որ ժամ առաջ այդ ռազմամթերքը հասնէր Շուշի: Բայց թիւրքերը Զաքուղի ձորը փակած ըլլալով, անկարելի էր եղած ռազմամթերքը փոխադրել Շուշի: Իսկ ռազմամթերքը օրէ օր աւելի անհրաժեշտութիւն կը դառնար Շուշիի համար: Շուշիէ Գորիս, կամ աւելի ճիշդը Տեղ գիւղը, ճամբան 70 վերստ է, եւ կայ միայն Ղարաղշլաղ հայկական մեծ գիւղը, որուն բնակիչները նշանաւոր են իրենց քաջութեամբ:

Արդ, շուշեցիք օժանդակութեամբ Ղարաղշլաղցիներու փոխադրական միջոցներ կը բերեն դէպի Զաքուղ ձորը անցնելու եւ ռազմամթերքը փոխադրելու համար: Թիւրքերը սակայն, օգտուելով Թէրէքմէնի (խաշնարած թիւրքերը) ներկայութենէն, կը յարձակին Ղարաղշլաղի եւ դէպի ձորը իջնող թրանսփորթին վրայ եւ կայրեն Ղարաղշլաղը, որուն բնակիչները կը քաշուին Շուշի:

Ձորին միւս կողմէ, Զանգեզուրի կողմէ Ղարաղշլաղի օգնութեան երթալու փորձն ալ կը ձախողի՝ լաւ կազմակերպուած չլինելուն պատճառով:

Այս փորձէն քաջաւերուած՝ թիւրքերը կը յարձակին Գորիսի (Զանգեզուրի) շրջանին վրայ, զանազան ուղղութիւններով՝ Կոռ-

նիձորի, Խոզնավար-Խանածախի: Բայց հայոց ինքնապաշտպանության եւ Անդրանիկի Զօրամասին դէպի Զանգեզուր շարժելուն վրայ կը հեռանան:

Ղարաղջլաղի քանդումով՝ Շուշիի եւ Գորիսի միջեւ գտնուած հայկական կայանն ալ կը վերնայ:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 30, ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1-10.- Դրութիւնը անորոշ է: Ճիշդ է որ թիւրքերը դադրեցուցած են իրենց յարձակողական ընթացքը, բայց որեւէ երաշխիք չկայ որ վաղը պիտի չվերսկսին: Պետք է կազմակերպել ինքնապաշտպանութիւնը: Այդ բանի համար պետք է նախ իմանալ, թէ շրջանը ի՛նչ քանակութեամբ զենք եւ ռազմամթերք ունի, ինչքա՛նը անհատական, ինչքա՛նը սեփական, պետք է ռազմամթերքի բոլոր պահեստները միացնել, մէկ իշխանութեան ենթարկել, պետք է տեղական երիտասարդութիւնը զօրակոչի ենթարկել եւ կազմել կանոնաւոր վաշտեր, պետք է դիրքերը որոշել եւ պատրաստել: Բացի այդ, կայ եւ զինուած ուժերու եւ անոնց ձիերու ուտեստին հարցը: Այս ամէնը խնդիրներ են, որ լուծման եւ կարգադրութեան կը կարօտին, եւ աստոնք կարգադրելու համար ահագին ժամանակ, եռանդ ու կամք պէտք է:

Գորիսի Ազգային Խորհուրդն ու ժողովուրդը սակայն, կարծես չեն հասկնար վայրկեանը, անտարբեր են եւ անշարժ: Զգագումը, խուսափումը կարծեք առաքինութեան կարգ անցած է գոհաբերութեան փոխարէն:

Զմեռը մօտ է. շուտով Երեւանէն դէպի Դարալակեազ ու Ղարաբաղ տանող ճամբաները ձիւնով կը գոցուին: Շատ զինուորներ չորս տարիէի վեր ֆրոնտը եղած են եւ կը փափաքին տուն դառնալ: Երբեմն-երբեմն այդպիսի զինուորականներ կամ գաղթականներ կուգան Երեւանէն, ամենատարօրինակ պատմութիւններ, առասպելներ կը բերեն անոնք իրենց հետ. քիչեր թերթ կը բերեն: Կու գան երեք զինուորականներ եւ երկու ուրիշ ծանօթ գործիչներ՝ Ստեփան Սարգիսեան եւ Կոստիա, որոնք հետերնին բերած են նաեւ թերթ: Թերթերէն կը տեղեկանանք, որ Օգոստոս 15ին թիւրքերը արդէն գրաւած են Պաքուն: Ուրեմն,

անհաւատալին իրականացած է: Մեր ամենամեծ յոյսը Պաքուն էր, ուրեմն ան ալ ինկած է: Բացի այդ Միանէն եւ Թավրիզը կը գտնուին թիւրքերուն ձեռքը: Անշուշտ որ այս լուրերը մեծ ազդեցութիւն թողոցին ժողովուրդին ու զինուորին վրայ:

Բայց մեր մէջ միս ու արիւն կտրած լաւատեսութիւնը թոյլ չէր տալ վիատիլ, եւ միշտ կը հաւատայինք, թէ ինչքան ալ որ ճիշդ ըլլան այդ ամէնը, այնուամենայնիւ, այդ օրերէն ի վեր շատ բան անցած պիտի ըլլայ եւ դրութիւնը անպայմանօրէն պէտք է փոխուած լինի ի նպաստ մեզ[ի]:

Եւ յետոյ՝ այդ թերթերու գրածներուն ստուգութեան մասին շատոնց է որ հաւատնքիս փոխած ենք: Չէ՞ որ այդ թերթերը, օրին մէկը, գրած էին թէ հայոց նշանաւոր խմբապետ Անդրանիկը Ղարաբաղի մէջ հայու մը ձեռքով սպաննուած է, այնինչ Անդրանիկ, ողջ-առողջ կը գործէր Ղարաբաղի մէջ եւ ոչ մի ժամանակ ռեւէ թեթեւ փորձ չէր նշմարուած իր դէմ:

Այդ բոլոր վատ լուրերը լսելով հանդերձ, ներքին ձայնը կ'ըսէր, թէ մօտ է մեծ վայրկեանը, երբ արդէն դրութիւնը փոխուած պիտի տեսնենք եւ նոյնիսկ ուշ մնացած՝ գործելու համար:

Միսիանի շրջանէն զանազան կոմիսարներէ ստացուած նամակները մանաւանդ չափէն աւելի վստահեցնող եւ ստոյգ կը թուէին: Դարպասի շրջանային կոմիսար Դաւիթ Մկրտիչեանը կը գրէ, թէ շրջանի հարեւան Շիւլարի թիւրքերը կը հեռանան շրջանէն եւ կը խնդրեն հայերէն օգտուիլ իրենց ցանքերէն եւ տուներէն, միայն թէ չվառեն զանոնք: Ուրիշներ կը հաւաստեն, թէ Նորսի սարերէն արդէն լսելի են թնդանօթի ձայները: Ուրիշներ, թէ թիւրքերը կը քաշուին Նախիջեւանի շրջանէն եւ կ'այրեն հայկական գիւղերը: Ուրեմն, կ'ենթադրենք, [թէ] անգլիացիք Թավրիզով կը յառաջանան դէպի Ճուլֆա- Նախիջեւան: Միւս կողմէ, երբեմն-երբեմն, Ղափանէն եւ Մեղրիէն լուր կը ստանանք, թէ թնդանօթի ձայներ կը լսուին Պարսկաստանի ուղղութեամբ:

Ուրեմն, Զօրամասի համար անհրաժեշտ էր գտնուիլ Նախիջեւանի մօտ՝ Միսիան, եւ հետեւիլ այդ շրջանի անցուղարձեռուն:

Բացի այդ, վերջերս Միսիանի տեղական զորամասերուն մեջ կարգ մը անկարգություններ պատահած էին, որոնք անհրաժեշտ կը դարձնէին Զորամասին Միսիան երթալը:

Հոկտեմբեր 10ի երեկոյեան Անդրանիկի որոշեց անցնիլ Միսիան: Եւ այդ ուղղութեամբ հրահանգներ տրուեցան:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 11.- Արդէն պատրաստութիւններ տեսնուած են Միսիան մեկնելու: Յանկարծ կէսօրին Տեղ գիւղէն թէլէֆօնով կը հաղորդեն, թէ Շուշիէն պատուիրակութիւն մը եկած է այնտեղ: Շուշիի եւ արտաքին աշխարհի մասին լուր ստանալու անհամբեր թէլէֆօնով հաղորդուած լուրերը լաւատես(ական) կը թուին. Դաշնակիցները գրաւած են Պուլկարիոյ մայրաքաղաք Սոֆիան, պուլկարները անջատ հաշտութիւն կը կնքեն, յոյները կը մասնակցին պատերազմին ի նպաստ Դաշնակիցներուն. Դաշնակիցները պաշարած են Մէցը: Բայց այս լուրերէն զատ կը զգայինք որ առանձին նշանակութիւն ունեցող դէպքեր կը սպասուին. միայն այն պարագան որ անոնք Շուշիէն կու գան, թիրքերու միջով, ֆայթօնով եւ սպիտակ դրօշակով, արդէն ցոյց կու տար, թէ խորհրդաւորութիւն մը կար անոնց գալուն մէջ: Նախատրամադրութիւն մը կար, թէ անհանգստացնող կարեւոր լուր մը ունին անոնք:

Շուշիէն եկողները իրիկուան դէմ կը հասնին Գորիս: Երեք հոգի են անոնք՝ Մուշեղ Զաքարեան, Արսէն Բակունց եւ Սերգէյ Պաղիրով՝ երեք կուսակցութիւններէ, Դաշնակցական, Սոցիալ Դեմոկրատ եւ Ժողովրդական:

Գիշերով շատ նեղ շրջանակի մէջ Զօրավար Անդրանիկի եւ Ազգային Խորհուրդի անդամներու քով [անոնք] կը յայտնեն թէ արդէն անցեալ ամառ Մեպտեմբեր 25ին թիրքերը գրաւեց են Շուշին: Թուրքերու ուժին մասին ստոյգ տեղեկութիւն չունին, Բայց թիրքերը, Ասկերանի շրջանի մէկ քանի գիւղեր ումբակոծելէ վերջ կրցեր են արագ կերպով հասնիլ Շուշի եւ գրաւել քաղաքը առանց դիմադրութեան, որ հայերը եւ մանաւանդ մէկ մասը փառաւոր ընդունելութիւն է ըրած թուրքերուն, որ երիտասարդութեան զինուած մասը հեռացեր է քաղաքէն, եւ որ իրենք որ-

պէս զանգեզուրցիներ, Շուշիի մէջ կազմուած հայ և թիւրք կոմիսիոնի կողմէ դրկուած են Գորիս «յայտնելու այն ինչ որ տեսած են»: Շուշին գրաւուած է թիւրքերէն:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 12. - Այսօր Ազգային Խորհուրդի, շրջանային կոմիսարներու եւ քիչ ընդարձակ շրջանակի մէջ, Շուշիէն եկողները պաշտօնական կերպով զեկուցում կու տան այնտեղի անցուդարձերու մասին: Որոշ է որ իրենք դրկուած են ազդելու Զանգեզուրի տրամադրութեան վրայ, ենթարկուելու Ատրպէճանի կառավարութեան, զինաթափ լինելու: «Իրենք եկած են յայտնելու այն ինչ որ տեսած են»: Ահա իրենց միսիոնը: Հետաքրքիրը այն է, որ մէջտեղ կ'ելլեն երեք թիւրքերէն գրուած պաշտօնագիրներ, որոնցմէ առաջինով Բժիշկ Միշա Պարոնեանը Ազգային Խորհուրդին նախագահը, Շուշիի մէջ կազմուած կոմիսիոնին յանձնարարութեամբ, Ատրպէջանի կողմէ Զանգեզուրի գաւառի գաւառապետ կը կարգուի, Նիկոլայ Յովսէփով Բ. Շրջանի եւ Միքայէլ Սաֆրասպէկեան Ա. Շրջանի գաւառապետ: Միաժամանակ հրապարակ ելան Գանձակ նստող թիւրք Նուրի փաշայի, Շուշիի մէջ տպագրուած յայտարարութիւնները հայ ժողովուրդին ուղղուած, որ ենթարկուի Ատրպէճանի իշխանութեան, որ հանգիստ մնայ՝ սպառնալով որ խիստ կերպով պատասխանատու կը մնան: Նաեւ [կայ] ուրիշ յայտարարութիւն մը, որով կը հաղորդէ թէ հայերու կողմէ տեղի ունեցած յարձակողական ընթացքիո համար զօրք կը դրկէ Զիւանշիքի լեռնային մասերը, եւ թէ ժողովուրդը պէտք չէ հետեւի Անդրանիկի պէս մեկու մը ընթացքին ու դրդումներուն, որը կաշառուած է անգլիական ոսկիով:

Զեկուցումէն վերջ, նկատի առնելով դրութեան ծանրութիւնը, որոշուեցաւ աւելի ընդարձակ ժողովի հրաւիրել գաւառի բոլոր գիւղերուն ներկայացուցիչները, որոշելու բռնելիք ուղղութիւնը:

Այս ամէնը տեղի ունենալով հանդերձ, միաժամանակ, անհրաժեշտ զինուորական գործողութիւններու ձեռնարկուեցաւ Ուրուտի ուղղութեամբ:

Շուշին թիւրքերուն անձնատուր լինելու լուրը վատ ազդեց ժողովուրդի տրամադրութեան վրայ, քանի որ եթէ լաւ լուր մը

լինել, Պաքու-Շուշիի ուղղութիւնով պիտի գար եւ մանաւանդ որ Շուշին ամբողջ Ղարաբաղի կեդրոնն էր ուժի, մտաւորականութեան, ամեն տեսակէտէ: Այդ լուրին հետեւանքով տեղական Ա. վաշտէն միայն 70 հոգի գիշերանց փախան իրենց տուները:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 13.- Կէսօրէ առաջ դէպի Միսիան կը շարժին Ա. եւ Գ. ձիաւոր հարիւրեակներն ու վաշտերը:

Կէսօրին շրջանին գիւղական ներկայացուցիչները հաւաքուած են: Շրջանի ժողովն է: Ներկայ են 61 պատգամաւորներ, Ազգային խորհուրդ, կոմիսարներ: Տրամադրութիւնները առհասարակ դիմադրելու, անձնատուր չլինելու կողմն են, մանաւանդ գիւղացի պատգամաւորներուն մէջ:

Ժողովի կէսին, յանկարծ Կոռնիձորէն կը յայտնեն, թէ 1100 թիւրք զինուորներ թնդանօթներով հասեր են Ղարաղջլաղ: Այս լուրը իրարանցում ձգեց ժողովականներուն մէջ: Զօրավար Անդրանիկ խօսեցաւ եւ յայտնեց, թէ միակ միջոցը կռուիլ ու պատռով մենիլն է, բայց մանաւանդ քիչ խօսելով գործելը: Ան ուզեց իմանալ թէ ժողովը ի՞նչ կ'որոշէ՝ կռուի՞լ, թէ անձնատուր լինել, ըստ այնմ կարգադրելու համար Զօրամասի մասին:

Ժողովին մէջ երկուութիւնը ծայր տուաւ. քաղաքի ներկայացուցիչներէն, մտաւորականներէն ոմանք կ'առաջարկէին դիմադրել եթէ եկողները անկարգ զօրք եւ թիւրք լինեն եւ անձնատուր լինել եթէ կանոնաւոր զօրք է. իսկ գիւղացիութիւնը կ'առաջարկէր ամեն պարագայի մէջ դիմադրել:

Դուրսը՝ ժողովուրդը չէր ուզեր ենթարկուիլ եւ վճռապէս համաձայն կը յայտարարէր ինքզինքը կռուելու, թէեւ, միաժամանակ, տեղական վաշտերը հետզհետէ կը հալէին:

Երեկոյեան դէմ խորհրդակցութեան արդիւնքը հաղորդուեցաւ. ժողովը 21ի դէմ 27 ձայնով որոշած է ամեն գնով դիմադրել եւ կատարել Զօրավար Անդրանիկին բոլոր պահանջները:

Այսպիսի կարեւոր հարցի մը մէջ սակայն 61 ներկայացուցիչներու մէջէն 27 ձայնով որոշում տալը շատ քաջալերական երեւոյթ չէր: Մանաւանդ յայտնի էր ժողովրդական հոգեբանութիւնը: Առանց տեղացիութեան օժանդակութեան կռուիլ՝ կարող էր

անպատեհութիւններ առաջացնել: Մանաւանդ որ Գորիսի փոսը նպաստաւոր դիրք չէր:

Այդ պատճառով Շուշինսկի եւ Գանձակսկի բոլներու հրամանատարներու հետ գումարուած զինուորական խորհուրդը որոշեց յոյս չդնել տեղական խոստումի վրայ, ռազմաժողովը փոխադրել Միսիան, իսկ եթէ հնարաւոր չլինի՝ պայթեցնել զայն, եւ կոչ ընել տեղացի զինուած երիտասարդութեան՝ հետեւիլ Զօրամասին, դուրս գալ Զանգեզուրէն:

Գիշերը, մինչեւ առաւօտեան դէմ, շատեր չկրցան քնանալ. գործը, զբաղումը շատ էր: Առաւօտեան դէմ միայն, քիչ [մը] մրափեցին, եւ ահա՛ այդ էր:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 14.- Առաւօտ կանուխ ամբողջ Զօրամասը կազմու պատրաստ է, մէկ մասը արդէն նախորդ օրը մեկնած էր դէպի Միսիան, իսկ մնացածը ամբողջ հաւաքուած է Գորիսի հրապարակը:

Հասարակութիւնը քաշուած է տուները եւ ենթակայ է յուսահատ մղձաւանջի. ի՞նչ պիտի պատահի արդեօք, երբ Զօրամասը հեռանայ: Մըտաբեկ՝ այդ ժողովուրդը հոգում կ'ուզէ որ Անդրանիկ ու Զօրամասը մնայ. բայց յայտնի է որ քաղաքացի կարգ մը մտաւորականներ տրամադիր են կրաւորական եւ նոյնիսկ համակիր վերաբերմունք ցոյց տալ թրքական արշաւանքին: Իսկ շրջանը բոլորովին տրամադիր չէր ընդունիլ թիւրքերուն տիրապետութիւնը եւ վճռապէս կողմնակից է կռուի, բայց քաղաքի մտաւորականութեան ընթացքը զայն վերապահ կը դարձնէ: Բացի այդ, շրջանի գիւղերը դեռ իրար հետ յարաբերութեան չեն մտած՝ իրենց դիրքը ճշդելու համար:

Այնտեղ է նաեւ Դարալակեազի քաջ քահանան՝ 80 տարեկան սպիտակափառ մօրուքովը, եւ որը իբր խիզախ կռուող 1914ի կամաւորական շարժման սկիզբէն իսկ մասնակցեցաւ կամաւորական գունդերուն:

Կը սպասէնք շրջաններէն զինուած ուժերը, որոնք կ'ուշանան: Բայց երկար սպասել յարմար չէ որովհետեւ Գորիսի ձորը

վտահգաւոր դիրք է: Հետեւաբար, Անդրանիկ որոշեց Ջօրամասը ձորէն դուրս հանել բարձր դիրքերը՝ դէպի Միսիան:

Մեկնելէ առաջ խօսեցաւ դարալակեագցի Քահանան, յայտնելով, որ Զանգեզուրի շրջանի ժողովուրդին անվճռականութիւնը եւ կռուելու չկամութիւնը ինչ վնասներ կը բերեն թէ՛ շրջանի եւ թէ՛ միւս շրջաններու հայութեան:

Ապա Անդրանիկ խօսեցաւ եւ յայտնեց իր համոզումը, որ այդ անվճռականութիւնը պատճառ է որ ինք շատ զգոյշ ըլլայ ապագայ պատասխանատուութեան հանդէպ, որ այդ անվճռականութեան հետեւանքով ինք եւս ստիպուած է խուսափիլ կռիւէ այդ շրջանին մէջ, որ հայ ժողովուրդին համար կայ միայն մէկ ճամբայ, ո՛չ գաղթը, ո՛չ ալ թրքական տիրապետութեան սրտքաց ընդունելութիւնը կրնան փրկել ժողովուրդը: Պետք է կռուիլ, եւ եթէ պիտի մեռնինք՝ գէթ պատուով մեռնինք, սուղ արժէնք: Ի վերջոյ ամենանուիրական յիշատակներու անունով երդում ըրաւ, յայտնելով, որ Ճիշդ է Գորիսէն դուրս կ'ելլէ, բայց չի հեռանար, Ջօրքին մէկ մասը միշտ շփման մէջ կը պահէ քաղաքին հետ եւ եթէ երբեք շրջանը վճռապէս, անկեղծօրէն որոշէ կռուիլ, առաջին հրացանի հարուածին ինք պատրաստ է, պարտաւոր է օգնութեան գալ:

Եւ Ջօրամասը շարժեցաւ դէպի Գորիսի բարձունքը, դէպի եայլան, Միսիան:

Ոգեւորիչ տեսարան էր, Գորիսի գագաթէն մինչեւ Միսիանի Ղարաքիլիսէ գիւղը ամբողջ ճանապարհին վրայ կարգով բանակած են Ջօրամասին մասերը: Գորիսի Ճիշդ գագաթին բանակած է ձիաւորներու Ա. հարիւրեակը, անոր մօտ, դէպի Միսիան ուղղութեամբ Գ. հարիւրեակը, ապա՝ հետեւակները, ձիաւորները, միթրայեօգները եւայլն: Ամբողջ Ջօրամասը կազմ եւ պատրաստ է: Նոյնիսկ ինքը՝ Անդրանիկը, իր այդ վտանգաւոր իշխազի հիւանդութեամբ, դուրսը բացօթեայ, վրանի տակ կը գիշերէ:

Ջօրամասին հետ են նաեւ Շուշինսկի եւ Գանձակսկի բոլկերուն պատկանող զինուորները եւ հրամանատարները: Իսկ գաղթականութիւնը արդէն ամբողջովին անցած է Զանգեզուրի շրջանէն՝ Միսիանի շրջանը:

Այդ գիշերը պատմական գիշեր էր: Վրանի տակ բացօթեայ է Ջօրավարը: Գիշերուան ժամը 11ին վրան այցելութեան կու գայ Միսիանի շրջանի լիագորը՝ Զաքար Տ. Ղազարեան պարթեա-
հասակ, վճռական երիտասարդը: Հետը բերած է նամակներ, ո-
րոնք նոր հասեր են Երեւանէն: Ձմեռ է եւ Երեւանի հետ հաղոր-
դակցութիւնը կտրուած, եւ հազիւ հազ 15 օրը, ամիսը անգամ մը
րիսքոտ ճամբորդը մը պիտի գայ որպէսզի հետը նամակներ եւ
լուրեր բերէ: Բերանացի լուրերը առատ են: Լուրերու կարեւոր-
ները կը հաստատուին նաեւ նամակներով: «Պուկլարիա հաշ-
տուած է եւ զինաթափ եղած. Չաթալճան⁸⁸ կը ումբակոծուի,
թրքական զօրքերը Կովկասէն կը քաշուին Պուլիսը պաշտպանե-
լու համար, Դաշնակիցները գերմանական հողը մտած [են]: Բո-
լոր այս լուրերը ոգետորիչ են: Անդրանիկ խորապէս համոզուած
[է], որ այդ բոլորը իրականութիւն են, իրականութիւն, քանի որ
ինք պատերազմի սկիզբէն իսկ հաւատացած էր որ այդպէ՛ս պի-
տի ըլլար, ուշ կամ կանուխ»:

Եւ անմիջապէս գիշերով իսկ այս լուրերը կը հաղորդէ Գո-
րիս՝ Ազգային Խորհուրդին, յայտնելով, թէ երբեք չլքուին եւ չեն-
թարկուին թիրքերուն եւ թէ ինք շուտով կը դառնայ Գորիս: Եւ
արդարեւ, նոր լուրերուն հետեւանքով, Գորիս- Շուշի-Եւլախ գի-
ծը աւելի գրաւիչ կը դառնար՝ արգիլել թիրքերը Ջանգեզուր ար-
շաւելէ, հեռացնել թիրքերը Շուշիի շրջանէն եւ աւելի յառաջ եր-
թալ՝ Եւլախ... Գանձակ... Պաքու. ո՞վ գիտէ:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 15.- Գորիս երթալը լաւ է. բայց Միսիան ալ գոր-
ծեր կան: Վտանգը դեռ չէ վերացած այդ շրջանէն: Հակառակ այդ
սրտապնդող լուրերուն, թիրքերը դեռ կ'առաջարկեն Նորս-
Մազրա-Գիւմրի-Գժաձոր շրջանի հայութեան՝ ենթարկուիլ ի-
րենց: Հետեւաբար, հարկաւոր է զբաղիլ նաեւ Միսիանի գործե-
րով: Չէ՞ որ եթէ երբեք Ջանգեզուրի շրջանը ենթարկուի, բոնի
կամ կամաւ, թրքական իշխանութեան, այնուհետեւ հերթը կու

⁸⁸ Օսմանեան բանակի գլխաւոր կենտրոնը Սթամպուլի մօտ:

գայ սիսիանցիին: Ուրեմն, նախ քան Գորիս անցնիլը, անհրաժեշտ է, որ Միսիանը որոշէ իր դիրքը:

Այդ նպատակով, այսօր երեկոյեան Ղարաքիլիսէի մէջ կը կայանայ Միսիանի շրջանի կոմիսարներու եւ ժողովրդական ներկայացուցիչներու ժողով:

Ժողովը կը լսէ դրութեան մասին զեկոյցը եւ տրուած հարցերը. Միսիանը պիտի կռուի՞ թէ ոչ: Եւ եթէ որոշէ կռուիլ՝ յանձն կառնէ՞ ամէն կարգի ֆիզիքական, նիւթական եւ բարոյական գոհողութիւն:

Եւ ի պատիւ սիսիանցիին, ժողովը այս անգամ եւս որոշեց որ եւէ ժամանակ չենթարկուիլ, կռուիլ մինչեւ վերջը եւ ազատիլ կամ մեռնիլ: Եւ ի՞նչ կարող էր ընել սիսիանցիին. գաղթէ՞, ո՞ր, ամէն տեղ արդէն մահ է, սով եւ հիւանդութիւն: Այդպիսի ձմեռ ժամանակ կատակ չէ տեղէ տեղ շարժիլը: Ենթարկուի՞լ. բայց ով չգիտէր, թէ թիւրքերը ինչպէս պիտի վերաբերին հպարտ սիսիանցիին հետ:

Ժողովը որոշեց, 1. կռուիլ. 2. մոպիլիզասիոնի ենթարկել 20-40 տարեկանները. 3. բոլոր միջոցներով բաւարարել Զօրավար Անդրանիկին պահանջները:

Ժողովի լրանալէ առաջ հասաւ նաեւ Զանգեզուրի Կեդրոնական Ազգային Խորհուրդի անդամ Արշակ Շիրինեանը, որը իբր Զանգեզուրի պատուիրակ գացած էր Երեւան իմանալու Զանգեզուրի քաղաքական դրութեան մասին եւ խնդրելու օժանդակութիւն հայկական կառավարութենէն:

Երեւանեան կառավարութեան տեսակէտը համաձայն չէ սակայն Զանգեզուրի ժողովուրդի տեսակէտին, եւ Արշակ Շիրինեան իբր իսկական յեղափոխական եւ ժողովուրդի տեսակէտի թարգման, կը յայտնէ իր համոզումը. - դիմադրէ՞լ, կռուի՞լ:

Շուշինսկի վաշտը եւ բոլկովնիկը պիտի մնան Միսիան՝ այնտեղի ինքնապաշտպանութեան գործով զբաղելու համար:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 16.- Առաւօտ կանուխ Զօրամասը արդէն պատրաստ է, պիտի երթայ նորէն Գորիս: Միաժամանակ, ստացուած է նամակ Գորիսէն, թէ ամբողջ շրջանին գիւղական ներկայացու-

ցիչները համագումար կազմելով որոշած են կռուիլ եւ, հետեւաբար, հրաւիրել Անդրանիկն ու Զօրամասը, որ երթայ Գորիս—Զանգեզուր: Հազիւ Զօրամասը շարժած էր, Գորիսի կողմէն եկան շրջանին լիազօր ներկայացուցիչները՝ ժողովուրդին կողմէ խնդրելու որ Անդրանիկը կրկին երթայ Գորիս:

Ամբողջ շուէն գրաւուած էր զինուորներով եւ անոնց «ուռ»ներու ձայները մէկ ծայրէն մինչեւ միւսը շարունակուող ուրոտման մը ալիքներու պէս անվերջ կ'երկարաձգուէին:

Հակառակ իրենց *քրիթիք*⁸⁹ դրութեան, սակայն թիւրքերը ցոյց կու տային չափէն աւելի տիրապետելու, նուաճելու ձգտում: Լուր հասաւ, որ Թիւրքերը մինչեւ այսօրուայ ժամը 12ը պայմանաժամ են տուած հայկական Խնձորեսկ եւ Կոռնիձոր գիւղերուն, թէ այդ շրջանին կառավարիչ կարգուած թիւրք Իզզէթ պէկը հայկական գիւղերու աք սաքքալները (ծերերը) հրաւիրած է ժողովի:

Երեկոյեան դարձեալ Գորիս ենք: Հասարակութիւնը ուրախութեամբ կը դիմաւորէ Անդրանիկն ու Զօրամասը: Բոլորը կը տեղաւորուին իրենց նախկին տեղերը:

Կը հասնին նաեւ Ղափանի շրջանին ներկայացուցիչները, որոնք լսելով Անդրանիկի հեռանալը Գորիսէն՝ եկած են խնդրելու որ նա չհեռանայ, քանի որ Ղափանն ալ որոշած է կռուիլ:

Գիշերը, մինչեւ ուշ ժամանակ, Զանգեզուրի քարտէսի վրայ, շրջանի ինքնապաշտպանութեան կէտերը, այդ գործին համար անհրաժեշտ զինուորները եւ անոնց զինման ու պարենաւորման հարցերը կը զբաղցնեն շրջանի ինքնապաշտպանութեան պատասխանատուութիւնը ստանձնողներուն ուղեղները:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 17.- Ըստ ծրագրուածի՝ զինուորներու բաշխումը կը կատարուի:

Ինքնապաշտպանութեան գործին հետ միասին կայ եւ տեղական անարխիան⁹⁰ վերացնելու հարցը: Այնքան ատեն որ Անդ-

⁸⁹ Ֆրանսերէն՝ critique, ճակատագրական:

⁹⁰ Ռուսերէն՝ анархия, անիշխանութիւն:

րանիկ Գորիսի շրջանն էր՝ կարգը պահպանուած էր շնորհիւ իր ժողովրդականութեան, խստութեան եւ մանաւանդ արդարադատութեան: Բայց անգամ մը որ հեռացաւ, անարխիսիան ծայր տուած էր շրջանին մէջ. անհանդարտ տարրերը յարմար ժամանակը գտած էին իրենց հին եւ նոր հաշիւները մաքրելու համար: Հիմնաւոր կամ անհիմն գրպարտութիւններն ու ազգակցական, թայֆայական կապերը այնքան ալ դիրքին չէին դարձներ այդ հանելուկներ[ուն լուծում]ը:

Այդ ամէնը վերջ գտնելու համար դարձեալ հարկ պիտի ըլլար որ Անդրանիկ զգացներ իր ներկայութիւնը:

Լուրերուն հոսանքը նորէն դադրած է. նոր եկող չկայ. հին լուրերն են որ զանազան բարեփոխումներով շրջան կ'ընեն ժողովուրդին մէջ:

Եթէ ճիշդ են ըսուածները, ապա ուրեմն օրէ օր պետք է սպասել որ Մեղրիի կամ Գիւմրիի գծով հաղորդակցութիւն հաստատուի անգլիացիներուն հետ: Հաղորդակցութեան բոլոր կէտերը թիրքերու ձեռքն են:

Մանաւանդ Մեղրիի շրջանին մասին շատ բան չենք գիտեր. միայն Ղափանի ներկայացուցիչները կը յայտնեն, թէ Գ. պաթալիոնի նախկին հրամանատար Բիշկ Խ. Պոնափարթեանը եւ ձիաւորներու հարիւրեակի հրամանատար Սարգիս Ճեպէճին այնտեղ են, որ Մեղրիի շրջանն ալ, հակառակ թիրքերու քանիցս հրաւերին, անձնատուր չէ եղած: Պատմեցին, թէ ինչպիսի՛ լաւ պաշտպանութեան դիրքեր ունի այդ շրջանը, թէ ինչպէ՛ս թիրքերը ուզեր են խաբել հայերը Օրտուպատէն դէպի Զանգեւան ճանապարհը բանալու առաջարկով եւ թէ ինչպէ՛ս հայերը այդ հրաւերին պատասխաներ են փամփուշտ մը միայն ուղարկելով:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 18.- Շրջանին մէջ գիւղացիի եւ քաղաքացիի միջեւ հակադրութիւնը սկիզբէն արդէն կայ. գիւղացիք նկատած են քաղաքացին իբր շրջանը շահագործող, անոր ինտելիգենցիան⁹¹

⁹¹ Ռուսերէն՝ интеллигенция, մտաւորականութիւն:

իր պորտաբոյ, թուլամորթ: Այդ հոգեբանութիւնը աւելի սրուեցաւ վերջի դէպքերուն ընթացքին, երբ քաղաքի մտաւորականութիւնը, կամ աւելի ճիշդը անոր մէկ մասը, թեքուած էր աւելի խաղաղ կերպով, քան թէ զենքով դիմաւորելու թիրքերու մուտքը Զանգեզուրի սահմանները: Քաղաքի եւ գիւղի ժողովուրդը առ հասարակ ոչ բարեացակամ դիրք ունի քաղաքացի մտաւորականին հանդէպ: Այդ մտայնութեան տիպիկ եւ ուժգին ներկայացուցիչներէն մէկն է Բաղշի Յովսէփով խանածախցին՝ իսկական ժողովրդական մարդ, որ գործիսեցիին ամենաթուլացած օրերուն, միակն էր որ վճռապէս որոշած էր կռուիլ իր գիւղով միասին եւ երբեք չենթարկուիլ թիրքերուն:

Այսօր Բաղշի Յովսէփովը իր ձիաւորներով, լաւ զինուած զօրանցք կատարեց Գորիսի մէջ եւ ճառ խօսելով ներկայացուց մտաւորականութիւնը որպէս անպետք: Ան ճառը վերջացուց «Կեցցէ անգրագետ ժողովուրդը, անկցի՛ ինտելիգենցիան» բացազանչութիւնով:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 19.- Շրջանին ինքնապաշտպանութիւնը բաւական յառաջացած է այժմ: Բոլոր դիրքերը պատրաստուած, պետք եղած քանակութեամբ զինուորները տրամադրուած են ամէն դիրքի համար, անոնց ուտեստը բաւական կանոնաւորուած է: Նոյնիսկ պահեստի ուժերը կարծուածէն աւելի եղած են: Անհրաժեշտ է այժմ երբ գործը քիչ-շատ կարգին է, սրբազրութիւններ ընել, դիրքերը անձամբ տեսնել եւ հրահանգներ, խորհուրդներ տալ դիրքապահ հրամանատարներուն: Այդ նպատակով Անդրանիկ կը մեկնի դէպի Քարաշէն գիւղը, ուր կը մնայ պահեստի ուժը:

Գէշ օդով մը կը մեկնինք Գորիսէն, անձրեւ կու գայ, բայց ի՛նչ հոգ: Դարը կը բարձրանանք ու զիկզակ հովիտներ անցնելէ վերջ կու գանք դարձեալ ձիգ բարձրութեան մը: Մշուշը պատած է ամէն կողմ, բան չ'երեւիր: Ոչ ոք չկրնար կարծել, թէ գիւղը այնքան մօտ է: Յանկարծ, ուռաներու ձայներէն կը հասկնաս, թէ գիւղն էս մտած արդէն: Չորին մէջ շինուած գիւղ մըն է Քարաշէնը, Գորիս-Տեղ շոսէն քիչ հեռու: Քարէ տուններ են մէկ մասը, իսկ մեծ

մասը առանց պատի, լերան ծոցին մէջ բացուած ծակեր են, որոնց կանտնաւոր ձեւ տալով վերածեր են տունի. իսկական քարանձաւներ:

Դրութիւնը ստիպած է որ շրջանը ունենայ արագ հաղորդակցութիւն, հետեւաբար, ֆրոնտի վրայ գտնուած բոլոր գիւղերը թէլէֆոնային հաղորդակցութիւն ունին Գորիսի հետ:

Օրուայ խոնաւութենէն եւ յոգնութենէն հանգստանալու համար անկողին մտած ենք արդէն երբ թէլէֆօնը Գորիսէն կը հաղորդէ նոր լուրեր, նոր յաջողութիւններ: Խօսողը Արշակ Շիրինեանն է: [Ան] կը յայտնէ, թէ Դաշնակիցները Չաթալճան գրաւեր են, թէ կապիտան Պանդուխտը Երեւանէն Գորիս կու գայ, որ Միսիանէն շատ թիրաքեր կը հեռանան:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 20.- Առաւօտ կանուխ Անդրանիկ կը զբաղի պահեստի ուժերու դասաւորութիւնով. կը կազմուին Ա., Բ. եւ Գ. պահեստի վաշտերը:

Յետոյ կը մեկնինք դէպի Տեղ հայկական գիւղը, որ Զանգեզուրի գրեթէ ամենամեծ եւ հարուստ գիւղն է: Ծանապարհը շուտով կը դառնայ դաշտային: Հեռուն կ'երեւին խորունկ ձորը՝ Զաքուղի ձորը, ապա Մարքիզ լեռը (որ կ'իշխէ իր շրջակայքին), Մարքիզի կողքին՝ օձապտոյտ ճամբան, շուէն, ապա կը նշմարուի Մարքիզի միւս կողմի ձորը՝ Հաքարուի ձորը, եւ անկէ անդին դարձեալ շուէն, որ կը բարձրանայ դէպի վեր՝ Ղարաղջլաղը՝ այդ խրոխտ, բայց դժբախտացած հայկական գիւղը, անոր մօտի վանքը եւ լեռներ ու լեռներ, իսկ դէպի հարաւ Զանգեղանը՝ դաշտը, եւ Պարսկաստանի լեռները:

Ուրը վերստի չափ ճամբայ կտրելէ վերջ կը հասնինք Տեղ գիւղը Շուշիէն Գորիս գալու ժամանակ առաջին հայկական գիւղը Զանգեզուրի շրջանին մէջ, եւ հետեւաբար, ամենակարեւոր կէտը մեր ինքնապաշտպանութեան: Տեղ գիւղն ալ, շինուած է ձորի մը մէջ, եւ եթէ կան քիչ ու շատ կանտնաւոր տուններ, կան եւ քարերու մէջ փորուած նախապատմական շրջանի տունները: Փողոցները նեղ, դար ի վեր - դար ի վար, անկանոն ու ցեխոտ են: Զուրը քիչ է:

Կապիտան Պանդուխտ կու գայ եւ կը յայտնէ, կը հաստատէ ինչ որ լսած ու կարդացած ենք նախապէս՝ Դաշնակիցներու յաջողութեան մասին:

Բայց անոր մեկնիլը Երեւանէն արդէն բաւական ժամանակ առաջ է: Այդ օրերուն մանաւանդ եւ ամէն օր նոր անակնկալներ, նոր գրաւումներ, նոր յաջողութիւններ կ'ունենային Դաշնակիցները, հետեւաբար կ'եզրակացնենք, թէ այսօր ինչ դրութեան մէջ կրնան գտնուիլ Դաշնակիցները:

Բայց կայ եւ տխուր լուրերու բաժինը: Գորիսէն թէլեֆոնով կը հաղորդեն, թէ Ագուլիսէն տեղեկութիւն է ստացուած: Ըստ այդ տեղեկութիւններուն հայկական Բիստ, Նազրվան, Փառակայ եւ Ռամիս գիւղերէն գատ, շրջանին միւս գիւղերը ընդունած են թիրքերուն տիրապետութիւնը, զինաթափ եղած են եւ կը գտնուին դժոխային դրութեան մէջ, որ թիրքերը կը պաշարեն գիւղերը եւ կը պահանջեն տուգանք, պարէն, աղջիկ եւայլն, որ Օրտուպատ մնացող Խալիլ պէյը 87,000 բուպլիի տուգանք դրեր է միայն Յոնա գիւղին վրայ, որմէ արդէն 65,000ը ստացեր է գոհարեղէնով եւ այլններով, որ Ագուլիսը յանձներ է...հրացան...-փամփուշտ եւ...տասնոց ատրճանակ, եւ այս ամէնուն մէջ շրջանի կոմիսար Ա. Մ. [ն] ունի շատ տխուր դեր:

Այս լուրերը անշուշտ կը տխրեցնեն բոլորը: Ի՛նչ օգուտ սակայն Ագուլիսի շրջանը շատ հեռու է:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 21.- Այսօր լուր կըստանանք Շուշիէն: Երեք անձեր եկած են Ղարաբաղի Խծաբերդ հայկական գիւղէն եւ հետերնին նամակ բերեր: Նամակը գրողն է շրջանի զինուորական հրամանատար (Արտեմ Լալայեան): Ըստ այդ նամակին, ճիշդ է որ Շուշի քաղաքը յանձնուած է թիրքերուն, այնտեղ մտեր են տեղական եւ թիրք ընդամենը 1500 զինուոր՝ 4 թնդանօթով եւ 12 միթրայեօզով: Քաղաքէն թիրքերուն ոչ մէկ զէնք յանձնուած է, նոյնը՝ նաեւ գիւղերէն, որոնք չեն ալ ենթարկուած թիրքերուն: Ճարտարի շրջանի գիւղերուն վրայ կռիւ կայ. կը սպասուի այդ կողմէն թիրքական շարժումի: Եւ վերջապէս, երկու օրէն դարձեալ նոր սուրիանդակ կու գայ:

Դրութիւնը պարզ էր ուրեմն: Բացի Շուշի քաղաքէն, շրջանները Դիզակ, Խաչէն, Վարանդա, Ջիւանշիր չեն ենթարկուած թիրքերուն: Կարծիքը աւելի վերջնական լինելու համար պէտք է սպասել խոստացուած սուրհանդակը, մանաւանդ որ այս առաջին նամակին ստորագրութիւնը շատ ընթեռնելի չէր:

Տեղ գիւղէն մեկնելով դարձեալ դաշտի միջով կը յառաջանանք աւելի հարաւ: Պիտի երթանք Կոռնիձոր հայկական գիւղը եւ անոր դիրքերը: Կոռնիձորը Տեղ եւ Խնձորեսկ հայկական գիւղերուն հետ այդ շրջանին ֆրոնտն է եւ անոնց հետ կը կազմէ եռանկիւն մը, որուն մէջ ինք դուրս գցուած անկիւնն է, հետեւաբար, այդ շրջանի վրայ եղած եւ լինելիք յարձակումներու ընթացքին թիրքերը ամենէն առաջ Կոռնիձորը պիտի զարնէին: Նոյն պատճառով ալ Դիզակի շրջանին սուրհանդակները Խժաբերդով կու գան Կոռնիձորի վրայով:

Գիւղը փոքր է՝ 120 տուն, կը գտնուի ձորի մը մէջ եւ ունի քիչ քանակութեամբ պարտէզներ:

Քիչ [մը] հանգստանալէ վերջ, խումբը կը շարժի դէպի Խնձորեսկ հայկական մեծ գիւղը:

Ճանապարհը բաց դաշտի միջով է: Հայկական շրջանը թրքականէն կը բաժնուի ձորով մը, որմէ անդին կ'երեւան թրքական դիրքերը:

Ծառաշատ ձոր մը անցնելէ վերջ, կը սկսինք բարձրանալ: Քիչ յետոյ, այդ շրջանի ամենաբարձր դիրքին վրայ ենք, ուր հայոց դիրքերն են, խրամատները՝ փորուած, պահակները՝ կազմ ու պատրաստ:

Քիչ անդին, ձորին մէջ, տարածուած է Խնձորեսկ հայկական գիւղը՝ շրջանին մեծագոյն գիւղը՝ 1000 տունէ աւելի: Տուներուն մէկ մասը կանտնաւոր է, իսկ մեծ մասը քարանձաւներ [են]:

Յաջորդ օրը կը վերադառնանք Գորիս: Անհամբերութիւնը կը կրծէ սակայն բոլորի ջիղերն ու ուղեղը: Կ'ուզենք լսել եւ գործել Շուշիի ուղղութեամբ: Գորիսի, Զանգեզուրի դուռը աւելի այդ ուղղութեամբ եղած է:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 26.- Տեղ գիւղէն վերջապէս հաղորդեցին, թէ սուրհանդակը եկեր է Շուշիէն: Բոլորովին անհամբեր լուրեր ստանալու, թելեֆոնով կը հաղորդէ այն բերանացի լուրերը, որոնք հաղորդած է սուրհանդակը:

Երկու ժամէն սուրհանդակը կը ներկայանայ Ջօրավարին: Պարզ, միամիտ, հեզահամբոյր ծերունի մըն է, ոսկրոտ, մազերը առատ եւ անխնամ, եւ երբ ակնածանքով իր փափախը կը հանէ գլուխէն, նուիրական մէկը կը դառնայ այդ հրաշալի ծերուկը: Ո՛վ, ո՛ր երիտասարդն էր որ պիտի համարձակէր մէն-մինակ Դիզակի շրջանէն, Խծաբերդէն ելլել ու ձորերով, լեռներով, թրքական շրջաններէ անցնիլ գիշերով եւ հասնիլ հայկական շրջանը՝ Կոռնիձոր: Շատ գրաւիչ է հարարեցի այդ ծերունիին՝ Ալեքսան Առաքելեանին պատմածը, թէ ինչպէս գիշերով անցեր է թրքական գիւղերը, թէ ինչպէս ժողովուրդը, հետեւելով իր դէկավարներուն, զինաթափ չէ եղած, չէ ենթարկուած «Օսման-լու»ին եւ թէ ամէնքը կը փափաքին, որ Անդրանիկ երթայ այնտեղ: Շատ անելի հմայիչ է իր պարզ ու գեղջկական լեզուն: Այն կողմի թէ այս կողմի մեծերուն «աղա» կ'ըսէ: Չ'աճապարէր: Կարծէք շատ սովորական բաներ են ըսած[ներ]ը, պաղարիւն կերպով կը պատմէ իր տեսածները եւ միայն կ'աւելցնէ, թէ «ամէնքը պատրաստ են եւ կը սպասեն «Աղա»յին (Անդրանիկի) գալը»: Եւ երբ իրեն կը հարցուի, թէ ի վարձք իր ծառայութեան ի՞նչ կը փափաքի ունենալ, կը պատասխանէ. «Աղան եթէ կամենայ երեք տրաքանոց մը», այսինքն Մոսիսի հրացան մը ըսել կ'ուզէ:

Նամակները դեռ չի հաներ մինչեւ որ իրմէ չպահանջես: Եւ պահանջելէ վերջ իսկ իրար չի անցնիր, չի փնտռեր. կը ներկայացնէ ձեռքի գաւազանը՝ անտարբեր ու պաղարիւն:

Հասկնալի է: Գաւազանին մէկ ծայրը անմիջապէս կը քանդեն եւ մեջէն կ'ելլեն նամակները: Քանի մը հատ են անոնք: Անոնցմէ կարեւորը Վարանդայի հրամանատար Սոկատ Բէկի նամակն է՝ ուղղուած Ջօրավար Անդրանիկին: Այդ նամակով՝ կը յայտնէ, թէ ինչպէս թիրքերը Շուշի մտան 1500 զինուորով եւ 4 թնդանօթով, որ կարգ մը հայեր սիրալիր կերպով համաձայնեցան եւ ընդա-

ռաջ գացին թիրքերուն, որ շրջանը սակայն երբեք զինաթափ չեղաւ ու չենթարկուեցաւ. թէ ինչպէս թիրքերը առաջարկեցին *Խլթիմաթունով*⁹² շրջաններուն զինաթափ լինել եւ տալ ստացուածքին մէկ-տասներորդը, թէ ինչպէս Ճարտարի շրջանին գիւղերը մերժեցին, որու վրայ Շուշիէն 400ի մօտ զօրք 4 թնդանօթով ու 6 միթրայեօգով կ'երթան այդ շրջանի գիւղերուն վրայ, սակայն բռնութիւն ալ ծուղակը կ'իյնան ու գերի կ'իյնան թնդանօթներով ու միթրայեօգներով միասին: Ապա կը յայտնէ նաեւ թէ ինչպէս Շուշի քաղաքին կարգ մը հայերը քաղաքագլուխ Գերասիմ Մելիք--Շահնազարով Քալանթարով իրեն դիմած են նամակով, խնդրելով որ ենթարկուի թիրքերուն եւ զինաթափ լինի՝ խնայելու համար երեխաներուն (այդ անձնատրուութեանց իրեն ուղղած նամակն ալ ներփակ դրկուած էր): Ի վերջոյ կը յայտնէր, թէ շրջանը տրամադիր է, վճռած է մինչեւ վերջ կոռուիլ եւ այդ նպատակով արդէն կազմակերպուած են շրջաններու հրամանատարութիւնները եւ թէ կարելի է հասնել 15,000 զինուած մարդ, միայն թէ Անդրանիկը շարժի դէպի Շուշի: Միաժամանակ, նամակ կար Հաղբութի շրջանի հրամանատար Աղաջանէն որը կը հրաւիրէր Զօրավարը իր շրջանը՝ խոստանալով ամեն ինչ:

Ուրեմն, դէպի Շուշի-Պաքու ծրագիրը գործնականացման հնարատրութիւններ կը ստանար:

Անմիջապէս լուր դրկուեցաւ Միսիան գտնուող Շուշինսկի ռոթային եւ Շուշինսկի բոլկի հրամանատար բոլկովնիկ Մելիք--Շահնազարեանին գալ Գորիս: Զօրքը պիտի կ'եղրոնացուէր:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 30.- Դէպի Շուշի շարժիլը լուրջ կերպով նկատողութեան առնուած էր: Բայց այդտեղ երկու կարեւոր կէտեր կային. 1. Վստահ լինել, թէ ամբողջ Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչութեան ցանկութիւնն է որ Անդրանիկ եւ Զանգեզուր օգնութեան երթան Ղարաբաղի ժողովուրդին. 2. Արդեօք Զանգեզուրի ժողովուրդը կ'ուզէ՞ ամեն միջոցներով՝ մարդով, ռազմամթերքով ու թրանսպորթով օգնութեան երթալ Ղարաբաղին:

⁹² Ճրանսերէն՝ ultimum, վերջնագիր:

Առաջին կետին համար գրուեցաւ Ղարաբաղ, որպէսզի այդ պիսի կարեւոր եւ պատասխանատու քայլի մը համար ժողովուրդը արտայայտուի եւ ժողովուրդին ներկայացուցիչները ւն կողմէ հրաւեր լինի եւ ոչ թէ անհատական, իսկ երկրորդ խնդրին համար յատկապէս հրաւիրուած Զանգեզուրի Համագումարը որոշեց ամեն միջոցով օգնութեան հասնիլ Ղարաբաղին:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 31.- Այսօր սուրհանդակը պիտի մեկնի Շուշի. Զանգեզուրի Համագումարի որոշումներն ու ուրիշ կարեւոր տեղեկութիւնները կը հաղորդուին լաթի վրայ գրուած եւ հագուստի մէջ կարուած միջնադարեան ձեւով, որը սակայն այսօր անգամ լաւագոյն ձեւը կը հանդիսանար Ղարաբաղի մէջ:

Շուշիէն եկողներուն թիւը հետզհետէ կ'աւելնայ. Տեղ գիտէն կը յայտնեն, թէ 13 հոգի, զանգեզուրցիներ, եկած են Տեղ եւ պիտի գան Գորիս:

ՆՈՅՆԵՄԲԵՐ 1.- Զանգեզուրցիները կու գան, կը հաղորդեն, թէ Պոլիսը գրաւուած է արդէն, Գերմանիան՝ զինաթափ եղած, թիւրքերու ճարտարի շրջանին մէջ ունեցած կորուստները իրական են, Շուշիի մէջ 150ի չափ կարեւոր հայեր ձերբակալուեր ու բանտարկուեր են, թիւրքերուն տրամադրութիւնը ինկած է, Թիֆլիսէն Շուշի փոսթը կ'աշխատի, բայց թիւրքերը վերջին փոսթին թերթերը չեն յանձնած հայերուն:

Միաժամանակ, նամակ կը ստացուի Երեւանէն, որ կը յայտնէ, թէ Խալիլ փաշան ետ է կանչած Գանձակ նստող Նուրի փաշան: Իսկ թերթերէ կը տեղեկանանք, որ Վրաստան *խլթիմաթով* կու տայ հայերուն որ մինչեւ Շահալի իրեն յանձնեն:

Այս ամէնը լաւ: Բայց նամակներու եւ թերթերու թուականներէն մինչեւ այսօր շատ բան փոխուած պէտք է ըլլայ, որոնցմէ երբեք տեղեկութիւն չունինք:

ՆՈՅՆԵՄԲԵՐ 8- Երեւանէն եկող կայ՝ Եսայի Մելիք-Նուշեան սիսիանցի, որը հետը բերած է նամակներ եւ բերանացի տեղեկութիւններ, ըստ որոնց, թրքական դահլիճը ինկած է եւ Թուր-

քիոյ հետ կնքուած զինադադարի պայմաններն են. 1. Բանալ Տարտանէլը, 2. Թրքական զօրքը քաշել մինչեւ Երզնկա եւ զինաթափ ընել. 3. Հայաստանի, Ասորիքի եւ Միջագետքի անկախութիւնը ճանչնալ: [Կ'իմանանք] նաեւ, [որ] Դաշնակից *միսիսները*⁹³ Վլատիկակազ են եւ կու գան Թիֆլիս, գերմանական զօրքերը կը հեռանան Վրաստանէն, Ռուսաստանը չի ճանչնար Պրէսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը եւ եօթը օր միջոց տուած է թիւրքերուն՝ քաշուելու համար մինչեւ 1914ի սահմանները:

Բոլորը ոգետրուած են եւ կ'ուզեն ժամ առաջ ելլել այս լճացած շրջանէն դէպի գործի շրջանը:

ՆՈՅՆՄԵԲԵՐ 9.- Սգաւոր օր է այսօր թէ՛ Զօրամասին եւ թէ՛ ժողովուրդին համար: Միթրայեօզի բաժնի հրամանատարներէն Քէմալի Բագաթիճ զիւղացի Ոսկեան Ստեփանեանի թաղումն է:

Ռումանիայէն կամաւոր եկած, եռանդուն, համակրելի, ընկերական ծաղիկ մըն էր Ոսկեանը, սիրուած զէնքի իր բոլոր ընկերներէն: [Ան] Միսիան կը գտնուէր, երբ սկսան յուսատու լուրերը հասնիլ, եւ երազկոտ երիտասարդը, ոգետրուած իր փայփայած իտէալին իրականացումով, Հայաստանի Անկախութիւնը (Լոյս ճորճի ճառը) սկսեր էր քարոզել, ոգետրել սիսիանցին, կազմակերպելու, զոհաբերելու, օգնելու Ղարաբաղին:

Միսիանէն Գորիս եկաւ մսած եւ հիւանդ: Բժշկական *տիակնութիւնը*⁹⁴ երկու օր յետոյ հաստատեց, որ Ոսկեանը ծաղիկ [հիւանդութեամբ վարակուծ] էր: Եւ այդ յուսալից, երազկոտ ու շէն երիտասարդը թաղեցինք այսօր՝ Գորիսի գերեզմանատան մէկ անկիւնը: Երկու ոտք ձիւնը ծածկած է գետինը, սակայն այդ բանը արգելք չէ որ ժողովուրդն ու մանաւանդ զէնքի իր ընկերները չկատարեն իրենց վերջին նուիրական պարտքը: Եղան խօսողներ [թէ՛] եկեղեցիի եւ թէ՛ գերեզմանատան մէջ:

⁹³ Ֆրանսերէն՝ mission, առաքելութիւն:

⁹⁴ Ֆրանսերէն՝ diagnostic, ախտորոշում:

ՆՈՅՆՄԲԵՆ 11.- Շուշիէն լուրերը կ'ուշանան: Անհամբերութիւնը ծայր աստիճանի է: Օերուկ տուրհանդակը դեռ չէ մեկնած. Հաքարուի ձորին խիտ մշուշը արգելք է ճամբուն:

Բայց ուշացումը ճակատագրական կրնայ ըլլալ Շուշիի եւ Ղարաբաղի ժողովուրդին համար: Առաւելապէս անհամբեր են շուշեցի այն զինուորականները, որոնք պարագաներու բերումով մնացած են Զանգեզուրի շրջանը: Ասոնցմէ են Աղաջանը՝ վառվռուն, անհանդարտ եւ խիզախ երիտասարդը եւ պորուչիկ Արշակ Բալասանեանը, լուրջ եւ չափավոր զինուորականը:

Այս երկուքն ալ որոշ հրահանգներով կը մեկնին դէպի Տեղ--Կոռնիձոր՝ անցնելու համար Ղարաբաղ:

ՆՈՅՆՄԲԵՆ 15. - Սպասողական կեանքը միօրինակութիւն կը բերէ: Պէտք է երբեմն այլազանութիւն մտցնել անոր մէջ: Հետեւաբար, Անդրանիկ կը մտածէ արուեստական ահագանգ (*թրեվօկա*) ընել:

Երեկոյեան, իբր թէ եկած լուրի մը վրայ, կը հրամայէ բոլոր զօրամասերուն անմիջապէս ճամբայ ելլել դէպի Տեղ գիւղը: Իրարանցումն ու աղմուկը սկսաւ: Զինուորները բոլորն ալ աճապարանքով կը դիմեն իրենց մասերը: Իսկ քաղաքացիք, շփոթած, կը սպասեն իմանալու, թէ արդեօք ի՞նչ անակնկալ դէպք է պատահած: Միայն 5 վայրկեան տրուած է հետեւակին եւ 10 վայրկեան՝ ձիաւորին: Արդէն 10 վայրկեանէն Զօրավարն ու բոլոր Զօրքը քաղաքէն դուրս ելած են՝ դիմելով դէպի Տեղ:

Քիչ յետոյ բոլոր զինուորները նոյն կարգով կը մտնէին քաղաք՝ ուրախացնելով ժողովուրդը:

ՆՈՅՆՄԲԵՆ 16.- Այս երեկոյ սակայն, թրեվօկան (ահագանգը) իրական է: Խնձորեսկ գիւղը բանակած 3րդ ձիաւոր հարիւրեակին խմբապետը 10 հոգիով հետախուզութեան կ'ելլէ դէպի թրքական դիրքերը. Թիւրքերը կը յարձակին ձիաւորներուն վրայ: Կռիւր կը սկսի, որու վրայ Կոռնիձորի մէջ բանակած Բ. ձիաւոր հարիւրեակին եւ Բ. վաշտին մէկ մասը կը դիմեն կռուի տեղը:

Այս լուրը, որը ի սկզբանե շատ անորոշ է հակասական ձևով յայտնուած էր, պատճառ եղաւ, որ Զօրավարը, կանխելու համար ոեւէ անակնկալ, Խնձորեսկ դրկէ հետեւակ եւ ձիաւոր ուծեր:

Քիչ յետոյ արդէն խնդիրը պարզուած էր եւ կոխը դադրած:

ՆՈՅՆՄԲԵՐ 21.- Վերջապէս լուր հասաւ, թէ Շուշի գացող սուրհանդակները՝ Ա.ը եւ հաղորդօթի Ա.ը վերադարձեր են. իսկ պորուչիկ Ա.ը մնացեր է այնտեղ: Ամէն մէկը անհամբեր է լսելու լուրեր Շուշիի մասին:

Այս անգամ, Շուշի երթալու հրաւերը ժողովրդական է եւ կան բազմաթիւ շրջանակային եւ զինուորական ղեկավարներու ստորագրութիւնները: Ուրեմն, կասկած չկայ որ այդ շրջանին ազգաբնակչութիւնը ցանկացող է Զօրավարի եւ Զօրամասի օժանդակութեան եւ այնտեղ գալուն:

Սակայն ստացուած երկու նամակներուն մէջ որոշ կերպով հակասութիւն կայ, մինչ մէկ(ուն մէջ) համեմատ ցանկութիւն կը յայտնուի անմիջապէս շարժիլ դէպի Ղարաբաղ, միւսով, արիւնահեղութենէ խուսափելու համար, կը խնդրուէր 10 օրով միայն յետաձգել շարժումը:

Նկատի ունենալով մեծագոյն շրջաններու առաջարկութիւնը՝ 10 օրով յետաձգել եւ մանաւանդ արիւնահեղութեան պատասխանատուութենէ զերծ մնալու պարագան յարմար նկատուեցաւ 10 օրով սպասել, եւ մինչ այդ պատրաստուիլ յառաջխաղացման:

ՆՈՅՆՄԲԵՐ 27.- 10 օրուան 9 օրը արդէն անցեր է: Դեռ ոչ մէկ լուր ունինք խնդրին խաղաղ, բանակցութեան ճամբով վերջանալուն մասին: Հետեւաբար, պէտք է հաւաքուիլ, կեդրոնանալ ճամբու ամենավերջին կայանը՝ Տեղ գիւղը, այնտեղէն, որոշեալ պայմանաժամը լրանալուն յառաջ խաղալու համար:

Զօրամասին մեծ մասը եւ տեղական ուծերը գրեթէ այդ շրջանը կեդրոնացած են: Այսօր Զօրավար Անդրանիկն ալ պիտի մեկնի իր ձիաւորներով: Ո՛վ գիտէ ինչ կը լինի ձեռնարկին ելքը, գուցէ եւ Զօրամասը առանց ընդհարումի անցնի Շուշի եւ մնայ այն-

տեղ: Ամեն պարագայի մեջ, կասկած չկայ որ յաջողութեան պարագային՝ դէպի Գորիս վերադարձ չկայ: Իսկ յաջողութիւնը կասկածէ դուրս է: Այդ պատճառով, այս մեկնումը հրաժեշտի մեկնում է միաժամանակ:

Իբր յիշատակ իրենց սրտագին շնորհակալութեան եւ մաղթանքներուն, «Գորիսի Հայ Կանանց Միութիւնը» գոց կարմիր մետաքսէ կտորի մը՝ վրայ գործած է դրօշակ մը, ոսկեթել բանտւածքով եւ «Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամաս» վերտառութեամբ:

Նախքան Զօրավարին մեկնումը՝ պիտի կատարուի դրօշակի օրհնութեան եւ նուիրման արարողութիւնը:

Յուզիչ տեսարան էր այդ: Գորիսի հրապարակին վրայ ամբողջ ձիաւոր զօրքը՝ Զօրամասին այդ ամենաթարմ եւ թանկագին մասը բոլորածէ կեցած է, չորս կողմը հետաքրքիր եւ երախտագէտ ժողովուրդը հաւաքուած է: Մէկ անկիւնը դրուած է սեղան մը:

Քիչ յետոյ կու գան Զօրավարը, եկեղեցական դասը, Զանգեզուրի Ազգային Խորհուրդը եւ բոլոր աստիճանաւորները: Կը բերեն դրօշակը՝ կարմիր, ոսկեթել ծոպերով եւ վերտառութիւնով: Եկեղեցականները կ'օրհնեն զայն եւ Կանանց Միութեան ներկայացուցիչը կը ներկայացնէ զայն Զօրավարին մէկ-երկու խօսքով, յայտնելով իրենց երախտագիտութիւնը Զօրավարին եւ Զօրամասին եւ մաղթելով անոնց կատարեալ յաջողութիւն եւ պսակումն իրենց ազգանուէր ջանքերուն:

Խօսք կ'անեն Զօրավարը: Յաղթ եւ սակայն զգացուած շեշտերով [ան] կը յայտնէ, թէ «մինչեւ հիմա շատ դրօշակներ նուիրուած են, որոնք բոլորն ալ նշանակ եղած են արիւնի, ակերի, ջարդի եւ դժբախտութեանց: Կը մաղթէ որ այդ դրօշակը լինի վերջինը եւ բերէ յաջողութիւն, խաղաղութիւն: Ապա կոչ կընէ իւրաքանչիւր հայ անհատի, մասնաւորապէս զանգեզուրցիին, արի լինել, պաշտպանել իր իրաւունքը եւ կռուիլ ազգի ազատագրութեան ու իր կեանքի, պատուի ու ինչքի պաշտպանութեան համար: «Ահա միակ ուղին ամեն մի պարտաճանաչ Հայու, կեցցեն այդ պարտաճանաչ կռուողները»:

Ուտաներու եւ ծափահարութիւններու մեջէն Զօրավարն ու ձիաւորները սրընթաց յառաջացան քաղաքէն դուրս՝ դէպի շոսէն, առջեւէն ծածանեցնելով Զօրամասի նոր, կարմիր դրօշակը։

Մուրճը կոխած է արդէն երբ կը հասնինք Տեղ գիւղ։ Գիւղը լեցուն է։ Բայց ի՞նչ ընել։ Պէտք է կերպով մը տեղաւորուիլ մէկ-երկու օրուայ համար։ Հետեւաբար, որեւէ կերպով կարելի չէ դժուարահաճ լինել, որ անկողին կամ ծածկոց չկայ, կամ գետինն ես պառկեր կամ ռեւէ ծածկոցի տակ ուրիշի հետ ընկերակցաբար ես պառկեր, եւայլն, եւայլն։

ՆՈՅՆՄԲԵՐ 28.- Այսօր նախապատրաստութեան, դասաւորման, հրահանգներու, հետեւաբար՝ բարկութեան, ծեծի օր է։

Օ՛, ով ծանոթ է այս շրջանի ժողովուրդի մէկ մասի դանդաղ-կոտութեան, անտարբերութեան եւ պարտականութենէ խուսափելու ձգտումին եւ տեսեր է Զօրավար Անդրանիկի լարուած, ջղայնոտած աշխատանքը, ընդունած՝ վճռական, անառարկելի հրամանները, ենթարկուած՝ անոր կրակ-բարկութեանը եւ մանաւանդ ծաղկեցնող ծեծին, ա՛ն միայն կրնայ երեւակայել, թէ ի՞նչ օր է եղած այս օրը։

Պատմական դրուագ է։ Ազատագրել Ղարաբաղի տանջուող ժողովուրդը թրքական լուծէն։ Ամէն հայու, մանաւանդ զանգեզուրցիին նուիրական պարտականութիւնն է ամէն զոհաբերութիւն կատարել այդ նպատակին հասնելու համար։ Նախապէս ալ Զանգեզուրի համագումարը արտայայտուած ու որոշած է ամէն զոհողութիւն ընել փրկելու Շուշին, Ղարաբաղը։

Այդ վսեմ ձեռնարկին համար Զօրամասին միջոցները անբաւական են։ Զանգեզուրցիին պէտք է օժանդակէ մարդով, թրանսփորթով, ուտելիքով եւ ձիու կերով։

Դժբախտաբար սակայն, ոչինչ կատարուած է։ Հարկաւոր են ձիեր՝ թնդանօթներուն լծելու համար, ուրեմն պէտք է գտնել, փորձել գտնոնք։ Հարկաւոր են ձիեր ռազմամթերքը, զինուորներուն ուտելիքը, ձիերուն կերն ու դարմանը փոխադրելու, հիւանդները տեղափոխելու համար։

Հարկաւոր է, եւ որոշուած է, որ գիւղերէն իւրաքանչիւրը հայ-թայթէ որոշ քանակութեամբ ձի եւ գրաստ, նաեւ բերէ հաց, գարի ու դարման:

Բացի այդ, պէտք է զինուորական դասաւորումները կատարել, հարկ եղած հրահանգները տալ Զօրամասի ամէն մի մասին, տեղական զինուորական ուժերուն, թրանսպորթին, մատակարարական բաժինին եւ ձեռք առնել նախագգուշական միջոցներ:

Այս ամէնը լինելով՝ իրապէս դժուար է, վրդովեցնող է տեսնել որ ոչինչ կատարուած է, շատեր կը ջանան խուսափիլ իրենց պարտքը կատարելէ: Զայրացնող է մանաւանդ այն հանգամանքը, որ միայն մէկ հոգի է որ կը զբաղի այս ամէնով, այնինչ կարելի էր եւ պարտաւոր էին շատեր ունենալ եւ կատարել իրենց բաժին-աշխատանքը:

Եւ ահա՝ շատ հասկանալի, իրաւացի կը դառնայ բարկութիւնը, նոյնիսկ՝ ծեծը:

Շատեր այսօր ենթարկուեցան այդ յանդիմանութեան, ծեծին: Սակայն, բոլոր անոնք, որոնք կրեցին այդ դժնդակ զգացողութիւնը, սպազային որոշ յարգանքով, նուիրականութեամբ կը վերյիշէին այդ բռնութիւնը, երբ բիրեղացած հայրենասիրութիւնն ու *էնէրժի*⁹⁵ ազդելու ուրիշ ելք, պոռթկում չէր կրնար գտնել:

Նախքան անկողին մտնելը՝ ամէն ինչ դասաւորուած, պատրաստ էր:

Վայրկեանը թելադրած եւ Զօրավարը տրամադրած էր իր ֆիզիկական հանգիստին համար հազիւ մի քանի ժամ:

ՆՈՅՆՄԲԵՐ 29.- Առաւօտ կանուխ [ժամը] 3¼-ին արդէն բոլորը կազմ ու պատրաստ են: Պէտք է գիշերով ճամբայ ելլել կարենալ երեկոյեան հասնելու համար ուրիշ բնակելի վայր մը: Բացի այդ՝ պէտք է ինչքան կարելի է խուսափիլ ընդհարումներէ: Հետեւաբար, եթէ երբեք Զօրամասը գիշերով կարենար մօտենալ եւ անվնաս դարձնել Զաբուլի եւ Հաքարուի ձորերու վրայ իշխող Մարքիզ բարձրութիւնը, ընդհարումներէ խուսափած կը լինէր,

⁹⁵ Ֆրանսերէն՝ *énergie*, ներքոյծ:

այլապէս, թիւրքերը, Մարքիզին վստահելով, կարող էին անմիտ կերպով արգելք լինել Զօրամասի ընթացքին:

Բոլորին նախորդ օրուայ տրուած հրահանգները կրկնուեցան եւ լոյսը յայտնուած Զօրամասը շարժեցաւ դէպի Զաքուղի ձորը:

Ճանապարհը դէպի Զաքուղ բաց դաշտի միջով է: 14-17 վերստ այդպէս գնալէ վերջ կը հասնինք Զաքուղի ձորը՝ ցից անդունդ մը, ժայռուտ: Ճանապարհը զիկզակներով կ'իջնէ դէպի ձորը, ուր բաւական առատ քանակութեամբ կը հոսի Զաքուղ գետակը:

Ապա շոսէն տէրթայի մը սուր անկիւնէն շրջան ընելով կը մտնէ երկրորդ ձորը՝ Հաքարուի ձորը, որու մեջէն կ'անցնի Հաքարու գետակը: Հաքարուի ձորի միւս կողմը ճանապարհը կրկին բարձրանալով կ'անցնի Ղարադշլաղ հայկական աւերուած գիւղի միջով, ապա Թթու Ջուր (Լիսակոր) անունով գագաթը անցնելով կը մտնէ Շուշիի գաւառը եւ Շուշի քաղաքը:

Զաքուղ եւ Հաքարու գետակներու կազմած տէրթայի կեդրոնը կը բարձրանայ շրջանին ամենամեծ եւ իշխող բարձրութիւնը՝ Մարքիզը: Այդ դիրքը կ'իշխէ թէ՛ Զաքուղի ձորի շոսէին վրայ եւ թէ՛ Հաքարուի: Զաքուղի ձորը դէպի հիւսիս կ'երկարի մինչեւ Մինքէնտի թրքական լեռնային շրջանները, իսկ Հաքարուի ձորը դէպի վեր կ'երթայ մինչեւ Հաճի-Սամլուի դարձեալ թիւրք-քրտական ձիւնոտ լեռները:

Զաքուղն ու Հաքարուն իրար միանալէ վերջ կը կոչուին Հաքարու, եւ իջնելով դէպի հարաւ, կը թափին Արագը՝ Կարեակիւնի շրջանին մէջ:

Տէրթային գանազան խորշերուն մէջ կան հաստատուած 20է աւելի թրքական գիւղեր, ինչպէս Վարի Աւտալլար, Մարքիզ, Ղըզըլճըղ, Սուլթանքէնտ, Մալիքէկլու, Սուս, Զեյվա, Միւմիքլիւ, Նավրուզլու, Չայքէնտ, Թաթդարասի եւ այլն: Այս գիւղերուն եւ շրջանին թիւրք ժողովուրդը նշանաւոր է իբրեւ ասպատակ. ռուսական տիրապետութեան շրջանին իսկ պակաս չեն եղած ասպատակութեան, աւազակութեան դէպքերը եւ ռուս քազաքներու ներկայութիւնն իսկ անբաւական է եղած զսպելու եւ կարգի բերելու այս աւազակ ծնածները:

Ռուսական յեղափոխութենէն վերջ շրջանին թիւրքերը ասելի յանդուգն դարձան: Անհատական անթիւ սպանութիւններէ, ոճիրներէ դուրս՝ փակած են Գորիս-Շուշի ճանապարհը անցորդներու եւ տուն վերադարձող զինուորներու առաջ, զանոնք կողոպտած, սպանած եւ զենքերը խլած են: Հոս էր որ սպաննած էին դարաբաղցի 217 դասալիք զինուորներ:

Իսկ ամբան, երբ գաղթականութեան մէկ մասը, վստահած թիւրքերու թոյլտուութեան, կը փորձէ անցնիլ Շուշի, Զաքուղի կամուրջէն անցնելէ վերջ, Հաքարուի կամուրջը փակուած կը գտնէ իր առաջ, եւ մնալով երկու կրակի մէջ՝ որովհետեւ յետոյ Զաքուղի կողմէն եւս կը սկսին կրակել անոնց վրայ՝ բաւական կորուստներ տալով հազիւ կը յաջողի Տեղ գիւղ հասնիլ:

Այդ զինուորներուն ու գաղթականութեան ոսկորները դեռ կ'երեւան, ճանապարհէն քիչ [մը] հեռու: Նմանապէս, այս շրջանի գիւղերն էին որ երկու ամիս առաջ, օժանդակութեամբ Թերէքմէնի, յարձակեցան շրջանի հայկական Ղարաղջլաղ գիւղին վրայ, զայն աւարեցին, ապա փորձեցին Կոռնիձորի եւ Խանածաղի ուղղութեամբ արշաւել Զանգեզուր:

Այդ յաջողութիւններէն ու փորձէն եւ մանաւանդ Շուշիի գրաւումէն վերջ, շրջանին թիւրքերը ասելի յանդուգն դարձած էին: Հեռուէն նկատելի էր, որ անոնք Մարքիզը միշտ կը պահեն եւ պահակները անպակաս են այնտեղ:

Բայց դժուար էր կարծել թէ շրջանին թիւրքերը առանձինն կամենային դիմադրել Անդրանիկի ու Զօրամասի յառաջխաղացման:

Մօտենալով Զաքուղի ձորին, Զօրամասը եւ Անդրանիկը տեսան որ թիւրքերը արդէն կը պահեն Մարքիզը, եւ անմիջապէս, թէ՛ գիւղէն եւ թէ՛ լեռան վրայէն սկսան կրակել Զօրամասին վրայ: Պարզ էր ուրեմն, որ շրջանի թիւրքերը կ'ուզէին արգելք լինել Զօրամասի յառաջխաղացման:

Կռիւր սկսաւ եւ Զօրամասը իջաւ Զաքուղի ձորը, գրաւեց արդէն պարպուած համանուն գիւղը եւ սկսաւ շոսելով յառաջանալ դէպի միւս ձորը՝ Հաքարուն, միաժամանակ ձախ ուղղութեամբ

պաշարողական շարժում ընելով Մարքիզի եւ անոր կողին գտնուող համանուն թրքական գիւղին վրայ:

Դէպի Մարքիզ յառաջանալը յոգնեցուցիչ է. անծանօթ շրջան է այդ քարքարոտ շրջանը եւ միշտ զարիվեր: Միւս կողմէ շոտեով դէպի Հաքարու եւ Աւտալլար յառաջխաղացութիւնը շատ զոհերու կը կարօտէր, որովհետեւ Հաքարու ձորին միւս ափը կը ներկայացնէ քարքարոտ, բնական ամրութիւններ ու թաքստոցներ, մասնաւորապէս Քեարավուզ թրքական գիւղին շրջանը, որուն բնակչութիւնը անուանի է որպէս ասպատակ: Բացի այդ, այդ դիրքերը շատ որոշ եւ հայելիի պէս կ'իշխէին շոսէին վրայ. այնպէս որ լաւ նշանաձիգներու համար դժուար չէր շոսելով անցնող ամէն մի հետեւակին կամ ձիաւորին զարնել:

Դժբախտաբար, այդ տէթային սուր կողմը, զանազան զիկզակներով եւ անվերջ շոսէն ենթակայ է կրակի մէկ կողմէ Մարքիզի շրջանի թրքական դիրքերն են, միւս կողմէ՝ Քեարավուզի դիրքերը:

Կոհը երկու՝ Մարքիզի եւ Հաքարուի ուղղութեամբ շարունակուեցաւ մինչեւ ուշ գիշեր: Թշնամին առատօրէն կը կրակէր եւ սկիզբէն իսկ յայտնի եղաւ, որ ան կանխապատրաստուած էր դիմադրութեան, որովհետեւ ունէին թրքական սիսթեմով կանոնաւոր խրամներ, որ այդտեղ կային եւ բաւական թուով ասկերներ, հանգամանք մը, որ յետոյ ալ հաստատուեցաւ:

Մինչեւ գիշեր Զօրամարը, հակառակ բնական դժուարութիւններուն, գրաւեց դիրքեր, բայց ունեցաւ կարեւոր վիրաւորներ եւ սպաննուած: Ստացած փորի վերքէն մեռաւ շտապու կապիտան Ստեփան Մարգիսեանը (Ստեասը) դարաբաղցի յեղափոխական երիտասարդը, վաշտապետի օգնական Յովհաննէս Աղաջանեանը եւ ուրիշներ:

Ուշ գիշերուայ մութը ծածկեց ամէն ինչ եւ Զօրամասին խարոյկները կարմրցուցին Զաբուլի ձորին երկինքը: Օդը տաք էր բարեբախտաբար եւ զինուորները՝ քաջ տրամադրուած՝ բացօթեայ գիշերելու համար:

ՆՈՅՆՄԲԵՐ 30.- Առաւօտ կանուխէն կոխը վերսկսաւ: Նախորդ օրուայ կոխներուն ընթացքէն պարզ երեւցաւ Մարքիզին նշանակութիւնը: Այդ պատճառով՝ ձեռնարկուեցաւ այդ դիրքի գրաւման:

Միաժամանակ, տեղական ձիաւորներուն ղեկավարը՝ Աղաջանը պիտի փորձէր ձորով անցնիլ միւս կողմը եւ կոնակէն զարնել Քեարավուզի թրքական դիրքերը:

Թնդանօթները առաւօտէն սկսան ուժակոծել թշնամիին դիրքերը Քեարավուզի ուղղութեամբ. իսկ Ա.ը իջաւ ձորը՝ փորձելու համար ծրագիրը: Բայց այդքան մօտէն պաշարողական շարժումը շատ դժուարութիւններու կը բաղխէր: Հազիւ ձորը իջած [էինք], երբ Աղաջանը խումբով կը փորձէ անցնիլ թշնամիի դիրքերուն առջեւէն, կ'ենթարկուի գնդակի սարսափելի տարափի մը, որու հետեւանքով, իր ձին կը սպաննուի, ինք կը վիրաւորուի թեթեւ կերպով, ինչպէս եւ իր մէկ ընկերը: Այլեւս յայտնի էր, որ այդ գծով պաշարողական շարժում մը յաջողելու շանս⁹⁶ չէր ունենար: Իսկ Կոռնիձորով պաշարողական շարժումը կարօտ էր տրամադրելի մեծ ուժերու եւ ժամանակի:

Մարքիզի ուղղութեամբ գործողութիւնը սակայն զարգացաւ յաջող կերպով, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ այդ ուղղութեամբ հնարաւորութիւն կար ձիաւոր թէ հետեւակ ուժերու լայն տարածութեամբ գործողութեան, այն ինչ Քեարավուզի ուղղութեամբ շարժումի համար չկար այդպիսի հնարաւորութիւն. բոլորը պարտաւոր էին անցնիլ թշնամու դիրքին առջեւէն եւ շատ մօտիկէն: Մանաւանդ որ այդ դիրքը անցնելէ վերջ ալ ձորին ցից եւ ժայռուտ վերելքը արգելք էին ձիաւորի արագ գործողութեան:

Կարելոքը ուրեմն Մարքիզի գրաւումն էր: Այստեղ ալ դժուարութիւնը այն էր որ թշնամին ամրացած էր շատ ամուր, գիտական վերջին սիսթեմով շինուած խրամներու մէջ, տիրապետող դիրքերու վրայ:

Այնուամենայնիւ, Ջօրամասին եւ տեղական ձիաւոր եւ հետեւակ ուժերու խիզախ եւ անդիմադրելի յարձակումները հետզհե-

⁹⁶ Ֆրանսերէն՝ chance, բախտ, առիթ, հնարաւորութիւն:

տէ սեղմեցին թրքական զիծերը: Կէսօրէ վերջ գրաւեցին Մարքիզ գիւղը՝ շրջանին արինաբբու որջը: Կը մնար միայն գրաւել Բարձունքը: Բայց գիւղին գրաւման ժամանակ Գ. ձիաւոր հարիւրեակի հրամանատար Արմենակ Միքայէլեանի վիրաւորուելուն պատճառով կարելի չեղաւ այսօր իրագործել այդ գործը:

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1.- Առաւօտէն արդէն սկսաւ կոիւր: Թնդանօթները երբեմն-երբեմն կը ուժակոծեն Քեարավուզի դիրքերը: Մարքիզի վրայ գրոհը սկսաւ եւ կէսօր չեղած՝ այդ դիրքը ինկաւ հայոց ձեռքը: Այդ ուղղութեան վրայ գտնուող ուժերը անելի յառաջանալով, գրաւեցին նաեւ Սուսը, Զէյվան: Իսկ ձիաւորներու Բ. հարիւրեակը անցաւ Հաքարուի կամուրջը, մտաւ Աւտալար թրքական գիւղը առանց դիմադրութեան: Ուրեմն Աւտալար - Ղարաղջլաղ - Թթու Ջուր (Լիսակոր) ուղղութեամբ, դէպի Շուշի յառաջխաղացութեան համար որեւէ արգելք չկար, Աւտալարէ վերջ, թիւրքերը որեւէ արգելք չկար: Աւտալարէն վերջ, թիւրքերը որեւէ տեղ հնարաւորութիւն չէին կրնար ստեղծել դիմադրելու: Աւտալարի գրաւումով կը չեզոքանային նաեւ Քեարավուզի թրքական դիրքերը: Այդ կողմէն սկսան երեւալ թիւրք քոչուորները, որոնք ձիու, էշերու եւ եզներու վրայ բեռցած իրենց ունեցածը, կը հեռանային:

Օրագիրը որոշ եւ դիւրացած էր... Դէպի Շուշի արգելքները վերացած էին: Պէտք էր միայն հրամանը տալ... Յառաջ:

Բայց, լուր բերին, թէ Հաքարով Կոռնիձոր է եկած սուրհանդակ [մը], որը բերեր է հեռագիր Ջօրավար Անդրանիկին՝ Պաքուի անգլիացի հրամանատարէն եւ ուրիշ հեռագիր մը Ատրպէշանի նախարարապետ Խան-Խոյսկիէն:

Արդարեւ քիչ յետոյ հասան հեռագիրները: Բերող գիւղացին ծերունի մըն է եւ հեռագիրը բերեր է միայն, ուրիշ բանի մասին տեղեկութիւն չունի: Այդ պատճառով ալ Կոռնիձոր մնացեր է:

Հեռագիրները երկու հատ են. մէկը ստորագրուած է «Պաքուի անգլիացի զօրավար»ին, իսկ միւսը Խան-Խոյսկիին կողմէ: Առաջինով անգլիացի զօրավարը կը հեռագրէ Անդրանիկին եւ Շուշիի հայկական ուժերու հրամանատարին, որ յառաջխաղա-

ցութիւնը դադրեցնեն, որ վաղը արդէն ճամբայ կը հանէ երկու օֆիսէրներ՝ գալու Անդրանիկի մօտ:

Իսկ երկրորդը Խան-Խոյսկին է, որ կը հեռագրէ Շուշիի ընդհանուր նահանգապետին, քաղաքագլուխին, Ազգային Խորհուրդին ու հայկական զինուորական հրամանատարին՝ անգլիացի Ջորավարին հեռագիրը անյապաղ հասցնել Անդրանիկին:

Այս հեռագիրները սակայն, չէին կրնար բաւարար նկատուիլ վաւերականութեան համար: Նախ՝ որ անգլիացի զօրավարի ոչ անուն կար, ոչ ստորագրութիւն, երկրորդ՝ որ եթէ երբեք ռեւէ անգլիացի զօրավար ուզէր Անդրանիկին որեւիցէ բան հաղորդել, կարող էր եւ պէտք էր այդ հաղորդագրութիւնը հասցնել Անդրանիկին շիտակ ճամբով (շոսէով) եւ պաշտօնական ներկայացուցիչի ձեռքով եւ ոչ թէ ծերուկ Հարար գիւղացիի մը միջոցաւ:

Այս ամէնը շատ իրաւացիօրէն տեղիք կուտային թերահաւատ լինել հեռագիրներուն նկատմամբ, մանաւանդ որ Անդրանիկ լաւ ծանօթ էր թիւրքերու դէպի այդպիսի խաղեր ունեցած վարպետութեան:

Հետեւաբար, Անդրանիկ որոշեց պատասխանել միայն անգլիացի զօրավարին, յայտնել իր կասկածները եկած հեռագրի վաւերականութեան մասին եւ այն պատճառները, որոնց հիման վրայ ինք կ'երթայ Շուշի. Ատրպէյճանը թրքական ուժերու ներկայութենէն քաջալերուելով գրաւած է Շուշին թիւրքերու հետ միասին, մտաւորականները բանտարկած, ճնշած ժողովուրդը, սպաննած է ճամբորդներ, զէնքերը խլած եւայլն, որով ամբողջ Ղարաբաղի գոյութեան կը սպառնար:

Պատասխանը դրկուեցաւ ա՛յն ճամբով, ինչ ճամբով որ եկած էին հեռագիրները:

Միաժամանակ, յառաջխաղացութեան համար պատրաստութիւնները լրացուեցան:

ԴԵՎՏԵՍԲԵՐ 2.- Առաւօտեան դարձեալ գեղեցիկ օդ է, բախտերնիս բաց է: Բոլոր զինուորները լսած են եկած հեռագիրին

մասին: Բոլորն ալ նոյն տրամադրութիւնը ունին՝ աճապարել հասնիլ Շուշի:

Վայրկեանէ վայրկեան կը սպասուին անգլիացի Ջօրավարի դրկելիք ներկայացուցիչները: Զինուորներուն աչքը Շուշիէն եկող շուէին վրայ է:

Ցանկացած լուրը եկաւ: Շուէով դէպի Աւտալլար կու գայ սպիտակ դրօշակով օթօմօպիլ մը: Կասկածները հեռացան: Ուրեմն, հեռագիրները իրական էին: Լուր տրուեցաւ կամուրջը պահող զինուորներուն թոյլ տալ օթօմօպիլին անցնիլ եւ ընկերակցիլ անոր:

Օթօմօպիլը հետզհետէ կը մօտենայ, արդէն մտաւ հայկական շրջանը, անցաւ կամուրջը եւ հասաւ շուէին այն կէտը, որ ամենամօտն է Ջօրավար Անդրանիկի վրանին:

Զինուորներէն մէկ-երկու վաշտ, հետեւակ եւ ձիաւոր, բարեւի կեցած են:

Օթօմօպիլին մեջէն դուրս կ'ելլեն երկու զինուորականներ, որոնք կ'առաջնորդուին Ջօրավար Անդրանիկին վրանը:

Անմոռանալի դիրք եւ պատմականութիւն ունի այդ վրանը: Հաստատուած է կոիւի առաջին գիծին վրայ, կոիւի սկիզբէն ի վեր, ձորի մը մէջ, որուն կողերը եւ մօտերը կը ծեծուին թշնամիին Քեարավազի դիրքերուն գնդակներէն եւ որ եթէ մինչեւ հիմա գերծ մնացած է գնդակէ, պատճառը այն է, որ իր կողքին ունի ահագին ժայռը:

Եկողները կը ներկայանան Ջօրավարին: Անգլիացի Captain Y.F. Square, Gloster Regiment-էն եւ Ֆրանսացի Capitaine Gasfield, 6-eme Regiment des Hussards, երկուքն ալ բարեձեւ, մաքուր: Հետերնին բերած են նամակ, թէւ անթուակիր, առանց թիւի, ուղղուած Անդրանիկին եւ ստորագրուած Պաքուի Դաշնակից ուժերու ընդհանուր հրամանատար Ջօրավար Թումսընէն:

Առաջին անգամ, որ կը սկսին խօսիլ, կը յայտնեն, թէ իրենք երջանիկ են յայտնելու Անդրանիկին, որ Դաշնակիցները յաղթական են, որ զինադադարը կնքուած է: Ապա կը ներկայացնեն Ջօրավար Թումսընի նամակը, որ կը յայտնէ Անդրանիկին՝ կասեցնել յառաջխաղացութիւնը, սպառնալով որ այդպիսի քայլ մը

պիտի վնասէ Հայոց Ազգային Դատին նպաստաւոր լուծման, որ զինադադարի այդպիսի խախտում մը թշնամական ակտ պիտի նկատուի Դաշնակիցներուն դէմ, հետեւաբար իրեն դէմ պիտի գտնէ Դաշնակիցներուն դիմադրութիւնը:

Զինադադարին պայմանները հասկնալի էին եւ ուրախալի: Սակայն սպառնալիքը և թօնը շատ կոպիտ էին Դաշնակից հրամանատարի մը կողմէ, ուղղուած Անդրանիկին, որ անխախտ կերպով եւ չափէն աւելի տարուած Դաշնակիցներու յաջողութեան հաւատքով, անոնց ընթացքը առաջին օրէն իսկ ոչ-համապատասխան պիտի գտնէր:

Ծանօթ էր Պաքուի անկման խնդիրը, որը կարող էր կարգ մը աստիճանաւորներու մէջ վատ տրամադրութիւն ստեղծել, ծանօթ էր նաեւ թաթար-թրքական դիւանագիտութեան խաբող եւ մանաւանդ կախարդող յատկութիւնը: Բայց ինչ որ ալ լինէր՝ կարելի չէր առաջին ատթիւ իսկ սպասել անգլիացի ընդհանուր հրամանատարէ մը այդպիսի վերաբերմունք:

Խօսակցութիւնն ու բանակցութիւնները, երկուստեք հարցուփորձերը երկար էին, որոնք ի վերջոյ ստացան սիրալիք բնոյթ:

Ֆրանսիացի կապիտանը անցեալ ամառը, երբ Անդրանիկ խոյ կ'երթար, գտնուէր է Ուրմիայի շրջանը, ասորիներուն մէջ, տեսէր է Վանի գաղթականութիւնը, ասորիներու հետ [անոնց] գաղթը դէպի Պաղտատ, լսէր են Անդրանիկի յառաջխաղացութիւնը: Ան յայտնեց որ իրենք, Վանի 25,000 գաղթականութիւնը եւ ասորիները ազատէր են շնորհիւ այն բանի, որ Անդրանիկի յառաջխաղացութիւնը խոյով՝ պատճառ է եղեր, որ թիւրքերը իրենց ուժերը Սալմաստէն քաջեն խոյի վրայ՝ հետեւաբար թուլացնեն հետապնդումը: [Ան] հաղորդեց նաեւ Կոստիա Համբարձումեանին⁹⁷ ցաւալի մահը, որ տեղի է ունեցեր Պարսկաստանի մէջ՝ քիւրտերու կողմէ գաղթականութեան վրայ կատարուած յարձակումները ետ մղելու համար իր անձնական հակայարձակումի ընթացքին:

⁹⁷ Տե՛ս Մալխաս, «Ապրումներ», Ա. հատոր, Բ. տպագրութիւն, էջ 216-217, 245:

Շատ ուշ էր գիշերը երբ ամեն ոք քաշուեցաւ իր տեղը՝ հանգստանալու եւ, ապահովաբար, երագելու համար նոր կեանք մը:

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 3.- Նամակները, տեղեկագիրները պատրաստ են: Զօրավար Թոմսընին ներկայացուցիչները պիտի մեկնին: Կոնիւր դադրած է այլեւս, երբեմն-երբեմն միայն՝ անցուդարձերէն դէտ անտեղեակ դիրքերու միջեւ հաստ ու կտոր հրացանաձգութեան ձայներ կը լսուին:

Զօրքին մեծ մասը, ի պատիւ հիւրերուն, շարուած է զինուորական բարեւի համար: Փոքրաթիւ զինուորներ միայն կան դիրքերուն մէջ:

Նախքան օթովայիլ նստելնին ու հեռանալնին, հիւրերը աչքէ անցուցին յաղթական զօրամասին հպարտ զինուորները: Իսկ Զօրավարը, խօսելով զինուորներուն, յայտնեց իր գնահատական խօսքը այդ զինուորին, որ ամէն չարչարանք ու զրկանք տարած էր հասնելու, օժանդակելու համար այն օրին, որը արդէն եկեր-հասեր է Դաշնակիցներու, Իրաւունքի եւ Ազատութեան Յաղթանակին, ապա շնորհակալութիւն յայտնեց Դաշնակիցներուն, որոնք այնքան հեռու տեղերէ եկան գտնելու իրենց փոքր բայց անկեղծ զինակիցը, Անդրանիկը ու անոր զօրամասը:

Հիւրերը ուռաներու մէջ մեկնեցան: Ոգեւորութիւնը մեծ էր, երագուած օրը հասեր էր: Դաշնակիցները յաղթանակեր են, ուրեմն ամէն ոք պիտի ստանայ իր բաժինը, Ազատութիւն եւ Խաղաղութիւն: Ուրեմն մեր բոլոր ցանկութիւնները առանց արինահեղութեան պիտի իրականանային իբրեւ դաշնակիցը Մեծ Դաշնակիցներուն:

Պաքու գացող անգլիացի եւ ֆրանսացի ներկայացուցիչներուն հետ Անդրանիկ չմոռցաւ նաեւ դրկել հեռագիր մը՝ ուղղուած Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաշային որով կը յայտնէր գաղթականներուն վերջին աստիճանի թշուառութիւնը եւ կը խնդրէր ժամ առաջ օգնութիւն ուղարկել:

Ու պայծառ երկինքի [տակ], գեղեցիկ բնութեան մէջ, ամէն մէկը իր դիւթիչերազը կը հիւսեր: Այլեւս կապուած էինք Դաշնակիցներուն հետ, վերջացած էր ամէն դժուարութիւն:

Կարգ մը խնդիրներու մասին տեսակցելու, լուսաբանելու համար, Զանգեզուրի Ազգային Խորհուրդի երկու ներկայացուցիչներ ալ, օտար հիւրերուն հետ մեկնեցան Շուշի եւ ապա Պաքու երթալու համար:

Համաձայնութիւն կայացած էր որ Հաքարունէն ասդին, դէպի Զանգեզուր, պիտի մնայ հայկական շրջան:

Տեղւոյն վրայի խնդիրները կարգադրելու համար գացած պատուիրակները տեսնուեր էին շրջանի թիւրք դեկավար հաճիսամլուցի Սուլթան Բեկին⁹⁸ հետ: Ան համաձայներ է ամէն պայմանի: Գացողները թիւրքերուն տրամադրութիւնները չափազանց ինկած գտած էին եւ [տեսած] թիւրք զինուորներ, որոնք կը կռուին եղեր դիրքերու մէջ:

Ուրեմն, Զինադադարի անողոք պայմանները եկան հարկադրուիլ նաեւ այդ շրջանին մէջ:

Կոիւր արդէն վերջացած է. փոքրաթիւ զինուորներ միայն թողուած են դիրքերու մէջ: Այլեւս այդ շրջանը մնալը աննպաստակ է, բացօթեայ եւ առանց ուստեստի, հետեւաբար պիտի վերադառնանք նորէն Զանգեզուր՝ Գորիս, մինչեւ որ նոր հրահանգ գայ Զօրավար Թոմսընէն՝ Անդրանիկի եւ Զօրամասի ընելիքի մասին, որ կը սպասենք 10 օրուան ընթացքին:

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 4.- Պիտի վերադառնանք: Զաքուղի ձորէն դէպի Տեղ գիւղ երթալու ժամանակ, զարիվերին գագաթէն նորէն կը պարզուին գեղեցիկ համայնապատկերը, պատմական տեղերը, Մարքիզը, Ղարաղլաղը, Թթու Զուրի սարերը, Քեարավուզը, վարը Զանգեղանի շրջանը, Պարսկաստանի լեռները, Տաթեւի ու Ղափանի լեռները եւ դէպի Խոզնավար տանող բարձրութիւնը:

⁹⁸ Ազգութեամբ՝ քիւրտ, Ղարաբաղի ընդհանուր նահանգապետ նշանակուած Խոսրով Բեկ Սուլթանովին եղբայրը:

Նոյն օրը կը մնանք Տեղ գիւղը, իսկ յաջորդ օրը՝ Գորիս, ուր տեղի կ'ունենայ յաղթական ընդունելութիւն:

Ուրեմն, 10 օրի չափ պէտք է սպասել այդ շրջանը, մինչեւ որ Զօրավար Թոմսընէն հրահանգ գայ ընելիքին մասին: Ձմեռելու համար Զօրամասին համար յարմարութիւն կայ Շուշիի կամ Նախիջեւանի մէջ: Կը սպասենք որ այս երկու ուղղութիւններէն մէկն ու մէկի համար հրահանգ գայ:

Հրահանգը կ'ուշանայ սակայն: Լուր չկայ նաեւ Զանգեզուրի Կեդրոնական Ազգային Խորհուրդի այն երկու անդամներէն - Արշակ Շիրինեան եւ Նիկոլայ Յովսէփով - որոնք Շուշի գացած էին: Գորիս-Շուշի ճանապարհը փակ է եւ որքէն լուր չունինք, թէ անոնք նոյնիսկ Շուշի հասա՞ն թէ՞ ոչ, եւ թէ ի՞նչ ըրին:

Որոշուած տաս օրը անցաւ: Դժուար է զինուորները գիւղերուն մէջ պահել երկար ժամանակ: Հետեւաբար, Անդրանիկ սկսաւ հետզհետէ զինուորները դրկել Միսիան, այնտեղէն ալ՝ ոեւէ ուղղութեամբ, անելի առաջ անցնելու համար: Դեռ ձիւնը շատ չէ, ճամբայ կայ շատ ուղղութիւններով, շատ սպասել կը նշանակէ մնալու դատապարտով:

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 20.- Վերջապէս լուր եկաւ, թէ Զանգեզուրի Ազգային Խորհուրդին անդամները Անգլիացի ներկայացուցիչներու եւ ուրիշներու հետ հասած են Տեղ գիւղ: Ազգային Խորհուրդի անդամ Արշակ Շիրինեան, առանց սպասելու, գիշերով եկած է Գորիս: Ընդհանուր գիծով կը յայտնէ Զօրավար Թոմսընի հրահանգը: Զօրամասը եւ Անդրանիկը պիտի մնան Զանգեզուր:

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 21.- Ամբողջ Գորիսը ուրախութեան եւ պատրաստութեան մէջ է: Անգլիացի Դաշնակից ներկայացուցիչ պիտի գայ: Ամէն տուն կամ խանութ պարզեր է հին ռուսական օրերու տօնախմբութեանց համար ունեցած ռուսական դրօշակները եւ անով դրօշազարդեր են տուները, փողոցները: Անգլիական դրօշակ չկայ սակայն, կերպաս չկայ որ շինեն: Նոյնիսկ շատ դժուարութեամբ կարելի եղաւ մի հատ նոր շինել, ուր մնաց այլեւս Դաշնակից միւս դրօշակները՝ իտալական, ամերիկեան, ֆրանսական:

Կէսօրէ վերջ ժողովուրդը, առաջնորդութեամբ քաղաքագլուխին հաւաքուած է առանձին տեղ աղ ու հաց ներկայացնելու քաղաքին կողմէ, իսկ զօրքը շարուած է քաղաքին հրապարակը՝ զինուորական կարգով: Երեք մեծածաւալ դրօշակներ կը ծածանին հրապարակի մուտքին՝ Զօրամասինը, անգլիականը եւ ռուսականը:

Քիչ յետոյ կառքերը երեւացին, եւ ներկայացուցիչները հասան քաղաք: Ընդունելութիւնը տպաւորիչ էր: Ազատութեան շունչ կար մթնոլորտին մէջ:

Եկողներն են. Մայր Կիպոն՝ անգլիացի զինուորական, միջահասակ, խոհուն եւ լուրջ երեւոյթով:

Կապիտան Միրայտ՝ անգլիացի,

Ապտուլֆաթթահ բէկ Հասանբէկով - թիւրք ներկայացուցիչ մը Պաքուի կողմէ:

Գուրգէն Զիլինկարեան Պաքուի Հայոց Ազգային Խորհուրդին կողմէ:

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 22.- Երեկոյեան, անգլիացի հիւրերը, ինչպէս եւ միւս հիւրերն ու շրջանին կարեւոր անձնաւորութիւնները ճաշի հրաւիրուած են Զօրավարի մօտ:

Առհասարակ Կովկասի մէջ եւ մանաւանդ ճաշկերոյթներու ժամանակ առատ են բաժակաճառերն ու կենացները: Կանոն է, որ կենաց բաժակ պիտի առաջարկուի սեղանակիցներէն իւրաքանչիւրին կենացը: Եւ ահա՝ բաժակաճառերու շրջանը սկսաւ. կը խմեն Դաշնակից զինուորներու, կը խմեն ներկայ մեծամեծներու կենացը՝ դրուատելով անոնց արժանիքները:

Աչքառու է մասնաւորապէս Ազգային Խորհրդի անդամ Նիկոլայ Յովսէփովի ճառը, որով ան կը ներկայացնէ Զօրավար Անդրանիկին գործունէութիւնը իբրեւ ժողովրդական կամքի արտայայտութիւն եւ ոչ թէ ասանդիւրիստական [արկածախնդրական], ինքնակամ գործ, ինչպէս կ'ուզէին հաւատացնել թիւրքերը. որովհետեւ իր բոլոր շարժումներու համար ան միշտ ստացեր է ժողովրդական համաձայնութիւնը:

Ճաշէն վերջ տեղի կ'ունենայ պաշտօնական տեսակցութիւն:

Մայր Կիպոնը կը յայտնէ իր միսիայի գլխաւոր նպատակը: Բայց տեսնելով որ նախքան այդ նիւթերուն մշակումը թէ՛ Զօրամասի եւ թէ՛ շրջանի ազգաբնակչութեան ու գաղթականութեան համար ուտեստի անհրաժեշտ կարիք կայ, կ'որոշէ յաջորդ առաւօտ իսկ դէպի Շուշի եւ Պաքու ճամբայ հանել կապիտան Սիրայտին Ջանգեգուր կենսամթերք հասցնելու համար:

Ապա Մայր Կիպոնը կը յայտնէ, թէ այդ միսիային նպատակը քաղաքական չէ: Իր զբաղման գլխաւոր կէտերը պիտի ըլլան 1. Շուշի-Գորիս-Ղափան եւ առհասարակ ճամբաները բանալ եւ ապահովել ճամբորդութեան ու փոխադրութեան ազատութիւնը. 2. Գտնել եւ գծել ազդեցութեան շրջանակ Անդրանիկի եւ Ատրպէյճանի միջեւ, որպէսզի իւրաքանչիւրի շրջանին մէջ կատարուած անկարգութեան համար պատասխանատու լինի համապատասխան տիրապետողը: Իբր գործնական եզրակացութիւն այս կ'էտին, համաձայնեցան որ Հաքարու-Ջաբուղ գիծին միւս կողմին համար՝ այնտեղի իշխանութիւնը պատասխանատու պիտի նկատուի, իսկ Ջաբուղէ ասդին Ջանգեգուր, Ղափան ու Միսիան շրջանին համար՝ Անդրանիկը: Ուրեմն, Անդրանիկին պարտականութիւնը պիտի լինի այդ շրջանին մէջ ա) պահել կարգը, բ) երաշխաւորել իր շրջանին մէջ գաղթականութեան համար ուտեստեղէնի փոխադրութեան ապահովութիւնը:

Գլխաւոր դժուարութիւնը կը կայանար Հաքարուէ անդին պատահելիք միջադէպերու պատասխանատուութեան [մէջ], քանի որ հայերը համաձայն չէին, որ այդ շրջանը ենթարկուի Ատրպէյճանի իշխանութեան. որովհետեւ շրջանի 300,000 հայութեան դէմ միայն Շուշի քաղաքի 15,000 թուրքերն են որ տիրապետող տարր պիտի լինեն շրջանին համար, այնինչ շրջանի ազգաբնակչութեան ստուար մեծամասնութիւնը հայեր լինելով պէտք էր երկրի իշխանութիւնը լինէր հայերու ձեռքը:

Բոլոր կէտերուն համաձայն գտնուեցան թէ՛ Զօրավար Անդրանիկը եւ թէ՛ թիւրք ներկայացուցիչը. միայն Շուշիի հարցը առկախ կը մնար. Անդրանիկ չէր զիջեր որ այդ շրջանին հայերը ենթարկուին Ատրպէյճանի իշխանութեան՝ հակառակ իրենց կամքին:

Հետեւաբար, այդ խնդրոյ լուծման մասին Մայոր Կիպոնը խոստացաւ բոլոր առարկութիւններն ու դժուարութիւնները ներկայացնել ուր որ հարկն է: Միաժամանակ, յայտնեց, թէ Զօրամասը պիտի մնայ Զանգեզուրի շրջանը մինչեւ 1919ի Մայիս ամիսը, որու ընթացքին Դաշնակից իշխանութիւնները պիտի հոգան Զօրամասի կարիքները: Հետեւաբար կազմուեցաւ Զօրամասի վեց ամսուայ նախահաշիւը եւ քանակութիւնը այն մթերքներուն որոնց կարիքը զգալի է նաեւ շրջանի ազգաբնակութեան համար:

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 23.- Երեկուան հարցերու շուրջ, եւ մասնաւորապէս մինչեւ Մայիս ամիսը Զանգեզուրի շրջանը մնալու կէտին մասին նախքան որոշում տալը անհրաժեշտ էր ունենալ նաեւ Զօրամասի հրամանատարներուն եւ զօրքին կարծիքը:

Հետեւաբար, Զօրավարը այսօր ժողովի է հրաւիրած Զօրամասին հրամանատարները: Ժողովը եկաւ այն եզրակացութեան, որ անհնար էր Զօրամասը պահել Զանգեզուրի շրջանը մինչեւ Մայիս ամիսը, որովհետեւ 1. շրջանը ի վիճակի չէ հայթայթելու Զօրամասի զինուորներուն եւ ձիերուն անհրաժեշտ ուտեստը: 2. այդ շրջանը զինուորներու ձմեռելուն համար գուրկ է շէնքի եւ այլ յարմարութիւններէ. 3. զինուորներէն շատեր կ'ուզեն երթալ եւ փնտռել իրենց պարագաները. 4. այդ ձեռով՝ Զօրամասի զինուորներուն դերը միայն միլիցիոններութիւն [ոստիկանութիւն] պիտի լինի, բան մը որու այնքան ալ ստակ չէ կոռուող զինուորը: Ընդհակառակը, ժողովը գտաւ, որ Զօրամասը պէտք է անցնի ուրիշ կողմ՝ Երեւանի կողմ, եւ այդ բանին համար պէտք է բացուի Նախիջեւանի ճանապարհը, ուրկէ դէպի դաշտը իջնելու է Զօրամասը եւ որ Միսիանի մէջ գտնուած մօտ 17,000 նախիջեւանցի գաղթականութիւնը պէտք է փոխադրուի Նախիջեւանի շրջանը նախքան ձմեռուան հասնիլը. հակառակ պարագային անոնք սովէ եւ անօթութենէ պիտի կորսուին:

Զանգեզուր մնալու եղած առաջարկութեան Զօրամասի ժողովին որոշումը պարզ էր՝ գաղթականութիւնը փոխադրել Նախիջեւանի համեմատաբար տանելի շրջանը, եւ անցնիլ դէպի Երե-

ւանի շրջանը: Հակառակ պարագային, ձմեռել Նախիջեւան կամ Խանքէնտի⁹⁹ (Շուշիի մօտ գիւղ, ուր կան ռուսական զօրանոցներ) ուր ամէն յարմարութիւն կար Ջօրամասին համար:

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 24.-Այսօր մայրը Կիպոնը կը մեկնի դէպի Շուշի՝ այնտեղէն հեռագրով հաղորդելու համար Անդրանիկի եւ Ջօրամասի հակառաջարկները: Իրեն հետ կը մեկնին նաեւ Ջօրամասին բժիշկը՝ Ռուբէն Տէր Ստեփանեան, ինչպէս նաեւ շուշեցի եւ գանձակեցի այն նախկին զինուորականները, որոնք ճամբաներու գոցուելուն պատճառով մնացած էին Ջանգեզուրի շրջանը:

Նախքան մեկնիլը, մայրը Կիպոնը թողուց գրաւոր *տեքլարատիւն*¹⁰⁰ մը, յանուն Ջօրավար Թումսընի, որով Շուշի-Գորիս եւ Գորիս-Ղափան եւ առեւտրային բոլոր ճամբաները բաց կը յայտարարուէին՝ արգելք եղողները իբր թշնամի նկատուելու սպառնալիքով:

Մայրը Կիպոնը խոստացած է շուտով վերադառնալ եւ իրեն հետ բերել վերջնական կարգադրութիւնը: Մայրը Կիպոնը անխոնջ խօսքի տէր մեկն է, իսկական անգլիացիի տիպ: Ուրեմն, պէտք է սպասել մինչեւ իր վերադարձը:

Մինչեւ իր գալը կարելի է զբաղիլ Միսիանի, Ջանգեզուրի եւ Ղափանի գաղթականութեան օգնութեան գործով, բաժնել Ջանգեզուրի Ազգային Խորհուրդի անդամներ Արշակ Շիրինեանի եւ Նիկոլայ Յովսէփովի Պաքուէն՝ Ջօրավար Բագրատունիի¹⁰¹ միջնորդութեամբ Ջօրավար Պիչերախովէ¹⁰² բերուած 600,000 ռուսլի գումարը: Սոյն գումարը 1,000,000 ռուսլի էր, որը Ջօրավար

⁹⁹ Յետագային՝ Ստեփանակերտ քաղաք:

¹⁰⁰ Ֆրանսերէն՝ *déclaration*, յայտարարութիւն:

¹⁰¹ Ջօրավար Յակոբ Բագրատունի (1879-1943)՝ ցարական եւ Հ. Հ.ի բանակներու զօրավար, կենսագրութիւնը՝ «Պատմաբանասիրական հանդէս», 1997, թիւ 1, էջ 41-56:

¹⁰² Յարական Ռուսաստանի բանակի զօրավար Լազար Ֆետոտրովիչ Պիչերախով (1882-1952)՝ Կովկասեան ռազմաճակատի ռուսական բանակներուն ընդհանուր հրամանատարը:

Պիչերախովը յանձնած էր Ջորավար Բագրատունիին Ջորավար Անդրանիկին յանձնուելու համար, որուն 600,000ը գաղթականութեան ու 400,000ը բանակին յատկացուած էր:

Հետեւաբար, այդ գործով զբաղելու համար որոշ մարդիկ դրկուեցան շրջանները՝ բաշխման գործը կատարելու: Իւրաքանչիւր գաղթական պիտի ստանայ 29 բուլլի միայն:

1919 ՅՈՒՆՈՒԱՐ 6.- Օրերը կ'անցնին ու մայրեն ու բժիշկէն լուր չկայ: Պարզ է որ Պաքու գացած կը լինին, բայց երթալու նպատակին կամ արդիւնքին մասին ոչ մէկ տեղեկութիւն կայ:

Մայր Կիպոնը սակայն ուշացող չէ եւ ամառ 6ին կը հասնի Գորիս: Նպաստաւոր տեղեկութիւն է բերած. Ջորավար Թումանը համաձայնած է որ Միսիան ապաստանած նախիջեւանցի գաղթականութիւնը անցնի դէպի Նախիջեւան, հետեւաբար, պէտք է յայտարարուի որ անոնք պատրաստուին: Միւս կողմէ սակայն Պաքուի անգլիական շտապը որեւէ տեղեկութիւն եւ կապ չունի Նախիջեւանի հետ. գուցէ եւ թիւրքերը չհամաձայնին Հայ գաղթականութեան իրենց տեղերը վերադարձին: Այդ պատճառով, մայր Կիպոնը ինքը անձամբ պիտի երթայ նախքան գաղթականութեան շարժումը, տեսնուելու թրքական իշխանութեան հետ եւ որոշելու մանրամասնութիւնները:

Նախքան դէպի Միսիան ու Նախիջեւան մեկնիլը, մայր Կիպոն կ'երթայ դէպի Ղափան-Շուռնուխի շրջանի թիւրք մեծ[աւոր]ը տեսնելու եւ հրաւիրելու, որ ճանապարհի ազատ երթելէ-կութեան արգելք չլինի:

Յաջորդ օրը մայր Կիպոնը, ընկերակցութեամբ բժիշկ Ռուբեն Տէր Ստեփանեանի, կը մեկնի Միսիան՝ այնտեղէն Գիւմրիով անցնելու համար Նախիջեւան կատարելու իր միսիան:

ՅՈՒՆՈՒԱՐ 10.- Այսօր մայր Կիպոնի փոխարէն Գորիս Ջորավար Անդրանիկին մօտ մնալու համար կու գայ անգլիացի զինուորական կապիտան Պոշէրը՝ համակրելի եւ ազնիւ երիտաւարդ մը:

Օրերը կը սահին: Մայրը Կիպոնէն ոչ մէկ լուր: Կը լսուի միայն, թէ Քեօլանի թրքական շրջանին մէջ վրանին կրակ բացած են թիւրքերը, բայց հաւատ կայ, որ անվնաս կը լինի Նախիջեւան:

Այս սպասումին հետ միասին, Զօրամասին ներքին կազմակերպութիւնը կը սկսի կատարելագործուիլ: Համեմատաբար խաղաղ շրջանին մէջ ի յայտ կու գայ նաեւ կազմակերպական շնորհ:

Թէեւ անհամբեր՝ գաղթականութեան դրութեան անստուգութեան եւ Զօրամասին անորոշ վիճակի մասին, սակայն եւ այնպէս, յանձին Անդրանիկի, ազատ ժամանակներուն ի յայտ կու գայ ընկերական անհատը, մարդը, ընկերական, զուարթ, շէնշող, տէմոքրաթիք: Ամէն օր մէյմէկ դրուագ կը ներկայանայ ցոյց տալու, որ կուի մէջ կոփուած, խիստ մարդը ունի իր մէջ նաեւ փափուկ սիրտ, հաճելի ընկերականութիւն եւ սրամտութիւն, շնորք:

Յերեկուայ բազմապիսի եւ մաշեցնող աշխատանքներէն վերջ, իրիկուան շատ ուշ ատեն իր բնակավայրին, իր ննջասենեակին կից սրահին մէջ հաւաքուած են իր հրամանատարներէն անոնք, որոնք Գորիս են: Այլեւս պաշտօնականութիւն չկայ, թէեւ յարգանքը երբեք չի պակասիր: Ստեղծուած է տաք, մտերիմ, սրտակից շրջանակ, կը խօսուի զանազան տեսակի հարցերու, խնդիրներու շուրջ, կը լինին պատմութիւններ եւ յաճախ սրախօսութիւններ: Բայց այս խաղաղ երեկոներուն առանցքը կը կազմէ Յեղափոխական Անդրանիկի սիրագործութիւններուն պատմութիւնը: Եզակի պատկերացնող մըն է եւ արտակարգ պատմող:

Երիտասարդական վատ երագի ապրումներով վերակենդանացած՝ [Անդրանիկ] կը պատմէ իր մանկութեան ընթացքի վերջիշումները, իր բնագաւառը, Շապին Գարահիսարը, իր պարագաները, անոնց ամէն մէկու նկարագիրը, եւ իր վրայ թողած ազդեցութիւնը: Կը պատմէ իր պատանեկութեան ընթացքին ունեցած խիզախումները, ըմբոստ ոգիի արտայայտութիւնները, պայքարները, ապա՝ իր յեղափոխականի սկզբնաւորութիւնը, առաջին ընկերները, պանդխտութիւնը:

Կարգը կուգայ Սասնոյ շրջանի կազմակերպուած ինքնապաշտպանողական հերոսամարտին, Կովկասէն անցնիլը Կարսով, Բասէնի դաշտ պատահումը, Սասունը, դիրքը, ժողովուրդը, քրտական ասպետականութեան օրինակները, ժողովուրդին հոգեբանութիւնը, Խալիլ Բէկի սպանութիւնը, Սասնոյ ըմբոստացումը, Առաքելոց վանքին պաշարումը, Հրայրի ու Վահանի կորուստները, ապա Վան անցնելու միջադէպերը եւ Պարսկաստանով Պաքու անցնիլը: Այս բոլոր պատմութիւնները համեմտած են անձնական յիշողութիւններով, փոքրիկ, զուարթ անեքթոտներով:¹⁰³

Պատմելու ուրիշ նիւթեր կը պարունակեն իր արտասահման գտնուած շրջանը, իշիազ հիւանդութիւնը, մասնաւորապէս՝ Պալքանեան պատերազմը, որու ընթացքին իր կամաւորական խումբով այնքան յիշատակելի գործեր կատարուած են, համերոպական պատերազմը,¹⁰⁴ կամաւորական շարժումը, Տիլմանի կռիւները, Խալիլ Բէկի բանակին հետապնդումը, Սորփի եւ Մշոյ դաշտի ընդհարումները, նահանջը, ռուս հրամանատարներու հետ ունեցած ընդհարումները, ապա Պիթլիսի գրաման դրուագները: Բոլորը առանձին ուշադրութեամբ եւ լարուած հետաքրքրութեամբ կը լսուին:

Աւելի նոր շրջաններու հասնելով [Անդրանիկ կը պատմէ] Հայաստանի նուաճած երկրամասերու ինքնապաշտպանութեան կազմակերպումը, Կարինը պահելու իր գերմարդկային ճիգերը, տիրող քայքայումն ու պաշրջաօգուծութիւնը, Կարնոյ ճակատագրական անկումը, եւ վերջապէս՝ 1918 Ապրիլ 10ին Ադեքսանդրապոլի մէջ Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասին կազմակերպումը, այնտեղ Զօրամասի համար տրուած զատանիան, ընելիքը, Ադեքսանդրապոլէն մեկնիլը դէպի հիւսիս սահմանը բռնելու, նոյն ամսու 15ին Ղազանճիի կռիւր, երբ թիւրքերը անտեսելով եղած զինադադարին պայմանը, մտած էին հայկական շրջանը եւ կը հետապնդէին գաղթականութիւնը, Շիշթէփէի կռիւր, 15-16-17ին Կիլիկիայուլախ-Պոզեխում 2 եւ Ճըզըխլարի կռիւները:

¹⁰³ Երոտպական լեզուներ՝ զուարճապատումներ:

¹⁰⁴ Ակառի ունի Համաշխարհային Առաջին Պատերազմը:

[Անդրանիկ] մասնաւոր կենդանութեամբ եւ դառնութեամբ կը պատմէ Ղարաքիլիսէի շրջանի կոիւները, Գարահիսար գիւղին կոիւր, դէպի Թիֆլիս վազող զինուորականներուն կորուստը, եւ մանաւանդ Լոռիի դաշտերը, լեռները, ցեխը, Զալալ Օղլու երթալնին, այնտեղի կոիւները, Վորոնցովկա գիւղի մոլոկաններուն ընթացքը, որով թնդանօթները կը ծախէին թիրքերուն, Գոլակիբանի կամուրջը վերացնելու փորձը, դէպի Դսեղ գիւղ քաշուելնին, այնտեղի ժողովուրդին հոգեբանութիւնը, իրեն սիրելի բարեկամ բանաստեղծ Յովհ. Թումանեանը, Դսեղի ցեխը, դժուարութիւնները, ապա եւ Դիլիջան հասնիլնին ուր գտած էին ամայութիւն:

Այս ամէնը շատեր արդէն աչքովնին տեսած են եւ ապրած, սակայն իր պատմելը նոր կենդանութիւն եւ ոգեւորութիւն կու տայ այդ յիշատակներուն:

Այդ դաժան, սեւ օրերը արդէն անցեր են ապահովաբար եւ սակայն անոնց վերյուշումը առիթ պիտի լինի անելի լաւ գնահատելու այն գոհողութիւնները, այն անձնուրացութիւնները, որոնք տեղի ունեցան՝ հասնելու համար այս բարեբախտ օրուան:

[Անդրանիկ] կը պատմէ նաեւ թէ ինչպէս թիրքերը, առանց իմանալու թէ Դիլիջանի գիծը պահողը Անդրանիկն է, անոր միջոցաւ Կորպուսի հրամանատար Զօրավար Նազարբէկովին կը հաղորդէին Պաթումի հայ եւ թիրք բանակցութեան արդիւնքը, հայ եւ թիրք հաշտութեան պայմանները, թէ ինչպէս ինք տեղեկանալով այդ պայմաններուն եւ զանոնք անհաշտելի գտնելով իր տեսակէտներուն եւ ոգիին հետ, հեռագրած է Զօրավար Նազարբէկովին՝ երեք օրուայ ընթացքին ուժ դրկել Դիլիջան՝ պահելու սահմանը, քանի որ ինք չ'ուզեր խանգարել հաշտութիւնը - ինչ որ անպայման պիտի պատահէր եթէ ինք մնար այնտեղ-բայց եւ այնպէս, նկատելով որ այդ հաշտութիւնը դարերու ստրկութեան շղթան դարձեալ կանցընէ հայ ժողովուրդին վիզը, չի ճանչնար այդ պայմանագիրը, չ'ենթարկուիր անոր եւ ինք կորոշէ թէ ինչ պիտի ընէ կամ ո՛ր պիտի երթայ:

Աւելի նոր նիւթեր են Զուլֆայի կամուրջը անցնիլը, Էվ-Օղլուի եւ Խոյի, Եայճիի, Նախիջեւանի կոիւները, հրամանատարներէն

ումանց սխալները, Զօրամասին քաշած դժուարությունները, վերջապես՝ հայ ժողովուրդին, օտար պետություններուն վերաբերմունքը եւայլն, եւայլն, եւայլն.:

Եւ այս բոլորը՝ մտերիմ, ընկերական ձեւով յաճախ, երբեմն ալ, տարուած իր յուզումներու սաստկութեամբ, վրդովումով, ցատումով կը պատմէ այն սխալները, որոնք զանազան առիթներու մէջ ճակատագրական հետեւանքներ ունեցած են հայ ժողովուրդին համար:

Ապա Զօրամասին քարտուղարութիւնը, գանձապահութիւնը (Եղիշէ Քաջունի) եւ թիկնապահը՝ Ալեքսանդր Թօփուգեան ճիշդ Զօրավարի ննջասենեակի կից, պարզ սեղան մը, վրան երբեմն խառն, երբեմն կարգով դասաւորուած թուղթեր, հրամաններ, խնդրագիրներ, հաշիւներ, գաղթականական գործ: Աշխատանքի ժամանակ չկայ որոշուած. գիշեր կամ ցերեկ, պէտք է աշխատիլ երբ կարիք կայ, սակայն չկայ երբեք պաշտօնականութիւն:

Մատակարարութիւնը Զօրամասին եւ գաղթականութեան համար ահագին քանակութեամբ ցորեն, գարի, խոտ ու դարման կան կան նաեւ մսեղէնի, ձաւարի, գուլպայ-տրեխի, թրանսփորթի, բժշկա-սանիտարական բաժինները, բոլորը՝ հետաքրքրական, բոլորը՝ նոյն հիմքերու վրայ:

Մատակարարութեան մէջ գլխաւորն է Վարդան Շահպազ պատկառելի ծերունի մը, մազերը արդէն սպիտակացած, հին յեղափոխական, եղած է Սասուն, Վան եւայլն: Այս ամէնը, սակայն, արգելք չէ որ Վարդան Շահբազ ստանձնէ մատակարարական բաժինին մէջ աչքառու դեր, շատ համեստ, եւ վարուի տեղացի[ներու] եւ գաղթականներու հետ իբրեւ հայր, անխոնջ կերպով կատարելով անոնց բոլոր խնդիրները՝ բեռ ընդունիլ, բեռ տալ, գաղթականներուն օգնել: Եւ այս ամէնէն դուրս Վարդան Շահպազ չափազանց ազնիւ, քնքոյշ եւ ընկերական է, համակրելի եւ յարգելի ամէն տեսակէտներով:

Այնտեղ է եւ Գրիգոր Ծաղիկեանը՝ յաճախ շրջանի մատակարարական բաժնի կառավարիչը, երիտասարդ, վայելուչ եւ նոյնքան ալ խիզախ կռուող, համեստ ու ընկերական:

Արտաշէս Գեորգեանը մատակարարութեան քարտուղար-
հաշուապահն է՝ ուրախ, աշխատող, ընկերական: Եղբայրը՝
Թորգոմ Գեորգեան, դեռ պատանեկան մտորումներով, պոլշեիք
համոզումներով, երիտասարդ մըն է վառվռուն, համակրելի եւ,
միաժամանակ, խիզախ կոռուղ: Երկու Կարապետները մատա-
կարարման բաժինի հիմքերէն են, մէկը ընդհանուր մատակա-
րարին օգնականն է, միւսը խոտի եւ դարմանի հսկողը:

Յարութիւն Թութեանը ուրիշ տիպ մըն է ճիշդ հակապատկեր
եղբորը՝ Արամ Թութեանի, որը Ա. ձիաւոր հարիւրեակի հրամա-
նատարն է:

Չափազանց տիպիկ է մանաւանդ թրանսփորթի հրամանա-
տար մշեցի Հաճի Գեորգ Մուրատեանը՝ հին յեղափոխական,
արդէն ծեր տարիքով, բայց շատ երիտասարդ իր բնաւորու-
թեամբ, ոգիով: Դժբախտաբար, կամաւորութեան շրջանին ստա-
ցած վերքերը թոյլ չեն տար Հաճի Գեորգ Մուրատեանին իր ու-
զածին չափ երիտասարդանալ: Համոզուած, խառնուածքով յե-
ղափոխական է Հաճի Գեորգ Մուրատեանը եւ իր չերքզս-
կիով,¹⁰⁵ թուրով, չիպուխով կամ փայփով¹⁰⁶, համահաւասար սի-
րելի տեղացի ժողովուրդին թէ զինուորներուն: Պարտականու-
թեան գերին է, հետեւաբար, խիստ ինքզինքին եւ իրեն ենթակա-
ներուն հանդէպ: Հոետորութենէ ալ կը հասկնայ, մանաւանդ երբ
քիչ մը շատ քաշած ըլլայ:

Թրանսփորթի հետաքրքրական տիպերէն մէկն է անպայման
պարսիկ ուղտապան Թադին՝ ուղտերու իսկական խնամատա-
րը եւ հոգացողը: Անկարելորդ կամ անձնական խնդրանք կամ
պահանջ չ'ըներ Թադին: [Անոր] բոլոր [խնդրանքները] ուղտերու
եւ Ջօրամասի օգտին են եւ գիտէ թէ պիտի չմերժուի: Միամիտ
լաւատեսութիւն ունի, եւ վստահ է որ երբ Ջօրամասը ցրուի՝ ուղ-
տերը իրեն բաժինն են (Ջօրամասին ցրուած ատեն չորս ուղտ
նուէր տրուեցաւ իրեն): Յաճախ կը տեսնէք իր պարսկական
տարագով, նստած առաջնորդ ուղտին վրայ, կարաւանը կ'ա-

¹⁰⁵ Կովկասի լեռնական տղամարդոց յատուկ տարագը:

¹⁰⁶ Անգլերէն pipe, ծխամորճ:

ռաջնորդէ՝ արեւուն դէմ ճաճանչեցնելով իր փափախին վրայ կարած խաչը:

Բժշկական ճիւղին մէջ բժիշկ Ռուբէն Տէր Ստեփանեանը անկեղծ, աշխատասեր երիտասարդ բժիշկ է. յաճախ զբաղուած վիրաբուժական գործողութիւններով, հիւանդներու այցելութիւններով եւ վերջերս ալ օտար ներկայացուցիչներու հետ բանակցութիւններով ու թարգմանութիւններով:

Սքանչելի տիպ մըն է նաեւ Վահան Չերազը՝ եղբօրորդի Միւսա Չերազի, անխոնջ, համոզուած ու գաղափարական կամաւորը: Պատերազմի սկիզբէն իսկ Փարիզէն Կովկաս եկած, կամաւոր գրուած եւ մինչեւ վերջ կամաւոր մնացած. Վահան Չերազ պաշտօն, դիրք չի սիրեր, միշտ սիրած է ըլլալ հասարակ զինուոր, կատարել բոլոր պարտականութիւնները, կոիւր եւ տանիլ դժուարութիւնները: Բայց այս շրջանին այլեւս իմաստ չունի հասարակ զինուոր լինելը: Իր տիրապետած անգլերէն ու ֆրանսերէն լեզուներով ան Զօրամասի հագուազիւտ միջնորդերէն մէկն է Զօրավար Անդրանիկի եւ օտար (անգլիացի) զինուորականներուն միջեւ, եւ անելի յաճախ, անոնց ընկերացողը իբրեւ անոնց թարգման եւ տեղական լեզուներուն ու բարքերուն ծանօթ:

Երիտասարդ, ընկերական եւ հրաշալի զոյգ են միթրայեօզի հրամանատարները՝ Գեորգ Կիւզլեանը եւ Տաստուր Մալաքեանը, պոլսեցի եւ ռոտոսթոցի, նոյնպէս եւ զինուորական միւս հրամանատարները, վաշտապետները եւ ձիաւոր հարիւրեակներու հրամանատարները, ի հարկէ առաւել կամ նուազ տարբերութեամբ:

Հիւանդանոցային եւ որբանոցային գործերու մասնաւոր յատկութիւն ունի սթարշի-ֆելտշեր¹⁰⁷ Գարեգին Սահակեան: Ան է, որ ամբողջ Միսիանի հիւանդանոցն է վարած եւ հոգացած 120ի չափ որբերը: Նոյնպէս ֆելտշեր է Գեորգ Յովակիմեանը:

Եւ այս բոլոր երիտասարդները մէկ ձեռքի եւ մէկ յարկի տակ, մտերմական, արիւնի շաղախով իրար հետ կապուած, ամէն մէ-

¹⁰⁷ Ռուսերէն՝ старших фельдшер, ավագ բուժակ:

կը լինելով ընտիր գոհարներ, առաջնորդութեամբ Զօրավար Անդրանիկի, կը յառաջացնեն ընկերական, անկեղծ ախորժալիք շրջանակ մը, միջավայր մը՝ Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասի ղեկավար շրջանակը:

Զինուորները գիտակ իրենց դերին ու դիրքին, կը ջանան բարձր պահել իրենց, իրենց հրամանատարներուն եւ Զօրամասին փրկութիւնը,¹⁰⁸ ժողովուրդին եւ օտարներուն հանդէպ:

Եւ այս բարոյական ուժով զրահաւորուած, Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասը, հակառակ իր սակաւաթիւ լինելուն, 1,500ի մօտ, կը ներկայացնէր իսկական զինուորական պատկանելի ուժ մը, որը ստիպուած էին հաշուի առնել տեղացի անհանդարտ տարրերը, շրջանի եւ հարեւան թրքութիւնը, Ատրպէյճանը եւ Դաշնակիցները:

Շուշիէն հետզհետէ կու գան Հայ եւ օտարական ճամբորդներ, շաբաթը մի քանի անգամ, միշտ անգլիական միսիայի թուղթերով: Գորիսէն ալ Շուշի կ'երթան նոյն կերպով: Այս հաղորդակցութեան վերահաստատումը սակայն յառաջ բերաւ գլխաւորապէս հետեւեալ երեւոյթը: Պաքու, Շուշի եւ ուրիշ տեղեր միսի, փաթաթեալ, պանիրի եւ առհասարակ ուտեստի սարսափելի թանկութիւն կար, կամ ուրիշ խօսքով՝ փողի առատութիւն: Այս բանը որ լսեց զանգեզուրցին, աճապարեց Շուշի դրկել իր ձին, կովը, տավարը եւ միւս ուտելիքները բարձր զինով ծախելու համար: Իսկ աւելի յաճախ Շուշիէն կու գային գնելու Զանգեզուրէն ամէն ինչ աժան զինով եւ տանիլ Շուշի կամ Պաքու՝ ծախելու աւելի բարձր, առասպելական գիներով: Ասոր իբր հետեւանք, զինները սկսան բարձրանալ Զանգեզուրի շրջանին մէջ ալ. նախապէս ձին եթէ արժէր 3-400 ռուպլի, այժմ կ'արժէ 2-3000 ռուպլի: Այն համեմատութեամբ՝ նաեւ միւս մթերքները:

Այս երեւոյթը տարածուեցաւ նաեւ զենքի առեստուրին վրայ: Շատեր սկսան զենք գնել եւ ծախել թիրքերու՝ բարձր գիներով:

Այս տգէղ երեւոյթներուն դէմ հարկ էր կոռուիլ շատ վճռական եւ արմատական միոցներով: Հետեւաբար, արգիլուեցաւ կեն-

¹⁰⁸ Ֆրանսերէն՝ prestige, վարկ, արժանապատուութիւն:

սամթերք եւ կենդանի արտածելը դէպի Շուշի, իսկ զինավաճառութեան համար մահապատիժ որոշուեցաւ:

ՅՈՒՆՈՒԱՐ 25.- Այսօր Թիֆլիս-Շուշի գիծով Գորիս հասաւ Ղափանի պղնձահանքերու ֆրանսական ընկերութեան տնօրէնը՝ Պ. Բօպէն: Ֆրանսական համակրելի տիպ մը: Եկած է գործով: Թիֆլիսէն նամակներ բերած է Զօրավարին: Այդ նամակներէն ցաւով կը լսենք, որ ամսուս 22ին Թիֆլիսի մէջ թիֆոյէ մեռած է Հայ Յեղափոխութեան վերերաններէն Ռոստոմը:¹⁰⁹

Պ. Բօպէն դէպի Թիֆլիս վերադարձին մտադիր ըլլալով անցնիլ Փարիզ՝ Զօրավարը անոր հետ դրկեց ընդարձակ տեղեկագիր մը Փարիզ Ազգային Պատուիրակութեան, ներկայացնելով Զօրամասին անցեալը, գաղթականութեան դրութիւնը եւ խնդրելով կարգադրութիւն Զօրամասին եւ գաղթականութեան համար:

ՅՈՒՆՈՒԱՐ 31.- Ֆրանսացի Պ. Բօպէնը յայտնած էր թէ իրեն հետ այս շրջանը պտտելու եկած է անգլիացի զինուորական թղթակից մը: Ինք ուղղակի Շուշիէն եկեր էր Գորիս, իսկ թղթակիցը պիտի երթայ Հաքարուով իջնէ Ղափան եւ ապա անցնի Գորիս: Այսօր թղթակիցը ուշ ժամանակ հասեր է Գորիս:

ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1.- Պատերազմական թղթակիցը կը ներկայանայ Զօրավարին: Երկարահասակ, անգլիական ոսկրոտ կազմով, ժպտուն դէմքով երիտասարդ մըն է Mr. Scotland Lidell: Կը խօսի ֆրանսերէն եւ ռուսերէն: Կը յայտնէ, թէ իր ճամբորդութիւնը յանձնարարուած է Մայրը Կիպոնի եւ Զօրավար Թոմսընի կողմէ, որը այժմ Թիֆլիս կը գտնուի: Հարցերը կը դառնան Շուշիի ապագային, Ղարաբաղի դրութեան, Զօրավարին գործերու շուրջ: Շատ փափուկ կերպով կ'առաջարկէ անդրադառնալ թիւրք գաղթականութեան դէպի Սիսիանի իրենց զիւղերը վերա-

¹⁰⁹ Ստեփան Զօրեան (1867-1919), Հ.Յ.Դ.ի հիմնադիրներէն, մահացած է ոչ թէ 22, այլ 19 Յունուար 1919-ին:

դառնալու հարցին: Կը յայտնէ, թէ իրեն տեղեկութիւն հաղորդած էին Անդրանիկի՝ դէպի այդ գաղթականները խիստ վերաբերմունք ցոյց տուած ըլլալուն մասին, ինչ որ սակայն անճիշդ է: Ինք եղեր է թիրքական գիւղերը: Այդ գաղթականներուն համար յայտնուեցաւ, որ անոնց գիւղերը այժմ բնակուած են հայ գաղթականներով եւ մինչեւ որ հայ գաղթականները իրենց տեղերը չփոխադրուին՝ Միսիան եթէ գան տեղ չեն գտներ:

Մը.Ս. Լիտել Գորիսէն մեկնեցաւ բոլորովին ուրիշ կարծիքներով եւ համոզումներով, քան անոնցմով, որոնցմով եկած էր:

ՓԵՏՐՈՒԱՐ 14.- Վերջապէս այսօր Բժիշկ Ռ.ն եկաւ Գորիս: Երկար ճամբորդութիւն են ունեցեր մայոր Կիպոնի հետ: Թիրքերը իսկապէս որ կրակած են վրանին: Մեծ դժուարութիւններով հազիւ կրցեր են հասնիլ Նախիջեւան: Այնտեղ բանակցութիւնները յաջող ելքի մը չեն յանգած, որովհետեւ թիրքերը յայտարարեր են մայոր Կիպոնիին, որ թոյլ չեն տար երբեք, որ այդ շրջանը մտնէ զինուած հայ գաղթականութիւն: Այդ պարագային ընդհարումը անխուսափելի կը լինէր: Միակ յաջողութիւնը որ ունեցեր էր մայորը, այն էր, որ Երեւանի հայկական կառավարութեան հաշտոյն փութը 50 թուայլիէն յաջողէր է գնել 10,000 փութ ցորեն: Անկէ վերջ մայորը անցեր է Երեւան, տեսնուեր հայկական կառավարութեան հետ, անցեր է Թիֆլիս, ուր զեկուցեր է Նախիջեւանի ու Երեւանի դրութեան մասին եւ ապա գացեր է Պաքու:

Մայոր Կիպոնը մնացեր է Պաքու, իսկ կապիտան Պոշէրը փոխարինելու համար Գորիս եկած է կապիտան Տաունտսէտը: Պաքուէն Զօրավար Բագրատունին, Բժիշկ Ռ.ի հետ Անդրանիկին ուղարկեր է 100 հատ ռուսական Կետրկիէսկի (Ս. Գետրգ) Խաչ՝ Զօրամասի զինուորներուն բաժնելու համար:

ՓԵՏՐՈՒԱՐ 20.- Շուշիէն այսօր կը վերադառնայ Վահան Չերազը, որ հետը բերած է Յունուար 15ի «Արեւ»ի համարը, որուն մէջ գրուած է որ Դեկտեմբեր 17ին հռչակուած է Հայաստանի Անկախութիւնը Դաշնակից պետութիւններու համաձայնու-

թեամբ: Այս լուրը կ'ուրախացնէ բոլոր սրտերը եւ ամէն մէկը անհամբեր կը դարձնէ ժամ առաջ տեսնելու այդ Անկախութեան արդիւնքները:

ՓԵՏՏՐՈՒԱՐ 24.- Վարդանանց Տօնն է այսօր: Այդ օրը ամենայնմարն է Ջօրավար Բագրատունիին դրկած խաչերը բաժնելու համար:

Եկեղեցիէն վերջ արդէն պատրաստութիւն տեսնուած է Գորիսի հրապարակին վրայ կատարելու խաչերու բաժանման արարողութիւնը: Սեղանը զարդարուած է դրօշակներով եւ կանաչներով:

Ձիւնուորական շրթան արդէն կապուած է հրապարակին չորս կողմը: Ըստ ցուցակի կը կարդացուին խաչ ստացողներու անունները որոնք կու գան մեջտեղ:

Ջօրավարը կը խօսի եւ կը գնահատէ Ջօրամասի զինուորին չարքաշութիւնն ու անձնուիրութիւնը, որով աննկուն կերպով տարաւ ամէն զրկանք մինչեւ որ հասաւ այս բախտաւոր օրուան: Իրապէս որ բոլորն ալ թէ՛ արժանի են խաչի եւ թէ՛ արժանի յաջորդներ օրուայ հերոսին՝ Վարդանի:

Խօսեցան նաեւ Ազգային Խորհուրդի անդամ Սմբատ Բէկ Մէլիք Ստեփանեան եւ կապիտան Պոշէր:

ՓԵՏՏՐՈՒԱՐ 25.- Կապիտան Պոշէրը՝ այդ շատ համակրելի երիտասարդ զինուորականը կը թողու Գորիսը: Իրեն պիտի փոխարինէ Կապիտան Տաւնտսէնտը: Գնացողները Տեղ գիւղին մէջ կը հանդիպին վերջինիս որ կու գայ Գորիս:

Երեկոյեան, նոր կապիտանը Ջօրավարին մօտ է: Շրջանի գաղթականութեան համար հետը բերած է 500,000 ռուպլիի գումար մը եւ 150,000 ալ պիտի գայ: Կը հարցնէ Ջօրամասին Եւլախի գծով երթալուն մասին: Ապա կը յայտնէ, թէ իրենք կը ճանչնան գոյութիւն ունեցող կովկասեան հանրապետութիւնները այնպէս ինչպէս որ կան, հետեւաբար, եթէ Ատրպէյճանը ռեւէ տեղ պաշտօնեայ ընտրէ՝ իրենք պարտաւոր են ընդունիլ զայն եւ օժանդակել անոր:

Պարզ էր, թե կապիտանը ի՛նչ բան հասկցնել կ'ուզեր: Խորհրդակցութենէն վերջ պատասխանուեցաւ իրեն թէ՛ Զօրավարին եւ թէ՛ Ազգային Խորհուրդին կողմէ, թէ այդ շրջանին թիւրքերը երբեք տիրապետած չեն. ընդհակառակը, հայերը այնքան զոհողութիւններով պահեր են, եւ եթէ ոեւէ փորձ լինի իրենց ձեռքէն խլելու, իրենք երբեք պիտի չհամաձայնին ու պիտի հակառակին ամէն միջոցներով: Տեսնելով վճռականութիւն հայոց կողմէ կապիտանը փակեց հարցը:

ՓԵՏՏՐՈՒԱՐ 28.- Զօրամասին հեռանալը որոշ է: Անկարելի է այլեւս շրջանը մնալ. ուտելիք չկայ, դուրսէն գալիք օժանդակութիւնը, դրամ թէ մթերք, չի հասնիր: Տեղացի ժողովուրդը ինչքան ալ բարի ցանկութիւն ունենայ սպառած է եւ, միաժամանակ չի կրնար պահել ինքզինքը, զինուորը եւ գաղթականութիւնը: Առանց ատոր ալ արդէն նորմալ ժամանակներուն Ղարաբաղը միշտ դուրսէն եկած ալիւրի կարիք ունեցած է մեծ տոկոսով:

Բայց սարսափելի ձիւն կը տեղայ. որով կարելի չէ ճամբայելլել: Բնութիւնը յաճախ ազդեր է մարդոց տուած որոշումներուն վրայ՝ մանաւանդ այսպիսի երկրամասերու մէջ:

Գործ չի պակսիր սակայն: Գաղթականութիւնը սոված է, պէտք է օգնել: Զօրավարը նոյն իսկ Զօրամասի պահեստէն կը տրամադրէ ցորեն ու ալիւր՝ որբանոցներուն եւ գաղթականներուն տալու համար: Այդ բաժանման գործը պէտք է կատարուի:

ՄԱՐՏ 2.- Բուն Բարեկենդան է. բայց եւ այնպէս՝ տխուր ենք. հիւանդութենէն մեռած է Զօրամասի միլիցիոններ Իզմիտի շրջանէն Բենիամինը՝ աշխոյժ, ընկերական ու համեստ զինուոր մը:

Ու նորէն ձիւնի թանձր ծածկոցին վրայէն յուղարկաւոր զինուորներն ու ժողովուրդը կ'երթան Գորիսի գերեզմանատունը՝ պաղ հողին յանձնելու հեռու իր հարազատներէն միլիցիոններ Բենիամինը:

ՄԱՐՏ 3.- Ընկերական միջավայրը, երիտասարդական աւի-
նը եւ մանաւանդ սահմանափակ զբաղումները առիթ են յաճախ
անմեղ կատակներ ու ժամանցներ վայելելու:

Այս երեկոյ մաս մը ընկերական շրջանակի երիտասարդներ
կը դիմակատորուին: Թիփերը¹¹⁰ հրաշալի կերպով յաջող են: Ղա-
րաբաղ եկող օտարի մը համար աւելի ի՛նչ յարմար է ներկայաց-
նել, քան տեղացի ժողովուրդի ցայտուն տիպերը: Միթրայեօզի
հրամանատար Տ. եղած է իսկական դարաբաղցի «պիծա» (ծե-
րուկ) մը իր բրդոտ, կոնաձեւ փափախով, ծերուկի ակնոցով ու
ճիւլպպեով [երկար վերարկով], Ֆելտշեր Գեորգ Յովակիմեանը ե-
ղած է դարաբաղցի յաղթակազմ տիկին մը, առնական խառնո-
ւածքով ու վարմունքով: Արտաշէս Գեորգեանը եղած է *սեմօսե*
*միւզիսիէն*¹¹¹ մը իր ֆրաքով, մօրուքով: Այսպէս բոլորը:

Այս խումբը այցելութեան ելած է շատ մօտ շրջանակներու,
նոյնիսկ Ջօրավարին տունը գացած ու ներկայացած է՝ ուրախու-
թիւն առթելով ամէն տեղ որ եղած է:

ՄԱՐՏ 4.- Լուր կը հասնի, թէ մայրը Կիպոնը ե Վահան Չերա-
զը վերադարձած են: Նախապէս յայտնուած էր, որ մայրը Կիպո-
նը այլեւս չի գար: Ուրեմն անոր գալը մասնաւոր նշանակութիւն
ունէր եւ ամէն մարդ հետաքրքիր էր լսելու անոր Գորիս գալուն
նպատակը:

ՄԱՐՏ 5.- Մայրը Կիպոնը կը ներկայանայ Ջօրավարին: Կը
յայտնէ, թէ ըստ Ջօրավարին նախապէս արտայայտած ցանկու-
թեան, Ջօրամասը Գորիսէն [պիտի] մեկնի դէպի Թիֆլիս [ու] Ե-
րեւան, Եւլախի ճամբով: Ինք յաջողեր է այդ թոյլտուութիւնը
ստանալ: Ջօրամասին ճամբորդութեան համար պատրաստու-
թիւններ տեսնուեր են Շուշիի, Աղտամի եւ Եւլախի [մէջ], կեն-
սամբերք, թէյ, փայտ, եւ ամէն ինչ: Երկաթուղին անգլիացիներ-

¹¹⁰ Ֆրանսերէն՝ type, տիպ:

¹¹¹ Ֆրանսերէն՝ հնաճ դարձած երաժիշտ:

րուն ձեռքն է: 250 անգլիական զինուորներ պիտի ընկերանան Ջորամասին:

Այս առաջարկությունը եւ մանաւանդ այդ ուղղութեամբ գործի ձեռնարկուած ըլլալը անակնկալ էին: Իրաւ է՝ նախապէս հարց եղած էր Ջորամասին Եւլախով կամ Նախիջեւանով երթալուն եւ *տէմօպիլիզէ*¹¹² ըլլալու մասին, բայց վերջնական որոշում մը չէր տրուած. միայն ուզուած էր իմանալ անգլիական հրամանատարութեան տրամադրութիւնը:

Այդ մայրը Կիպոնը այդ բանը յաջողցուցեր է Եւլախով երթալու համար, որովհետեւ Նախիջեւանի շրջանով կարելի չէ երթալ, քանի որ այդ շրջանը դեռ անգլիական տիրապետութեան տակ չէ անցած, եւ Ջորավար Թոմսընի իրաւասութեան տակ չ'իյնար:

Մայրիկն կարծիքով, յարմար չէ որ Ջորամասը Երեւանի շրջանը երթայ, որովհետեւ այնտեղ ապրելու դիւրութիւն չկայ: Այնտեղ արդէն գաղթականութեան կերակրման հարցը դժուար դրութեան մէջ է:

Ապա մայրը կը յայտնէ նաեւ Խաղաղութեան Կոնֆերանսին կարելորդ մէկ որոշումը վիճելի հողամասերու մասին, ըստ որուն, «վիճելի հողամասերու բնագրաւումը ծանր կերպով կը վնասէ յարձակողի իրաւունքին»:

Մայրը բերած է շրջանի գաղթականութեան համար 200,000 րուպլի, եւ շուտով կը հասնին նոր գումարներ:

Ադտամ-Եւլախով երթալու առաջարկութեան Անդրանիկ կ'առարկէր, որ անկարելի է եւ անցանկալի Ջորամասին Ադտամ-Եւլախով երթալը հետեւեալ պատճառներով, 1. Ջորամասը իրեն հետ պիտի փոխադրէ մեծ քանակութեամբ ալիւր ու գարի՝ մինչեւ զօրացումին կատարումը զօրքը եւ ձիերը կերակրելու համար: Եւլախով երթալու ժամանակ այդ կենսամթերքը փոխադրելու միջոց չկայ. 2. Ջորամասի ձիերուն մեծ մասը սեփականութիւն են զինուորներու, որոնց մեծ մասը պիտի չուզէին իրենց ձիերէն զրկուիլ: Բացի այդ, այդ ձիերը Հայաստանի ու իր

¹¹² Ֆրանսերէն՝ *démobilisés*, զօրացումը:

ծողովուրդին մեծ օգուտ կրնան ունենալ, այնինչ Եւլախով երթալու պարագային այդ ձիերը պիտի չկրնան փոխադրուիլ, հետեւաբար, ստիպուած պիտի ծախուին թիրքերուն. 3. Եւլախով գնալու ժամանակ զինաթափ պէտք է լինէինք, իսկ Երեւան եթէ երթայինք զէնքերը կըմնային Հայոց. 4. Եւլախով երթալու պարագային, Զօրամասին զինուորը ահագին ճանապարհի պիտի ընէ Երեւան կամ Հայաստանի մէկ մասը երթալու համար, որովհետեւ ան պիտի ուզէ Երեւան կամ շրջակաները երթալ գտնելու համար իր ազգականները, եթէ մնացեր են:

Այս հիման վրայ յայտնուեցաւ մայրին, որ Զօրամասը չի կրնար Եւլախով երթալ, աւելի շուտ ան պիտի երթայ Դարալակեազի վրայով՝ խուսափելու համար նաեւ Եւլախի կամ Նախիջեւանի ուղղութեամբ երթալու պարագային հնարաւոր ընդհարումներէն:

ՄԱՐՏ 6.- Մայրը ստացած է Զօրավարին վերջնական պատասխանը: [Ան] պիտի մեկնի Շուշի՝ այնտեղէն անգլիական հրամանատարութեան հաղորդելու Զօրավարին պատասխանը եւ ստանալու նոր հրահանգ:

Մեկնելէ առաջ կը հասնի Զօրավար Թումսընի նոր մէկ հրահանգը, որը կը յայտնէ, թէ Անդրանիկը Երեւան չի կրնար երթալ, որովհետեւ այնտեղ սով է, այլ՝ իր Զօրամասով պիտի երթայ Պաթում, ուր պիտի մնայ մինչեւ որ հնարաւորութիւն լինի զինուորներուն վերադառնալ Հայրենիք:

Նախքան վճռական պնդում ընելը, Զօրավարը անհրաժեշտ նկատեց ունենալ նաեւ Զօրամասի հրամանատարներուն եւ զօրքին կարծիքը:

Այս բանին համար հրաւիրուած խորհրդակցութիւնը վերի նկատումներով մերժեց երթալ Ադտամ-Եւլախով:

Մայր Կիպոնը, ունենալով Զօրամասին վերջնական որոշումը, մեկնեցաւ Շուշի՝ դադրեցնելու ճանապարհորդութեան ընթացքին ցոյց տրուելիք օժանդակութեան աշխատանքները եւ զեկուցելու հրամանատարութեան, միաժամանակ յայտնելու Զօրավար Անդրանիկի ցանկութիւնը, որ մայր Կիպոնը Զօրա-

մասին ընկերանայ Գորիսէն Երեւան ճանապարհորդութեան ընթացքին:

Իսկ մինչեւ մայրին վերադարձը, Զօրավար Անդրանիկ պիտի ցրուէր գաղթականութեան համար բերուած գումարները:

Բացի այդ, ձիւնը եւ ցուրտը դեռ շատ սաստիկ էին եւ անկարելի էր ճամբորդելը, մասնաւորապէս Միսիան-Դարալագեազ սահմանագիծին վրայ: Շատոնց է որ Երեւանէն այլեւս մարդ չի կրնար գալ. (ձիւնը փակած է ճամբաները), նոյնիսկ Գորիսի Ագգային Խորհուրդի անդամ Արշակ Շիրինեանը որ կրկին Երեւան գացած է եւ կը լսենք թէ կու գայ Զանգեզուր՝ Երեւանեան Հայկական Կառավարութեան Զանգեզուրի նահանգապետ Պ. Արսէն Շահմագեանի հետ: [Անոնք] Դարալակեազի մէջ կը սպասեն ճամբաներուն բացուիլը:

Շատ դժուարութիւններէ, ձիւներու մէջ միւրճուելէ, վերստերով հեռաւորութիւն ուղքով կտրելէ վերջ, Արշակ Շիրինեան եւ նահանգապետ Արսէն Շահմագեան հասան Գորիս:

Զօրամասին հեռանալուն հետեւանքով պէտք է կազմակերպել տեղական միլիցիան եւ ինքնապաշտպանութիւնը, որովհետեւ այդ շրջանին համար անակնկալներու եւ անախտորժութեանց շրջանը դեռ չէ անցած:

Նախ կան Ատրպէյճանի յաւակնութիւնները, որը դեռ Շուշիի մասին ապահով չեղած, աչք է տնկած Զանգեզուրի վրայ, ապա եւ կայ Թէրէքէմէնի խնդիրը: Զիւնները հալելէն վերջ, խաշնարած թիրքերը Թէրէքէմէնը, որոնք անցած տարի չէին կրցած սարերը բարձրանալ եւ այժմ կը գտնուին Մուղանի եւ Կարեակիսի դաշտերը, Արագի եզերքները, պիտի ուզեն լեռը ելլել, Զանգեզուրի սահմանները անցնիլ: Զինուած վիճակի մէջ այսպիսի լեռնաբնակներու Զանգեզուրի սահմանները մտնելը անհանգստացուցիչ է հայերու անդորրութեան համար: Հետեւաբար, պարզ է, որ հայերը պիտի չցանկան որ Թէրէքէմէնը լեռ բարձրանայ: Ղաբաղշլաղի օրինակը ապացոյց է Թէրէքէմէնի ներկայութեան:

ՄԱՐՏ 16.- Զօրամասին երթալու հարցը վճռուած էր: Բայց մեծ դժուարութիւն կը ներկայացնէր գաղթականներուն դրութիւ-

նը, որովհետեւ Անդրանիկին հեռանալէն վերջ անոնք պիտի չուզէին մնալ այդ շրջանը, կը վախնային սովէ եւ առհասարակ տեղացիներուն ունենալիք թշնամական վերաբերմունքէն: Միայն Անդրանիկի սարսափն էր, որ այդ շրջանին մէջ կեանքը քիչ թէ շատ տանելի կը դարձնէր գաղթականներուն: Ուտեստը հետզհետէ առասպելական գիներու կը բարձրանար: Միայն Անդրանիկի հեղինակութիւնն էր որ կրնար սանձ դնել չարաշահութեան, հաստատել թաքս:¹¹³ Անոր մեկնելէն վերջ դժուար թէ գաղթականը կարենար իր ստացած նպաստի չնչին գումարով ուտելիք գտնել: Աւելին, ոչ միայն ուտելիք դժուար պիտի ըլլար հայթայթել, այլեւ պիտի հանդիպէր թշնամական վերաբերմունքի: Այս բանը շատ լաւ ծանօթ էր թէ՛ Անդրանիկին, թէ՛ գաղթականութեան ներկայացուցիչներուն եւ թէ՛ տեղացի ղեկավարներուն:

Այդ պատճառով, պարզ էր որ գաղթականութիւնը, ռուսահայ թէ թրքահայ, երբեք չմնար եւ [պիտի] հետեւէր իրենց միակ յոյսը կազմող Անդրանիկին:

Գաղթականութեան այս շարժումը մեծապէս աղէտաբեր պիտի ըլլար սակայն, որովհետեւ նախ՝ մեծ մասը ճանապարհին պիտի մնային, անօթի, ցուրտին, եւ ասպառնովաբար, մեռնէին: Հասնելով Երեւան՝ գաղթականութիւնը նորէն ոչինչ պիտի կրնար ստանալ, քանի որ ան, շրջանի գաղթականութիւնը, մերկ ու սոված է, ամերիկացիք դեռ նոր սկսած են օժանդակել եւ իրենց ունեցած մթերքն ու մանաւանդ փոխադրութեան միջոցները սահմանափակ են: Այս պայմաններու տակ, գաղթականութեան տեղէն շարժիլը ստոյգ կորուստի դիմել պիտի նշանակէր:

Հետեւաբար, Անդրանիկ որոշեց դրութիւնը պարզել գաղթականութեան [հետ] եւ նախքան Զորամասին մեկնիլը համոզել գաղթականութեան՝ մնալ այնտեղ մինչեւ որ ճամբաները բացուէին եւ մթերք հասներ, մանաւանդ որ անգլիացիները, ինչպէս Շուշիի մէջ ըրած էին, նոյնպէս եւ այդ շրջանին համար կը խոստանային դրամով եւ մթերքով օգնել գաղթականութեան: Եւ որ-

¹¹³ Անգլերէն՝ tax, տուրք:

պէսզի տեղացիներու եւ գաղթականներու միջեւ թիրիմացութիւնները խաղաղ կերպով վերջանան, լիեօթընանք Հաուէլսը որոշած էին պահել Միսիսիպի շրջանը՝ պաշտպանելու գաղթականութեան իրաւունքները եւ ղեկավարելու օգնութեան գործը, մինչեւ որ ամերիկացի միսիսիպիները գային եւ իրենց վրայ վերցնէին գաղթականներուն օգնութեան գործը:

ՄԱՐՏ 18.- Մայոր Կիպոն կը հասնի Գորիս: [Ան] պիտի ընկերանայ Զօրամասին, իսկ լիեօթընանք Հաուէլս պիտի մնայ Միսիսիպի գաղթականներու համար:

ՄԱՐՏ 20.- Գաղթականական ներկայացուցիչներու ժողով է: Եկած են Միսիսիպի շրջանի համարեա բոլոր գիւղերուն ներկայացուցիչները, նախիջեւանցի, բասէնցի, սասունցի, վանեցի:

Զօրավարը կը պարզէ դրութիւնը, Զօրամասի երթալը, Երեւանի դրութիւնը, Զանգեզուրի շրջանի գաղթականութեան օգնելու խոստումը, լիեօթընանք Հաուէլսի այդ նպատակով Միսիսիպի մնալը:

Բոլոր ներկայացուցիչները դժուար կը համաձայնին տեղի տալ Զօրավարի հրամանին՝ մնալ Միսիսիպի: Կը խոստանան իրենց կարելին ընել պահելու համար ժողովուրդը, թէեւ, միաժամանակ, իրենք հաւատացած են, որ շատեր պիտի հետեւին:

Անդրանիկ կը յայտնէ նաեւ իր վերջին որոշումը՝ երթալէ առաջ հաւաքել տեղական ունեւորներէն 4000 փութ ցորեն, իր որոշած զինով վճարել այդ ցորենին փոխարժէքը նպաստի գումարներէն եւ այդ ցորենը բաժնել որք եւ այրի եւ աշխատանքի անընդունակ գաղթականներուն:

Ներկայացուցիչները համակերպելէ զատ ուրիշ միջոց չունենին:

ՄԱՐՏ 22.- Այսօր Գորիսի քաղաքագլուխի տան մէջ ողջերթի ճաշկերոյթ սարքուած է քաղաքին կողմէ: Ներկայ են Զօրավարը, Ազգային Խորհուրդը, քաղաքին ներկայացուցիչները, մայոր Կի-

պոնը, Երեւանեան Հանրապետութեան կողմէ դրկուած Զանգե-
գուրի նահանգապետ Արսէն Շահմագեանը եւ ուրիշներ:

Բաժակաճառերը անվերջ են եւ ի վերջոյ՝ ջղայնացնող: Ա՛յս
այդ բաժակաճառերը: Քաղաքը պաշտօնապէս ողջերթ եւ յաջո-
ղութիւն կը մատթէ Անդրանիկին, ան երախտապարտ կը զգայ
Անդրանիկին, որ իր ներկայութեամբ ազատեց շրջանը եւ քաղա-
քը թրքական տիրապետութենէն:

Անդրանիկ կ'ըսէ իր հրաժեշտի խօսքը՝ դառն եւ սակայն ի-
րաւացի նկատումներով լեցուն: [Ան] կը հաւատայ, որ Դաշնա-
կիցները - որ հիմա կ'ացութեան տէրն են այլեւս-, իր գալէն վեր-
ջը չեն համաձայնիր երբեք Գորիսը եւ շրջանը ենթարկել թիւր-
քերու տիրապետութեան:

Մայր Կիպոն կը յայտնէ Զանգեգուրի ներկայացուցիչներուն,
որ եթէ երբեք անգլիացիք եկած են Գորիս եւ օգնած կամ թէ խա-
ղաղուցած են այդ շրջանը, այդ բանը կը պարտին Անդրանիկի:
Առանց Անդրանիկի՝ այդ շրջանին [մէջ] ներկայութեան՝ անգլիա-
ցիք շրջանին մասին որեւէ տեղեկութիւն [չէին կրնար ունենալ]:

ՄԱՐՏ 25.- Նախորդ օրերը բոլոր զինուորները, մթերքը եւ
ձիաւորներուն մեծ մասը արդէն մեկնել են Միսիան: Միսիանի՝
յարմարութիւն ունեցող մի քանի գիւղերուն մէջ կ'եղրոնացած են
այժմ բոլորը: Մասնաւորապէս՝ Անգեղակոթ:

Ահագին դժուարութիւններ կը կանխատեսուին Զօրամասի
կենսամթերքի փոխադրութեան գործին մէջ: Կայ նաեւ գաղթա-
կաններուն բաժնելու համար Միսիանի շրջանի գիւղերէն գնուե-
լիք ցորենի հարցը. որբանոցներու մթերքի, դրամի եւ վարչու-
թեան տեսակէտէ ապահովութեան հարցերը, որոնք ծանրացած
են Անդրանիկի ուսին:

Պէտք է, միաժամանակ, բաժնել նաեւ նոր եկած նպաստի
գումարները:

Ուրեմն, պէտք է մեկնիլ, աճապարել: Ամէն օրուայ ուշացումը
Զօրամասի մթերքի մեծ մասի սպառում կը նշանակէ, այն կեն-
սամթերքի, որը պիտի փոխադրուի էջմիածին եւ որով կերակ-
րուի Զօրամասը մինչեւ զօրացում:

Փոխադրութեան համար Միսիանը պիտի տայ 260 ձի եւ ջո-
րի:

Առաւօտեան ժամը 9ին վերջին ձիաւոր հարիւրեակները
պատրաստ կը սպասեն Գորիսի հրապարակը մեկնելու:

Ժողովուրդը, մոայլ ու տարտամ, եկած է վերջին հրաժեշտը
տալու ժողովրդական Հերոսին ու իրենց ազատարար Անդրանի-
կին:

Ժամը 10ին ձիաւորներու զիծը, առաջնորդութեամբ Անդրա-
նիկի, կը բարձրանայ Գորիսէն դէպի Միսիան տանող զիկզակ
գաղիվերը: Վերջին անգամ հրացաններու որոտը ամենաբոտն
արտայայտութիւնը եղաւ մնաք բարովի, որու քով ուրիշ ոեւէ ձե-
ւի մնաք բարով թոյլ պիտի լինէր:

Խումբը յառաջացաւ եայլայով, բայց Իւչ Թեփէլէրի մօտ ճա-
նապարհը շեղեց դէպի ձախ: Շոսեով երթալ անկարելի է. ձիւնը
ճամբու ոչեւէ հետք չէ թողած: Ճանապարհը Որոտնայ կամ Բա-
գարչայի գետի ձորով է:

Հետզհետէ կ'իջնենք ձորը: Գարնան գաղջ արեւ մը կայ: Քիչ
յետոյ՝ հաճելի ձոր մը՝ տաք եւ նոր կանաչացած:

Առաջինը կը հանդիպի Որոտն գիւղը՝ նախապէս թրքաբնակ,
իսկ այժմ թրքահայ գաղթականներէ բնակուած:

Գաղթականութիւնը ճամբուն վրայ կը սպասէ՝ իր պաշտպա-
նին ողջերթ մատթելու: Հրաշայի է ձորը այդ շրջանին. գարնան
վճիտ ու պաղ ջուրը կը հոսի, երկու կողմերը աւազուտ լեռներ
եւ երբեմն-երբեմն կանաչութիւններ: Գիւղէն մի քանի վերստ հե-
ռաւորութեան վրայ, գեղեցիկ դիրքով բլուրի մը վրայ կայ Որոտ-
նայ վանքը, այժմ աներակ: 1905ի հայ-թրքական ընդհարումնե-
րէն ի վեր է այդ վանքը հայու երես տեսած չէր:

Ձորին աջ կողմը, կողմնակի կերպով բացուող ուրիշ ձորի մը
մէջ է ուրիշ թրքական գիւղ մը՝ Վաղուտին, նոյնպէս այսօր բնա-
կուած գաղթականներէ: Ձորը կը շարունակուի ներկայացնելով
շատ գեղեցիկ տեսարաններ, անմատչելի դիրքեր: Բարձրութիւն
մը ելլելէ վերջ կը սկսի վայրէջքը: Քիչ յետոյ, քարածայրերու
ստորոտին, ձորի մէջ կը տարածուի Աղուտին՝ շրջանի ամենա-
մեծ եւ ամենավտանգաւոր թրքական գիւղը: Այսօր սակայն այդ

գիւղէն թրքահայ գաղթականութեան օճախի ծուխերն են որ կը բարձրանան: Չորին մէջ, կանաչ գտնուած տեղերը կը տեսնէք գաղթական պատանիներ, որոնք կ'արածեցնեն մէկ քանի եզ կամ կով, վտիտ, անուժ, վերջին մնացորդները, ով գիտէ ի'նչ ճոխ եւ հարուստ անցեալի մը:

Յաճախ կը հանդիպիք նաեւ կանանց եւ երեխաներու ստուարաթիւ խումբերու, որոնք քամակնին ծոած, ձեռքերնին փոքր փայտ մը առած, դաշտերու մէջ, լեռներու կողքին, արեւծագէն մինչեւ երեկոյ, կը յաճին գտնելու համար կանաչ խոտ մը կամ արմատ մը, բանջար՝ ուտելու կամ տուն տանելու համար: Քիչ չեն նեւ այն դէպքերը երբ այդ խոտերէն թունաւորուելով կը մեռնին խեղճերը եւ կամ առանց հացի, միմիայն խոտ ուտելուն համար կ'ունենան խիթ եւ այլ զանազան տեսակի հիւանդութիւններ:

ԱՊՐԻԼ 1. - Զօրամասին իրեղէնը, ուտեստը եւ ռազմաւթերքը փոխադրելու համար կարգադրութիւնները լրացած են: Վերջացած է նաեւ գաղթականութեան բաժնուած դրամներուն հաշիւը: Մեկնելէ առաջ պէտք է կարգադրել նաեւ որբանոցներուն եւ գաղթականութեան ցրուելիք ցորենին խնդիրը:

Զօրավարը որոշեց Ղարաքիլիսէի որբանոցի վարչութեան եղանակը, պաշտօնեաները եւ թէ՛ կենսամթերքով եւ թէ՛ դրամով ապահովեց որբերուն դրութիւնը 2-3 ամսով: Նմանապէս, շրջանի գաղթականութեան որբ եւ այրի եւ աշխատանքի անընդունակներուն բաժնուելու համար Սիսիանի գիւղերէն գնած ցորենի եւ ալիւրի բաշխման ձեւը որոշեց եւ այս մասին յայտնեց Սիսիան մնացող անգլիացի լիեթէնանթ Հաուելսին:

ԱՊՐԻԼ 2.- Զօրամասին մեծ մասը յառաջացած է մինչեւ Ղալաճուի, Մուխութուրեան, Պորիսովկա եւ Բագարչայ՝ Սիսիանի վերջին գիւղը: Հրամայուած է ճանապարհը մաքրել մինչեւ Բագարչայ: Այդ ճամբան լաւ է եւ քիչ տեղեր միայն պէտք ունի խնամքի:

Բայց կարեւորը եւ դժուարը Բազարչայէն մինչեւ Ղուշճի Պէլք՝ Դարալակեազ եղած միջոցն է։ Այդ շրջանի ձիւնը մարդու հասակէն շատ բարձր է։ Սպասել ձիւներու հալելուն՝ ամիսներ կը տեւէ։ Հետեւաբար, Ջորավարը հրամայած է բազարչայցիներուն, որպէսզի իրենք ճանապարհը բանան ու մաքրեն դէպի Ղուշճի Պէլք, իսկ հրաման է դրկած Ղուշճի Պէլք, որպէսզի իրենք ալ ճանապարհը մաքրեն Ղուշճի Պէլքէն դէպի Բազարչայ, մինչեւ որ երկուստեք իրար հանդիպին։

Լուր եկած է, որ այդ աշխատանքը յաջող կ'երթայ եւ թէ մէկ-երկու օրէն աշխատողները իրարու կը հանդիպին։

Ջորավարը կը մեկնի դէպի Բազարչայ։ Անգեղակոթ կը մնան ձիաւորները եւ տեղական թրանսփորթը, որոնք յաջորդ օրը ճամբայ պիտի ելլեն եւ Բազարչայ բերեն Ջորամասին ուստեստը եւ պահեստի ռազմամթերքը։

Մըտի անօրինակ յուզումով է որ մարդ կը թողու Անգեղակոթը՝ Մեպտեմբերի պատմական ժողովին գիւղը։ Պէտք է վերյիշել այդ օրերը եւ զգալ այս օրուան դրութիւնը՝ կարենալ գնահատելու, թէ ինչ մեծ տարբերութիւն, ինչ փոփոխութիւն է կատարուած։ Հէշտ չէ սառն կերպով թողուլ Անգեղակոթը, այդ արի, հիւրասէր գիւղացիութիւնը։

Անգեղակոթէն ճանապարհը դարձեալ կը թեքուի։ Շուէն դաշտի միջով է, բայց այս եղանակին ծածկուած է ձիւնով։ Կայ ձորի ճանապարհ մը, որով պիտի երթանք։ Դաշտէն ձորը կ'իջնենք շատ նեղ ու ցից զառիվարէ մը։ Կարծեք սանդուխ լինէր, անկանոն ճամբայ, ամէն կողմ կոշտ քարեր։ Պէտք է երեւակայել, թէ թրանսփորթը ի՞նչ դժուարութիւններով պիտի իջնէ այդ մասը։ Ձորը Բազարչայի ջուրն է։ Պղտորած է այս անգամ՝ նախորդ օրուան անձրեւին պատճառով։ Կը հասնինք Ղալաճուղ հայկական գիւղը։ Ապա կը թողունք ձորը։ Պէտք է բարձրանալ։ Հազիւ ձորէն դուրս ելած՝ միայն մէկ բան կը տեսնես՝ ձիւն։ Անսահման եայլա մըն է՝ ծայրէ ի ծայր ծածկուած ձիւնի հաստ ծածկոցով։

Վատ-լաւ, սակայն ճամբան տանելի է դեռ։ Ձիւնը ամբողջովին չէ հալած։ Քիչ յետոյ եայլային մեջտեղը՝ բլուրի մը կողքին կը հանդիպինք Մուխութուրեան հայկական գիւղը։

Մուխութութեանէն անդին նորէն ձին է: Կեսօրէ վերջ արեւը ուժեղացած է եւ ձինը՝ կակուղցած: Կոխկոտուած ձինը դէտ կարծր է՝ մարդ վերցնելու չափ, հետեւաբար, հետեւակը կրնայ քալել: Բայց դժուար է ձիերուն համար: Ճամբան շատ նեղ է: Կարծրացած ձինքի նեղ գիծէն դուրս վտանգաւոր է. խրուիլը անխուսափելի է: Իսկ ճամբուն վրայ ալ դարձեալ վտանգէ գերծ չէ. շատ տեղ ձինը թուլցած է տաքութենէն: Ձիերը կը խրուին: Կան տեղեր ուր նախապէս ձիեր խրուերէն եւ յառաջացուցեր խորունկ փոսեր: Պետք է շատ զգոյշ լինել. դանդաղ, ապա թէ ոչ կը խրուի ձին. եւ ի՛նչ խորութեամբ: Մինչեւ փորը ձինքին մէջ թաղուելէ վերջ՝ դուրս գալու ամէն մէկ փորձը աւելի կը խրէ գայն եւ կը խանգարէ ամբողջ ճամբան:

Մուխութութեանէն անդին դիմացնիս կը գցուի գեղեցիկ իրանով սպիտակ լեռ մը. Բազարչայի լեռն է: Շատ գեղեցիկ է տեսարանը այդ կողմէն: Հետզհետէ կ'իջնենք աւելի ցած, Բազարչայի հովիտը, օդը աւելի կը մեղմանայ: Արդէն Պորխովկա ենք, տուներու ձեւը եւ փողոցներու կանոնաւոր ուղղութիւնը կը յայտնէ թէ մոլոկանի գիւղ է: Ջուրին մօտով կ'անցնինք աւելի առաջ. ամէն կողմէ առուակներ կը սահին խաղաղօրէն՝ երթալ միանալու համար Բազարչայի գետակին: Քիչ վերջ, այն գեղեցկատեսիլ սպիտակ լեռան կողին կ'երեւայ Բազարչայ գիւղը: Ջուրի եզերքին, լեռան կողին շինուած գիւղ մըն է Բազարչայ: Բնակիչները բոլորը մոլոկաններ են եւ շրջանին ամենահարուստ գիւղն է: Ռուսական իշխանութիւնը չափէն աւելի նպաստաւորած է այդ ռուսական *բոլոնիները*,¹¹⁴ որոնց տուած է ամենաընդարձակ եւ ամենաբերրի հողամասերը: Գեղեցիկ գիւղ է Բազարչայը, համեմատաբար կանոնաւոր փողոցներով: Մոլոկաններու գիւղերուն հասարակական կազմակերպութիւնը ուշագրաւ է: Լայն տեւորութիւնը հիմքերու վրայ է հաստատուած ան: Ունին կոմիսար, բայց ան առանց ժողովուրդին հետ խորհրդակցութեան, ամենաչնչին խնդրի համար իսկ ոչինչ կրնայ ընել: Երկաստիճան

¹¹⁴ Եւրոպական լեզուներ՝ գաղութ:

խորհրդակցութեան սիստեմ ալ չկայ: Գիւղին բոլոր հասակաւորները պէտք է ներկայ լինին եւ ոչ թէ մէկ քանի ընտրուածներ:

Զօրքին բոլորն ալ կը տեղաւորուին տուներու մէջ: Պէտք է աւելցնել որ մոլոկանները միանգամայն շատ հիւրասէր եւ կարգապահ են:

Մարդիկ գացած են դէպի Ղուշճի Պէլէք՝ ճանապարհը մաքրելու: Երեկոյեան տեղեկութիւն հասաւ որ ճամբան երկուստեք մաքրուած եւ աշխատողներ իրար հանդիպած են: Կեդրոնացման, դասաւորման եւ թրանսփորթի հասնելուն համար մէկ օր ալ Բազարչայի մէջ սպասել հարկ էր:

ԱՊՐԻԼ 4.- Կանուխ պէտք է ճամբայ ելլել, քանի դեռ օդերը չեն տաքցած: Բացի այդ, գիշերը սարսափելի անձրեւ եկած է եւ կարող է ճանապարհը արուած ըլլալ:

Բազարչայէն մինչեւ Ղուշճի Պէլէք ամենադժուարին, ամայի ճամբան է: Պիտի բարձրացուի այն բարձրաւանդակը, որ կը բաժնէ Միսիանը Դարալակեագէն եւ ապա վայրէջքով հասնի Ղուշճի Պէլէք:

Զօրամասը շարժեցաւ: Առաջէն ճամբայ ելան 50ի չափ տեղական ձիաւորներ՝ ճանապարհը ստուգելու. իսկ գիւղին հետեւակ զինուորը զինուորական ողջերթի է կեցած:

Մարսափելի օր էր ձիաւորներու եւ մանաւանդ թրանսփորթին համար:

Չորս կողմը ձիւն է: Գնալով ճանապարհը շինուած է ձիւնը կոխտտելով եւ կարծրացնելով, որովհետեւ գետնին հասցնել անկարելի է, այնքա՛ն խոր է ձիւնը: Տեղ-տեղ սակայն, կարծրացած ձիւնը կակուղցած է գիշերուան անձրեւին պատճառով եւ կամ որովհետեւ տակը ջուրի անցք է, առու է, եւ անհա, ձիուն ոտքը կը խրուի. պէտք է թիւերով աշխատիլ ճամբան շտկելու, փոսը լեցնելու կամ ճամբուն ընթացքը փոխելու համար. Մէկ ձիու համար, ետեւէն եկող ամբողջ կարաւանը, հետեւակ թէ ձիաւոր թէ թրանսփորթ, ստիպուած է կենալ, սպասել: Ուրիշ ճամբայ ալ չկայ, որովհետեւ ճամբուն ճիշդ քովի ձիւնը կակուղ է եւ անպայման մարդ կը խրուի: Այս սպասումը կրկնակի յոգնեցուցիչ է մանաւանդ

թրանսփորթի ձիերուն համար, որոնց մէկ մասը արդէն իսկ յոգնած, անօթի, վատոյժ է: Յաճախ կարիք կը լինի բեռը վար առնել ձիուն կոնակէն՝ թէթեցնելու համար, յաճախ ալ կարիք կը լինի որ մարդիկ մինչեւ որոշ տեղ մը իրենք շալակով տանին բեռը: Ճամբուն նեղութեան պատճառով, ոչ ետ, ոչ ալ առաջ կարելի է երթալ՝ պահեստի գտնուած բեռան ձիերէն օգտուելու համար:

Ամբողջ օր մը Զօրամասի բոլոր ձիաւորները, թրանսփորթի սիսիանցի մարդիկը չարչարուեր են այդ բեռները կարենալ հասցնելու Ղուշճի Պէլէք: Դաշտին վրայ երկար սեւ գիծ մը միայն կ'երեւայ տեղ մը ցած, իսկ տեղ մըն ալ բոլորովին անյայտացած: Յաճախ հետեւակներն են, բարձրերը՝ ձիաւորները: Ճամբան ձիւնին վրայ երբեմն այնքան խոր է որ բան չ'երեւար: Եւ այդ սեւ գիծը օձապտոյտ, զիկզակ երեւեցներով, սողոսկումներով, ընդհատումներով եւ դադարներով կը մազլցի Միսիանի ու Դարալակեազի սահմանագիծը կազմող բարձրութիւնը:

Մինչեւ կէսօր դեռ բարձրանալու վրայ ենք. պէտք է դեռ բարձրանալ: Կէս օրէ վերջ ուշ ժամանակ հազիւ կարելի եղաւ բարձրութիւնը անցնիլ:

Բայց այդ դեռ դիւրին կողմն է եղեր: Մինչեւ այդ ատեն ձիերը թէ մարդիկ թարմ էին, օդը՝ գեղեցիկ եւ ճանապարհը՝ դարի վեր, ինչ որ աւելի նպաստաւոր է ձիերու համար:

Դրութիւնը աւելի ծանր էր վայրէջքի ժամանակ: Պէտք է վար իջնել: Առանց ձիւնին ալ արդէն Դարալակեազը քարքարոտ, խորտ ու բորտ երկիր է, պէտք է ուսումներով վար իջնել, իսկ երբ այդ վար իջած տեղերնիդ ձիւնի, ջուրի եւ ցեխի լճակ մըն է հասկնալի է, թէ մարդ ինչի կը հանդիպի: Աւելի ծանր է գրաստին դրութիւնը, խեղճերը մինչեւ փոքրերէն վեր ցեխի մէջ կ'իյնան ծանր բեռներու տակ, յոգնած: Շատեր կը մնան փոսերու մէջ՝ արգելք ըլլալով իրենց ետեւէն եկողներուն: Հարկ կ'ըլլայ զանոնք մէկ կողմ քաշել, բեռները ձգել՝ գէթ ճամբան բանալու համար:

Զօրավարը արդէն հասած է Ղուշճի Պէլէք եւ օգնական գրաստ որկած է: Բայց ճամբան նեղ է եւ երկու գրաստ իրարու չեն կրնար հանդիպիլ: Պէտք է ճամբուն մէկ կողմը քաշել: Բացի այդ, դեռ ետեւը, հեռուն, մնացած այնքան բեռնէ ր կան:

Գերմարդկային ճիգերով, անձրեւի տակ, մութ ատենով, բոլորովին ցեխոտած, թրջած զինուորները եւ բեռներուն մեծ մասը հասան Ղուշճի Պէլէք: Վատ-լաւ տեղաւորուեցան այդ փոքր զինւորին մէջ: Իսկ զինուորներուն մէկ մասը, սիսիանցի[ներու] մէկ մասին հետ զիշերը, այդ ցուրտին, մնաց լեռը պահելու համար բեռները եւ ձիերը: Շատ ձիատէրներ յուսահատ իրենց ձիերէն, եկան առանց ձիու:

Քարքարոտ տեղի մը մէջ, ձորի մը մէջ հայկական պզտիկ գիւղ մըն է Ղուշճի Պէլէքը:

Գիշերը կերպով մը կ'անցընենք:

Առաւօտը թարմ ձիեր ղրկուեցան բերելու համար երեկուրէն մնացած բեռները: Նախորդ օրը 14 ձի եւ երկու ուղտ մնացած են ճամբան, իսկ Ջօրամասին անխորհուրդ կերպով հետեւող գաղթականներէն երկու հոգի սառած են:

ԱՊՐԻԼ 5.- Ճանապարհը դժուար չէ Ղուշճի Պէլէքէն Մալիշ-կա, ուր մտադրուած է հասնիլ զիշերը: Կը լսենք, [թէ] միայն մի քանի վերստ տեղ պէտք է ձիւնի վրայէ անցնիլ:

Իսկապէս ալ ձիւնը այնքան [շատ] չէ: Ջրառատ եւ կակուղ գետին ունեցող ձոր մը պիտի անցնինք: Ձիերը արդէն յոգնած են, միշտ կը խրուին: Վերելքը սակայն լաւ է: Իսկ վեր ելլելէ վերջ կլիման բոլորովին կըփոխուի, ձիւն չկայ կամ շատ քիչ կայ:

Գեղեցիկ, խրոխտ, վայրագ ձոր մըն է Դարալակեագի այդ ձորը: Խորխորատով, ժայռոտ եւ արագասահ ջուր ունեցող ձորի մը կողին վրայ, իրար զուգահեռական փոքր ձորեր են: Պիտի անցնինք մեծ ձորին բարձրութեան լանջքով: Ձորին միւս կողմը քարքարոտ, անմատչելի ժայռերու դաշտ մըն է առանց բուսականութեան: Իսկ մեր կողմը ցանցառ, մշտադալար ծառեր են, կարմիր, աւազախառն հող եւ երբեմն քարքարոտ:

Կողմնակի ձորերու զիկզակը կ'անցնինք, երբեմն կը բարձրանանք եւ երբեմն կ'իջնենք:

Ճանապարհին կը հանդիպին հագուստի անհամապատասխան մասերով մարդիկ. գլխարկը՝ աւստրիական, տափատը՝ զինուորական, ժաքէթը՝ սիվիլ [բաճկոնը՝ քաղաքացիական] եւ,

փոխադարձաբար: Յայտնի է որ հայրենիք վերադարձող գերիներ են: Կը հարցնենք: Գորիսեցիներ են, գուցե եւ ազգականներ այնպիսի մարդկանց, որոնց հետ բարեկամութիւն, ծանօթութիւն ունինք: Ուշադրութիւն կը գրաւէ մեջերնէն մէկը: Ճիշդ է՝ բոլորն ալ յոգնած, ուժասպառ եղած են, քայլերը իրենցը չեն կարծեք, կը ճօճուին, բայց այդ մէկը արտակարգ շարժուածներ կ'ընէ. խեղճը մտային ու հոգեկան հաւասարակշռութիւնը կորսնցուցած է:

Առաջ անցնելով կը մտնենք ձոր մը, ջրառատ, բարեբեր: Ձորի ծայրին կը հանդիպինք Հերիէր կիսաւեր գիւղին: Գիւղը հայկական է. բնակիչները ժամանակ մը հեռացեր են: Թիւրքերը եկեր ու քանդեր են: Ողջ տուն չկայ: Գիւղացիները այժմ վերադարձած են, սակայն ոչինչ ունին: Գիւղ մը, ուր մարդ չկայ, խոտ չկայ, դարման չկայ:

Հերիէրէն կը բարձրանանք սարը, [ապա] կը սկսինք իջնել: Քիչ առաջ կ'երեւայ փոքր գիւղ մը, հեռուէն կը լսուի ոչխարներու, գառնուկներու աղմուկը. անպայման «աղը» մատաղատելի է: Նախիջեւանցի գաղթականներ են: Գիւղի թիւրքերը հեռացած են եւ այժմ այնտեղ կը բնակին գաղթականները՝ իրենց ոչխարներով:

Երեկոյեան կը հասնինք Մալիշկա՝ Դարալակեազի կենդրոնական գիւղերէն մէկը:

Միսիանցի քրէտաբանները իրենց բեռները պիտի հասցնեն մինչեւ Մալիշկա ու վերադառնան: Հետեւաբար պէտք է նախ ստուգել եղած բեռները, սատկած ձիերը եւ ընել համապատասխան կարգադրութիւն: Դարալակեազը պէտք է փոխադրութեան միջոցներ հայթայթէ այդ բեռները փոխադրելու համար միջեւ Դաւալու, երկաթուղիի կայարանը, ուրկէ վերջ, վստահ ենք, որ պիտի ունենանք տրամադրելի վակոններ:

Զօրավարը կը կարգադրէ, որ Դարալակեազի գիւղերը ձի եւ ջորի հանեն, սիսիանցիները վերադառնան եւ սատկած ձիերու տէրերուն վճարում ըլլայ: Այս կարգադրութիւնները ընելէ վերջ կը մեկնի Քէշիշ Քէնթ:

Յոգնած ու ուժասպառ թրանսփորթը հետզհետէ կը հասնի: Կը պակսին ընդամենը մէկ բեռ ալիւր եւ մէկ ու կէս բեռ գարի:

Պետք է գոհ ըլլալ, որ կորուստը միայն այդքան է: Միսիանցիները կը վերադառնան:

Դարալակեազի շրջանէն ալ հետզհետէ գրաստ կու գայ թէեւ անբաւարար քանակով եւ որակով: Հարկ կ'ըլլայ ձիաւորներուն վրայ բաժնել բեռներուն մէկ մասը:

Եւ ամբողջ խումբը ամսու Տին կը կեդրոնանայ Կոթուրի մէջ:

Քէշիշ Քէնթն ու Կոթուրը հինէն ծանօթ զիւրեր եւ: Այնտեղ, ճամբուն վրայ դեռ կ'երեւի անցեալ Յունիսին հոն թողուած՝ Զօրամասի շարժուն խոհանոցի երկաթեայ կմախքը:

ԱՊՐԻԼ 8.- Դարալակեազ մտնելէ ի վեր նոր հոգսեր, նոր յուզումներ անպակաս են: Մալիշկայի մէջ Զօրավարին ներկայացած գաղթականութեան ներկայացուցիչները աղեկտուր կերպով կը ներկայացնէին այն 17,000ի չափ շարուրցի եւ նախիջեւանցի գաղթականներուն դրութիւնը, որոնք ապաստաններ էին Դարալակեազ: Պատկերը նոյնն էր ինչ որ Միսիան եւ աստիճան մը աւելի վատ: Այդ դրութիւնը կը տիրապետէր եւ Քէշիշ Քէնթի ու Կոթուրի մէջ, ինչ որ չափազանց վատ կ'ազդէր Զօրավարի վրայ: Հետը գտնուող մայր Կիպոնն ալ կը տեսներ դրութիւնը:

Մայրը աւելի շուտ պիտի երթայ Դաւալո՝ Երեւան Զօրամասի մթերքի փոխադրութեան, սննդեղէնի եւ այլ խնդիրներու համար: Արդէն Կոթուրէն պէտք է բաժնուէր: Բայց գաղթականութեան դրութեան այս աստիճան յուսահատական վիճակը ստիպեց Զօրավարին արտայայտուիլ աւելի հարազատ, աւելի անկեղծ ձեւով, եւ յայտնել որ Դաշնակիցները իրենց ընթացքով խաղաղ կերպով մահուան կը դատապարտեն հայութեան այն մասը, որ ազատած է թիրքի սուր ու կրակէն: Հակառակ անոր որ իրենք յաղթական են եւ իբրեւ յաղթական պէտք էր վճռական հրամայող լինէին, բռնած են համակերպութեան ճամբան: Հայ ժողովուրդի բեկորներուն համար անհրաժեշտ է ինչքան կարելի է արագ վերադառնալ իրենց օճախները, մշակել, ցանել: Այս պահանջը զգալի է ամէն կողմէ՝ Նախիջեւան, Կարսի շրջան, Ալաշկերտ, Վան, մինչդեռ Դաշնակիցները կը զգուշանան Կարսի թիրքերը զսպել, Նախիջեւանի խաները հպատակեցնել եւ

թրքական ինչ-որ խռովութիւններու պատրուակով կ'արգիլեն հայերուն վերադառնալ իրենց երկիրը, կը ստիպեն մնալ փոքր երկրամասի մը մէջ, ուր դատապարտուած են մահուան ցուրտին, անօթութեան եւ հիւանդութեան պատճառով:

Եւ քանի որ այսպէս է Դաշնակիցներուն-, որոնց մէջ եւ անգլիական հրամանատարութեան վերաբերմունքը-, «Գնա՛ ըսէ՛ Զօրավար Թոմսընին, որ ես իր օժանդակութեան այլեւս պէտք չունիմ եւ եթէ միջոց ունենայի՝ կը վերադարձնեի այն դրամական փոքր օժանդակութիւնը, որ եղած է Զօրամասին՝ 250,000 րուպի»:

Ազնուասիրտ մայրը զգալով այս խօսքերուն դառն իրականութիւնը եւ իր զինուորականի անգօրութիւնը, կը մեկնի դէպի Երեւան՝ իր հետ ունենալով իրեն զինուորը Քօհէնը, համակրելի երիտասարդ մը, եւ Վահան Չերազը:

Զօրամասը Կոթուրէն մեկնեցաւ: Ձիաւորներու, հետեւակներու, Զօրամասին եւ տեղական թրանսփորթին սեւ գիծը կարգով կը շարժի Դարալակեազի դարուփոս ճամբաներով: Այս շրջանը նոր է, գեղեցիկ հովիտներ, դաշտեր կան, բայց ամառս որ ամբողջ ժողովուրդը անօթի է: Այս շրջանն ալ թիրքերու ժամանակ փախեր է եւ նոր կը վերադառնան իրենց տուները: Կը տեսնեք շատ տուներ նոր են ծածկուած, շատեր դեռ ամերակ են:

Վերադարձող ժողովուրդը ոչինչ ունի ուտելիք: Մինչեւ հիմա միայն ամերկացիները քիչ մը օգնած են: Շրջանը աշխատանք չկայ, ուտելիք չկայ: Վերադարձողներէն շատեր տրամադիր են ուրիշ տեղ հեռանալ, երթալ գէթ նպաստով կարենալ ապրելու համար: Սպասել որ նպաստը Դարալակեազ հասնի, ստոյգ մահուան սպասել կը նշանակէ:

Այնագուրը գեղեցիկ դիրքով գիւղ է եւ վերջին գիւղը, որ չէ գաղթած: Անկէ անդին են Ռինտը, Ելփինը, Չանախչին, Քէշիշ Վերանը, Փիրէլուն: Բոլորն ալ գաղթած գիւղեր են:

Փիրէլուի մէջ պիտի սպասենք նախ ամբողջ Զօրամասը եւ թրանսփորթը հաւաքուելու, եւ երկրորդ հանգիստ ընելու համար. Դարալակեազի վերելքներն ու վայրէջները եւ մանաւանդ ցեխը շատ են յոգնեցուցած առանց այդ ալ ուժասպառ ձիերը:

Զօրավարի հասնելուն լուրը առնելով իր մօտ կու գան Սասունակի բոլկին դեկավարները Սասունցի Մանուկ, Մուշեղ եւ Կարապետ: Այդ զինուորական ուժը Միսիանէն Դարալակեազ անցնելէ վերջ, չկրնալով այնտեղ մնալ, եկած է այս շրջանը եւ կը մնան այժմ գաղթական վիճակի մէջ՝ Գարախազ գիւղը:

Փիրելու գիւղը հորիզոն չունի: Չորս կողմը փոքր բարձրութիւններ են: Բայց մարդ քիչ [մը] տեղ միայն յառաջանալու է տեսնելու համար շատ գեղեցիկ համայնապատկեր մը, որ պիտի վայելենք յաջորդ օրը:

ԱՊՐԻԼ 11.- Կանուխ կը մեկնինք Փիրելուէն: Պիտի բարձրանանք քիչ մը եւ ապա հետզհետէ իջնենք Արարատի դաշտը՝ Դաւալու յոյսի կայանը: Կը բարձրանանք Փիրելուի առաջին դարը՝ Երեւանի դաշտին կողմը նայող լայնքէն:

Հրաշալի համայնապատկեր մը կը պարզուի: Հեռու, որոշ եւ վեհափառ կ'երեւին Մեծ ու Փոքր Սասիսները, Երեւանի դաշտը, Ղըրխ Պուլաղի, Քանաքեռի բարձրութիւնը, դաշտին մէջ՝ մեզի շատ մօտ, Արազը՝ օձապտոյտ ու փայլիլուն, դէպի ձախ՝ Շախթախթը, նոյնիսկ կամուրջը, Մակուի լեռները, իսկ ճիշդ մեր քիթին տակ՝ փոքր բլրակներ, Պէօյիք Վետիի եւ Արարատ կայարանի ուղղութեամբ, որոնք այժմ կը կազմեն Արարատեան Հանրապետութեան վերջին զիծը՝ Նախիջեւանի ուղղութեամբ, որոնցմէ ետք դէպի Նախիջեւան հայկական յառաջխաղացութիւնը ձախողեցաւ:

Երկար ժամանակուայ զրկումէ վերջ այդտեղ առաջին անգամ կը տեսնենք երկաթուղին, լոքոմոթիվը որ ծուխ կը հանէ, բաց դաշտի վրայ սպիտակ կայարանները, ռուսական ժամանակի այդ յատկանշական մնացորդները: Վեց ամիս առաջ՝ երկաթուղին երազ պիտի նկատուէր:

Ճանապարհը շատ հեռու չէ Պէօյիք Վետիէն՝ յելուգակներու այդ բոյնէն. հետեւաբար ամէն նախագգուշութիւն ձեռք առնուած է: Կ'իջնենք ձորը, յետոյ, հետզհետէ, դաշտը: Ձիատրները արդէն հասած են Արարատ կայարանը, որը կը գտնուի անգլիացիներու տրամադրութեան տակ եւ կը կազմէ չէզոք գօտին՝ Սադարակ թրքական, եւ Դաւալու հայկական կայաններուն միջեւ:

Դաշտի ճամբուն վրայ փոշին կը բարձրանայ, հետեւակն ու թրանսփորթը կը հասնին:

Արարատ կայարանին մէջ Զօրավարը կը հիւրասիրուի Անգլիացի զինուորականներու կողմէ. այստեղ է նաեւ Վահան Չերազը՝ սպասելով Զօրամասը: Հնդիկ զինուորներու մասին լսել էինք, բայց դեռ չէինք տեսած. առաջին անգամ այստեղ կը տեսնենք հնդիկ զինուորները, որոնք պարտականութիւնն են կատարած՝ զբաղուած են արեւի դէմ տարածուած հանգիստով կամ կերակուրով: Բարակ, երկար, սեւ, փայտի պէս սրունքներ ու բազուկներ ունին ճարպիկ շարժումներով, ճկուն երանով եւ փաթթուած գլուխներով: Գրեթէ բոլորովին մերկ են, ունին միայն մէջքերնին կապած ճերմակ գոգնոց մը: Հաւանաբար իրենք ալ մեր վրայ կը զարմանան, փոշոտած, զանազան տարազներով: Յարաբերութիւննին հայ զինուորներու հետ սերտ է:

Օդը հեղձուցիչ կերպով տաք է, մժեղները անտանելի: Առաջին վայրկեանէն իսկ զգալի կը լինի շրջանի կլիմային վատառողջութիւնը մանաւանդ Միսիանի խիստ, ցուրտ, առողջ կլիմային վարժուած զինուորի համար: Ջուր չկայ. եղածը դառն է: Ո՛ր են Միսիանի եւ միւս լեռնային մասերու վճիտ, պաղ ջուրերը:

Ինչ որ պիտի յանձնուէր երկաթուղիին՝ տեղաւորուեցաւ վալոններու մէջ: Դարալակեազէ վերցուած թրանսփորթի ձիերն ու ջորիները վերադարձան. իսկ Զօրամասը շարժեցաւ Դաւալու՝ այնտեղ գիշերելու համար:

Դաւալուն շրջանի հայկական ամենամեծ գիւղն է եւ այսօր վերջին կայանը Հայկական Հանրապետութեան: Թիւրքերը նոր են թողել եւ գիւղացիք նոր են վերադարձեր: Շատեր դեռ չեն վերադարձեր եւ շատ ու շատեր ալ վերադառնալու չեն: Ամբողջ գիւղին մէջ չէք գտնել որեւէ տան փայտէ մասը, ոչ դուռ, ոչ պատուհան: Բոլորը քանդեր են վայրենիները: Տեղական զօրքը կը դիմաւորէ Զօրավարը:

ԱՊՐԻԼ 12.-Մայր Կիպոնէն լուր չունինք: Հետեւակները այլեւս պիտի չքալեն: Պետք է վակոն գար, զանոնք փոխադրելու

համար: Բայց մանաւանդ պէտք էր անպայման հաց դրկուած ըլլար: Այդ մասին անհամբեր են բոլորը:

Կայարան չկայ: Թիւրքերը այրած ու քանդած են: Անոր պաշտօնը կը կատարէ գիծին վրայ գտնուած վակոն մը:

Վերջապէս, կառաջարը կ'երեւայ: Դիմաւորութեան համար կը հասնին Հանրապետութեան պատերազմական նախարարի օգնական Դրօ, ուրիշ զինուորականներ: Կան նաեւ ուրիշներ, որոնք ծանօթ են Ղարաբաղէն, Գորիսէն, որոնք կը վերադառնան նորէն Գորիս, այդպէս է Կոստիան:

Ողջագործումներէ վերջ, հետեւակները կը նստին վակոնները, իսկ ձիաւորները, առաջնորդութեամբ Զօրավարին սրարշաւ կ'ընթանան Երեւանեան դաշտի միջով, շոտելով:

Գեղեցկութիւններ ունի այդ դաշտը, տափարակ եւ տեղ-տեղ իրարու մօտ, կանաչ գիւղերով:

Կ'անցնինք թրքական մէկ-երկու գիւղերէ, որոնք անվնաս մնացած են: Այս գիւղերուն մէջ հնդիկ զինուորները հսկողութիւն կը կատարեն ճանապարհներու ապահովութեան համար:

Ընթացքը հետզհետէ կ'արագացնենք: Կ'անցնինք շոտի վրայ գտնուած հայկական գիւղերը՝ Իւվա, Ղամարլու, Չիքտամլու: Այս բոլոր գիւղերը ժամանակին շէն, ուրախ, բարեկեցիկ գիւղեր էին. իսկ այսօր կը ներկայացնեն միայն թշուառութիւն, ամայութիւն եւ աւերակ: Ո՞վ չի գիտեր Ղամարլուի պատմական գինին, անոր առատ, պտղատու այգիները: Բայց այսօր այդ գիւղի կէսէն աւելին այրած է: Ժողովուրդը որ թիւրքերու տիրապետության շրջանին փախած էր, սկսած է վերադառնալ: Բայց ի՞նչ ժողովուրդ. բոլորը կին, ծեր, երեխայ, բոլորը կմախք դարձած, քաղցած: Վերադառնալով իրենց օճախները, անտնցմէ շատեր ուրիշ բան չունին ընելիք եթէ ոչ սպասել մահուան: Այսպէս է դրութիւնը այս շրջանին մէջ:

Կ'անցնինք նաեւ Համզալու, Թագագիւղ եւ Նորագավիթ գիւղերէն: Այս վերջին գիւղը գերծ մնացած է թիւրքերու տիրապետութենէն եւ եղած է Հանրապետութեան ծայրագոյն կէտը այդ շրջանին: Գիւղը վնասուած չէ, բայց գտնուած է մշտական սպառնալիքի տակ:

Անձրեւը սկսած է մաղմղիլ: Զօրավարը կ'աճապարէ կարելի եղածին չափ արագ հասնելու Էջմիածին, ուր խոստացուած է ըլլալ Ապրիլ 12-13ին: Կ'աճապարէ եւ կը մերժէ Երեւանի միջով անցնելու առաջարկը:

Երեկոյեան պիտի գիշերենք Փարաքար՝ Էջմիածնայ շատ մօտիկ գիւղը:

ԱՊՐԻԼ 13.- Հրաշալի գարուն է: Կիրակի է, այն ալ՝ Ծաղկազարդի Կիրակին: Շատ քիչ ճամբայ ունինք Էջմիածին հասնելու: Աճապարելու պէտք չկայ: Ժամը 10ին բոլոր ձիավորները, առաջնորդութեամբ Զօրավարին, - որու առջեւէն կը տարուին Զօրամասի, ռուսական եւ անգլիական դրօշակները, - կը յառաջանայ դէպի Էջմիածին:

Հետեւակները նոր հասեր են Էջմիածնայ կայարանը՝ երկաթուղով:

Հասարակութիւնը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները դրօշակներով, ուրախ տրամադրութիւններով եկած են դիմաւորելու առաջնորդութեամբ տեղոյն շրջանային կոմիսարին՝ համակրելի եռանդուն երիտասարդ մը:

Զուարթնոցի վանքը անցած ենք: Ձիերու միահաղոյն եւ ներդաշնակ քայլքը եւ անոր աղմուկը հետզհետէ կ'ոգեւորեն զիրենք. արագութիւննին հետզհետէ կ'աւելնայ եւ ի վերջոյ կը վերածուի խուլ, յաղթական արշաւի մը:

«Ասլան»ը Զօրավարի սիրական եւ հնօրեայ ձին, հետզհետէ կը փրփրի: Այս ընթացքով խումբը կ'առաջնորդուի Էջմիածնայ վանքը եւ կը տեղավորուի վանքի «Թավլա»ն, իսկ Զօրավարը վանքին հիւրանոցը:

Անմիջապէս, Զօրավարը իր Էջմիածին հասնիլը կը տեղեկացնէ Թիֆլիս՝ մայոր Կիպոնին, որ արդէն բարձրացած է լիեթընանթ-քոլոնէլի աստիճանին, եւ ապա կը ներկայանայ Ն.Ս. Օ. Վեհափառին:¹¹⁵

¹¹⁵ Գեորգ Ե. Սուրենեանց (1847-1930), Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս (1911-1930):

ԱՊՐԻԼ 14.- Էջմիածին հասնելէն մինչեւ մեկնած օրը անվերջ ընդունելութեան, *էնթերվիտի*¹¹⁶ եւ միաժամանակ, լարուած աշխատանքի շրջան մը եղաւ:

Զօրամասին ունեցած միջոցները երկար չէին կրնար բաւել, հազիւ 10-15 օր, այն ալ ոչ բոլոր զինուորներուն համար: Հետեւաբար, առաջին իսկ օրէն որոշուեցաւ թոյլատրել Զօրամասը թողուլ բոլոր անոնց, որոնք կը ցանկային:

Նախատեսելով ամէն ինչ, Զօրավարը նախապէս պատրաստել տուած էր իւրաքանչիւր զինուորի տրուելիք «Ազատական Թուղթ»ը:

Պէտք էր ամէնէն առաջ հիւանդները, թոյլերը ազատել: Ներքին գործերու, մատակարարման գործերը կարգադրելէ վերջ սկսուեցաւ տալ ազատականները:

Միաժամանակ սակայն, կը սպասուէր, կը յուսացուէր որ մայր Կիպոնը լուր բերէր, թէ անգլիական հրամանատարութիւնը որոշած է պահել Զօրամասը եւ արտօնէր Զօրամասին անցնիլ Թիւրքահայաստան եւ գաղթականութիւնը տեղաւորէր իր բնագաւառին մէջ: Բացի այդ, Զօրամասին տրամադրութեան տակ շատ քիչ քանակութեամբ դրամ կար, հազիւ 200-250,000 թուլլի, որ իսնայած էր Զօրավարը Գորիս գտնուած ժամանակ Զօրավար Պիչերախովի եւ անգլիացիներու տուած դրամէն: Այդ գումարը շատ անբաւական էր: Հարկ էր ուրեմն իւրաքանչիւր զինուորի տալ միայն 200 թուլլի (մէկ անգլիական ոսկի), ինչ որ կը նշանակէր հացի ֆունտը 7-8 թուլլի եղած երկրի մը համար միայն 10 օրուայ չոր հացի դրամ: Շատերուն հագուստները պատռած, կօշիկներն ու տրեխները ծակած [էին]. սակայն ի՛նչ ճար: [Ճար] չկար բացարձակապէս:

Այս դրութեան ի տես, մարդ կարող էր միայն խղճահարուիլ, որ այդքան զրկանքներէ վերջ, այդ անձնագոհ, խիզախ զինուորը ա՛յդ կերպ վարձատրուէր:

Պայմանները անողորմ են սակայն, կարելի չէ զինուորը պահել առանց ուտելիքի:

¹¹⁶ Եւրոպական լեզուներ՝ հարցազրոյց:

Մի անգամ եւս եւ վերջին անգամ Հայկական Առանձին Հարուստ Ջորամասին հայրենասէր, կայտառ, այդ հերոս-զինուորները, լրիւ ու կարգապահ, զինուորական շարքերով եկան շարունեցան Էջմիածնայ անտառին քովի բաց հրապարակը՝ լսելու համար դատն վճիռը, դրութեան պահանջը՝ զօրացրում:

Եւ լսելէ վերջ այդ անողոք եւ սակայն միակ հնարաւոր վճիռը, երբ այդ զինուորները աւելի գիտակից, լուր, կարգապահ ու վսեմ կ'երթային իրենց տեղերը զինուորական կարգով, մարդ սրտանց կ'ափսոսար որ այդպիսի կազմակերպուած, կուռ ու յաղթապանձ բանակ մը պիտի ցրուի:

ԱՊՐԻԼ 15.- Ազատականները սկսան տրուիլ կարգով, բայց մինչեւ հիւանդ ու թոյլերունը տրուիլը, յոյս կայ որ ռեւէ ձեւ կարգադրութիւն մը կը լինի զանոնք պահելու:

Կէս գիշերին, մայոր Կիպոնը կու գայ: Դրամ կամ ուրիշ ռեւէ իրական օժանդակութիւն չէ բերած: Անգլիական հրամանատարութիւնը կը համաձայնի Ջորամասը պահել եւ կ'առաջարկէ Ջորամասին երթալ մնալ Մուրմալու: Սակայն Մուրմալու մնալը Ջորամասին ընելիք գործը չէ, իմաստ չունի: Պէտք է թոյլտուութիւն լինի նոր երկիր երթալու՝ Կարս, Նախիջեւան կամ Տաճկահայաստան: Եւ Անդրանիկ մայորին կը ներկայացնէ իր ծրագիրը. Ջորամասը անկախ կը գործէ եւ կ'ենթարկուի անգլիական հրամանատարութեան, կը շարժի, դէպի երկրին ներսերը կը յառաջանայ ըստ անգլիական հրամանատարութեան հրահանգներու եւ միշտ կ'ունենայ անգլիացի հրահանգիչներ եւ քննիչներ:

Մայոր Կիպոնը այս հակաառաջարկներով կը մեկնի Թիֆլիս:

ԱՊՐԻԼ 17-23.- Անվերջ այցելութիւններ եւ բոլորը՝ կարեւոր: Կ'այցելեն Ամերիկեան Միսիայէն Տոքթ. Ըշըր¹¹⁷, ֆրանսական

¹¹⁷ Քլերանս Տուկլաս Ըշըր (1870-1955)՝ ամերիկացի միսիոնար, Վանի հերոսամարտի եւ Մեծ Եղեռնի ականատես:

զինուորական միսիայի պետ Կապիտան Փուատըպար,¹¹⁸ հայախօս եւ հայասեր ֆրանսացի մը, Կապիտան Մուր, Լեօթընանթէմրի: [Անդրանիկ] կը տեսակցի Ն. Ս. Օ. Վեհափառի, անգլիացի Զօրավար Տէյվրի եւ քոլոնէլ Թէմփըրլիի հետ: [Իրեն] կ'այցելեն նաեւ Հայկական Հանրապետութեան կողմէ Ա. Խատիսեան, Արեւմտահայոց Գործադիր Մարմինը եւ հասարակական անձնուորութիւններ:

Միաժամանակ, զօրացրումը կը շարունակուի: Հերթը հասած է արդէն ձիաւորներուն:

Ինչքա ն դժուար է ձիաւորի մը համար բաժանուիլ իր բախտակից ընկերէն՝ ձիէն, որ իր կեանքը ազատած է, որու հետ ընկեր եղած է կռուի, կրակի գիծերու մէջ, որու վրայ գուրգուրացած է. մարդէ աւելի հաւատարիմ, սիրելի ընկեր եղած է ձին ձիաւորի մը համար:

Եւ երեւակայե՛լ թէ պէտք է բաժնուիլ այդ սիրելի ընկերոջմէն՝ ձիէն, եւ նաեւ զէնքէն, որու շնորհիւ միայն այդ յաղթամարմին զինուորները պահած են իրենց տղամարդութիւնը, զինուորի հպարտութիւնը:

Պէտք է համակերպիլ սակայն: Այդ շրջանին անհատապէս ձի պահելու հնարատրութիւն չկայ. չկայ խոտ, չկայ դարման, եղածն ալ առասպելական գիներով է, իսկ գարիի մասին խօսք չի կրնար ըլլալ երկրի մը մէջ, ուր ժողովուրդը քարէ զատ ինչ որ գտնէ ուտելու՝ ինքզինքը բախտաւոր պիտի զգայ:

ԱՊՐԻԼ 23.- Մայոր Կիպոնը կու գայ: Ոչ մէկ պատասխան կայ Փարիզի Ազգային Պատուիրակութենէն: Զօրավարի այն հարցին թէ «Հասայ Էջմիածին Զօրամասով միասին. պահե՛մ թէ՛ ցրուեմ», անգլիական հրամանատարութիւնը չի կրնար ընդունիլ Զօրամասի պահելու եւ գործելու ձեւին մասին Անդրանիկի առաջարկը:

¹¹⁸ Անթուան Մարի Ժոզէֆ Փուատըպար (1878, Լիոն-1955, Պէրուք), հնագէտ, Հ. Հի մէջ Ֆրանսայի ռազմական կցորդ: 1920-ականներուն մեծապէս օգտակար եղած է Լիբանանի մէջ հաստատուած հայ գաղթականներուն:

Ուրեմն ամեն ինչ վճռուած է: Պէտք է վերջնա[կանա]պէս լուծ[ար]ել Ջօրամասը: Մայորը կը յայտնէ, թէ երեք օրէն երկաթուղի պիտի լինի, որով կարելի պիտի լինի անցնիլ Թիֆլիս-Պաթում:

Ըստ Ջօրավարի ցանկութեան, անգլիացիները համաձայնած են Պաթում փոխադրել նաեւ հայաստանցի այն զինուորները, որոնք Սեւ ծովու եզերք կամ Պոլիս կ'ուզեն երթալ:

Վերջին անգամ գումարուած Ջօրամասի Հրամանատարներու Ժողովը կ'որոշէ.

1. Ջօրամասին բոլոր զէնքերը դնել Վեհ[ափառ] Կաթողիկոսի տրամադրութեան տակ:

2. Ջօրամասի գանձէն 15,000 ռուպլի (Նիքոլայեւսքի դրամ) յատկացնել ի յիշատակ Հայաստանի Անկախութեան համար նահատակուողներուն՝ Հայաստանի ապագայ մայրաքաղաքի հրապարակներէն մէկուն մէջ կանգնուելիք արձանի մը:

3. 5000 ռուպլի տրամադրել ողբացեալ Ռոստոմի ընտանիքի ապահովութեան ֆոնտին:

4. 40,000 ռուպլի եւս բաժնել Էջմիածին մնացող հետեւակ զինուորներուն:

ԱՊՐԻԼ 26.- Ջօրամասի սեփականութիւնը եղած ձիերը, թրանսպորթը եւայլն ծախուած են արդէն Հայկական կառավարութեան եւ դրամը բաժնուած զինուորներուն: Կը մնան սեփականութիւն եղող ձիերը: Երեւանեան Հանրապետութիւնը պիտի գնէ զանոնք: Կառավարութեան կողմէ գնահատիչները եկած են, զինները կ'որոշուին եւ ձիերը կը յանձնուին:

Մայոր Կիպոնին դերը վերջացած է, ուստի վերջի անգամ ըլլալով մնաք բարով ըսաւ. Ջօրամասի մնացած զինուորներուն, յայտնեց, թէ ինք իր աչքովը տեսած է այդ զինուորներուն քաշած դժուարութիւնները. բարձրօրէն կը գնահատէ զանոնք եւ կը յուսայ, որ այդ զոհողութիւնները պիտի տան իրենց արդիւնքը, որոնք համար ինք ալ պիտի աշխատի իր բոլոր միջոցներով: Ուռաները բարձրացան եւ մայորը մեկնեցաւ Թիֆլիս:

ԱՂՐԻԼ 27.- Այսօր կառախումբը պիտի գայ Թիֆլիս-Պաթում փոխադրելու, Ջօրավարը եւ երթալիք զինուորները:

Բոլոր զենքերը կը յանձնուին Վեհափառ Կաթողիկոսին ու երեկոյեան դէմ բոլորը միասին կը մեկնին կայարան:

Բոլորին մէջ սակայն սրտաբեկութիւն մը կայ. շատեր իրենց ընկերներէն կը հեռանան, շատեր իրենց սիրելի կենդանիներէն բաժնուած են, շատեր խոհուն են ապագայի անորոշութիւնը մտածելով: Բոլորը ճնշուած էին մտածումով մը եւ բոլորին մէջ ամենէն աւելի կը խօսէր հայու խիղճը, որ այդպիսի պատմական, ուժեղ եւ խիզախ, ասպետական Ջօրամաս մը կը ցրուէր, Հայաստանը կը զրկուէր անոր ուժեղ աջակցութենէն ...

Սոյն օրագիրներու մէջ չեն այն պատմական ժողովներուն արձանագրութիւնները ու թղթակցութիւնները, որոնք քովս չգտնուելուն, յառաջիկային Ջօրավար Անդրանիկի 30 տարուայ պատմութիւնը գրողին հարկաւ տրամադրելի կ'ըլլան:

ԵՂԻՇԷ ՔԱԶՈՒՆԻ

ԶՕՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ՀԱՐՈՒԱԾՈՂ ԶՕՐԱՄԱՍԸ

Երրորդ հրատարակություն

Արեւմտահայերէն, մեսրոպեան ուղղագրութիւն

Ստորագրված է տպագրության՝ 27.05.2015: Չափսը՝ 60x84 1/16:
Թուղթը՝ օֆսեթ № 1: Տպագրությունը՝ օֆսեթ:
11,125 տպ. մամուլ: Տպաքանակը՝ 1000:

Տպագրվել է «Գևորգ - Հրայր» ՍՊԸ

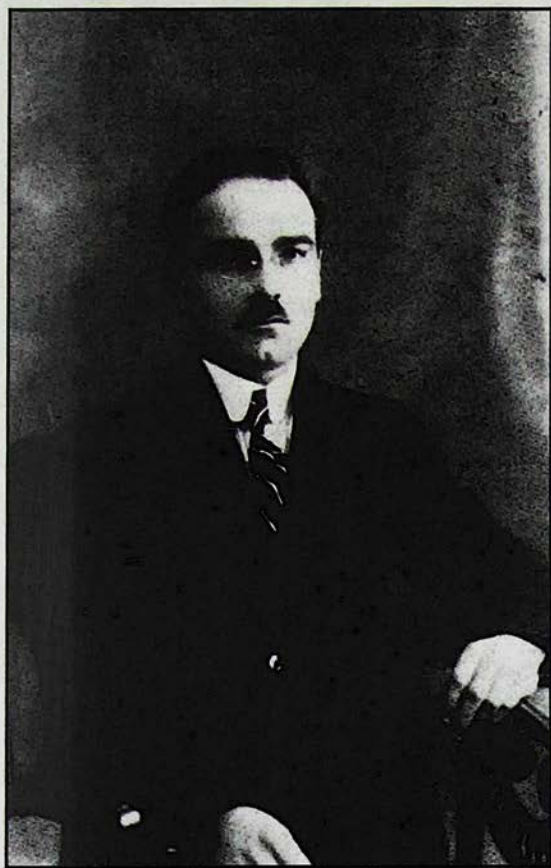

հրատարակչությունում

Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:

Հեռ.՝ 52-79-74, 52-79-47:

Էլ. փոստ lusakn@rambler.ru

Եղիշե Քաջունի
1889 - 1976

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0445316

77
102222

Հայկական
Ուսումնասիրությունների
Անի կենտրոն

ANI Armenian Research Center

aniarcf@gmail.com
www.aniarc.am

ISBN 978-9939-1-0189-7

9 789939 101897 >